

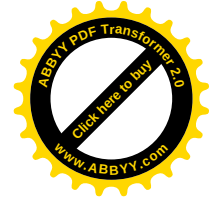
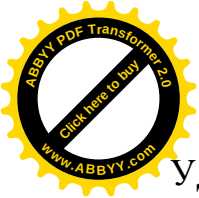
Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет
ім. А.С. Макаренка

М. О. Качуровський, В. О. Цикін

СУЧАСНИЙ КУРС ФІЛОСОФІЇ

Навчальний посібник

Суми
Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка
2011

УДК 101.8
ББК 87.2я73
К30

Друкується згідно з рішенням вченої ради
Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка

Рецензенти:

В. А. Косяк, доктор філософських наук, професор;
І. П. Мозговий, доктор філософських наук, професор;
В. С. Ратніков, доктор філософських наук, професор.

Качуровський М. О.

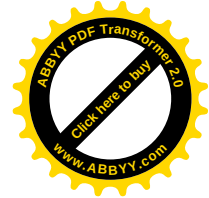
К30 Сучасний курс філософії : навч. посіб. / М. О. Качуровський,
В. О. Цикін. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. –
228 с.

Автори посібника пропонують виклад навчального курсу “Філософія”, що відповідає сучасним стандартам освіти. У ньому логіка трансгресу філософської думки зберігається в історичній спадкоємності, особлива увага приділяється проблемам сучасного філософського осмислення буття.

Посібник розрахований на студентів педагогічних вищих навчальних закладів. Він може бути корисним для всіх, кого цікавить філософська проблематика.

УДК 101.8
БК 87.2я73

© Качуровський М. О., Цикін В. О., 2011
© Видавництво СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011

Від авторів

У різні часи люди розуміли світ по-різному. Вони спиралися то на міфи, то на релігійне світорозуміння, а нині запанувало його наукове пояснення. Від цих підходів залежала і залежить якість вирішення життєвих проблем. Але якими б ці проблеми не були, серед них є такі, що їх не тільки неможливо вирішити до кінця, а й навіть однозначно пояснити. Це так звані “вічні запитання”. Вони пов’язані з існуванням людства і взаємодією зі світом. Справді, важко однозначно і повно пояснити, для чого з’явилися люди на Землі, який сенс їх існування, що чекає на людство в майбутньому, чи є людина творцем світу, чи вона є його руйнівником? Над цими проблемами міркувало не одне покоління мудреців, але вони й досі не вирішені.

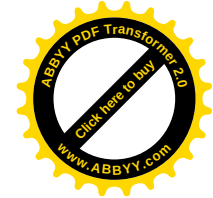
Наблизитися до їх розв’язання можна, лише філософським мисленням. Міфологія, релігія чи наука тлумачать світ по-своєму, однобоко. Міфологія спирається на минуле, релігія – на потойбічне, а наука – на достовірні знання, але здобуті до сьогодні. Інтегрує, об’єднує світорозуміння філософія. Вона, ніби піднявшись над іншими світоглядними уявленнями, забезпечує цілісний погляд на світ, при цьому намагаючись зазирнути в майбутнє.

Філософське мислення настільки важливе, що навчальний курс “Філософія” вивчається у кожному вищому навчальному закладі. На допомогу студентству підготовлена значна кількість підручників і навчальних посібників. Але вони за формою подання матеріалу, поглядами на майбутнє, не завжди відповідають потребам підготовки педагогічних кадрів.

Доктор філософських наук, професор В. О. Цикін і кандидат філософських наук, доцент М. О. Качуровський спробували в «Сучасному курсі філософії» по-новому викласти навчальний матеріал, виходячи з того, що рівень філософської думки має завжди відповідати історичному рівню розвитку людства, намагаючись його інтегрувати та певною мірою спрогнозувати. Автори суттєво оновили та доповнили свій попередній навчальний посібник «Філософія: альтернативний виклад» (2005).

У «Сучасному курсі філософії» навчальний матеріал розділено на три модулі, які завершуються контрольними питаннями. До кожної теми рекомендується відповідна література, подаються основні поняття, ключові визначення в тексті виділяються курсивом. Після кожного питання теми подані тести.

Автори бажають усім, хто вивчає філософію, успіхів і творчої наснаги.

МОДУЛЬ І. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ

ТЕМА І. ПРИРОДА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

1. Поняття про буття та матерію.

Загальний огляд. Буття. Матерія. Рух і простір. Час. Небуття.

2. Предмет і функції філософії.

Філософія. Мова філософії. Типи світогляду. Філософський світогляд. Особливості філософського знання. Предмет філософії. Структура філософського знання. Функції філософії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Библер В.С. *Что есть философия?* / В.С. Библер // *Вопросы философии.* – 1995. – № 1.
2. Качуровський М.О. *Філософія: альтернативний виклад: Навчальний посібник* / М.О. Качуровський, Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2005.
3. Лук'янець В.С. *Філософія реконструкції: походження, стратегія, загальнокультурне значення* / В.С. Лук'янець // *Філософська думка.* – 1998. – № 1.
4. *Філософія: Навч. – метод. посібник.* – Х. : Одисей, 2004.
5. *Філософія: Підручник для вищої школи.* – Х. : Прапор, 2004.
6. Хайдеггер М. *Что есть философия?* / М. Хайдеггер // *Вопросы философии.* – 1995. – № 8.

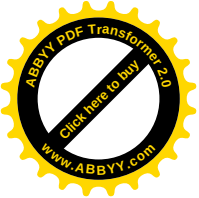
1. Поняття про буття та матерію

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Людство живе у безмежному **Всесвіті** (грецькою – “Космосі”). Але взаємодіє воно лише з частиною Космосу – **світом**. Ще у давнину вважалося, що до філософування людей спонукало **здивування** світом. Справді, ніхто, крім нас, не дивується безмежному зоряному небу або красі пшеничного лану, або людській доброті. Здивування привело до виникнення запитань: “звідки все походить?”, “що є людина у світі і який сенс її життя?”, “що чекає на людство в майбутньому?” і т. ін. Це **“вічні запитання”**. На них намагалися знайти відповіді мислителі всіх часів і народів. Проте згоди вони не дійшли та навряд чи дійдуть, хоча для того люди задіяли зусилля понад 2,5 тисяч наук. Але вони дають конкретні відповіді на запитання про довкілля частково, лише у своїй галузі. А ось в узагальненому вигляді це намагається зробити філософія.

Усі запитання «вічного» характеру постають у межі системи **людина та світ**. Ця система зазначається філософською категорією «**буття**», яка охоплює все наявне, суще. Тобто, **буття – все те, що існує**. Вчення про нього складає перший розділ філософії – онтологію (онтос грецькою – існуюче).

БУТТЯ

Буття проявляється як мить існування, що єднає минуле – те, що було, але його **вже немає**, з майбутнім – тим, що настане, але чого **ще немає**.

Єдність минулого з теперішнім і майбутнім має глибокий філософський смисл. Перш за все, вона вказує на велику цінність спадкоємності зв'язків поколінь людей і необхідність глибокої історичної пам'яті. Тоді стає зрозумілим віковичний борг теперішніх поколінь перед минулими та необхідність його повернення тим, хто ще прийде у цей світ.

Існують 4 різновиди буття, що різняться закономірностями функціонування і прояву:

- 1) **буття неживої та живої природи**, їх систем та утворень;
- 2) **буття людського індивідуального** в усіх його вимірах;
- 3) **соціальне буття** людства і різних спільнот людей (окремих народів, націй, сімей і т. ін.);
- 4) **буття духовного** в усіх його проявах (науки, освіти, логосфери, мистецтва, життєвого досвіду, філософії, релігії, моралі тощо).

Насамперед розглянемо базовий вид буття – природне існування. Його по-своєму вивчають багато наук: фізика, хімія, медицина, агрономія, космологія і т. ін. Філософія ж розглядає природне буття в цілісності як **матеріальний світ**. Він вбирає в себе все, що має фізичну основу: 1) **речовину**, яка має **кінцеву масу спокою**; 2) **поле**, що спокою не має. **Матерія** (з латини – “речовина”) – це **філософська категорія для позначення об'єктивної реальності в усіх її проявах, здатних відобразитися нашими органами чуття** (слухом, зором, на дотик, на смак, нюхом), що неможливе зі світом духовного.

МАТЕРІЯ

Головними ознаками матерії є:

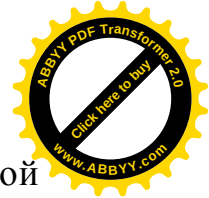
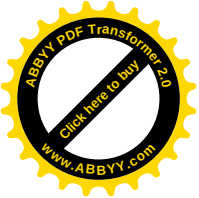
- 1) **вічність** існування;
- 2) **об'єктивність** – незалежність від волі та бажань людей;
- 3) **самодостатність**. Вона не потребує зовнішнього впливу для існування та розвитку;
- 4) **відображуваність** – завдяки чому ми можемо сприймати матеріальні об'єкти як природні, так і індивідуально-людські і соціальні нашими органами чуття й пізнавати їх.

Матерія існує лише в **рухові, просторі і часі**. Це означає, що всі матеріальні тіла (живі – неживі, тверді – рідкі – газоподібні тощо) постійно змінюються, мають певні розміри, виникають і зникають. Отже, рух, простір і час це невід'ємні **атрибути** матерії, її належність, і без них вона не існує. **Їх властивості ті ж, що й матерії** (вічність, об'єктивність, відображуваність тощо). Тільки рух і простір **зворотні**, повторювані; час же – **незворотний**, неповторюваний.

РУХ І ПРОСТІР

Матеріальний світ перебуває в неперервних перетвореннях, постійних змінах. Це і є рух – **постійні зміни форм і станів матерії**.

Видів руху багато – механічний, фізичний, хімічний, геологічний, астрономічний, психічний і найскладніший – соціальний.

Рух може бути лінійним, який не веде до ускладнень об'єкта. А той рух, що веде до розгорнення, ускладнення, вдосконалення об'єкта, є розвитком.

Розвиток з точки *інтересів людей* буває прогресивним і регресивним. Але така оцінка розвитку суб'єктивістська: так, ускладнення хвороби рідної людини на є явищем прогресивним, а от хвороба ворога – навпаки.

Рух завжди здійснюється у *просторі*. Кожна матеріальна річ має відповідні розміри. Вона займає певне місце відповідно до інших речей, знаходиться на певній відстані від них. Це і є простір – об'єктивна форма існування матерії, яка характеризує розміри об'єкта, його місцезнаходження, співвідносність розташування з іншими матеріальними тілами.

Завдяки простору люди здатні сприймати різноманітність світу. Простір є тією інформацією, завдяки якій ми пізнаємо речі, події, явища. Порожнього простору (без матерії) не існує. Навіть «*космічний вакуум*» наповнений матеріальними хвильовим, гравітаційним, а можливо ще й невідомими нам, полями.

ЧАС

І все це змінюється, перетворюється, виникає, зникає – світ безперервно «кіпить». Але в цьому «кіпінні» є послідовність, наступність, спадкоємність. Це і є *час* – послідовне існування в безперервному русі та в безмежному просторі нескінченної кількості матеріальних утворень.

Час і простір, як і рух, у сучасному розумінні в земному відліку *відносні*. Так рух матеріального тіла зі світловою швидкістю веде до зменшення його обсягу, а перевищення призведе до перетворення речовини в енергію. Простір же в неземних системах тяжіння може викривлюватися і неспівпадати з нашими уявленнями про різні матеріальні явища.

Це означає, що проблема буття взагалі ще далеко не вирішена. Але те, що люди знають про нього, надихає нас на успішне його пізнання та засвоєння.

НЕБУТТЯ

Ще ширшою філософською категорією ніж буття є *небуття*. Воно вбирає в себе минуле та майбутнє. Минуле – це те, що *вже було*, але його вже немає, а майбутнє – це те, чого ще не було, *але буде*. Те, чого не було та чого не буде зазначається як *ніщо*.

Минуле, буття і майбутнє охоплюють вічний потік існування. Буття є лише миттю в ньому. Воно породжується минулим і спрямоване в майбутнє. Єдність минулого, теперішнього та майбутнього має глибокий філософський смисл. Ми не можемо забувати нашої історії, праці попередніх поколінь, батьків, які дали нам життя. Наше буття без них було б ніщо. Тому наша доля наповнена необхідністю формування кращого майбутнього, ніж було минуле. А це і є філософія нашого життя, сенсу існування.

2. Предмет і функції філософії

ФІЛОСОФІЯ

Філософське мислення з'явилося у VII–VI ст. до н. е. з розгорненням цивілізаційного процесу – виникненням міст, розвитком наукового знання, освіти, техніки. Лише в цей час люди почали

мислити абстрактно, поняттями. Вони навчилися будувати знання, абстрагуючись від конкретних речей та явищ, сприймаючи їх понятійно – за основними **властивостями й ознаками**. Філософське знання відрізняється тим, що ґрунтується на **абстрактному способі освоєння дійсності**.

Якщо окремі науки вивчають **конкретні об'єкти**, їх реальний стан, характеристики, властивості тощо, то **філософія намагається узагальнити найхарактерніші особливості світу**.

Термін “філософія” грецького походження: “**fileo**” – **любити**, “**sophia**” – **мудрість**. Крім того, грецьке “**philos**” означає “**друг**”, і тому філософію можна трактувати і як “**любов до мудрості**”, і як “**дружбу з мудрістю**”.

Інтегруючи знання про буття філософія тим самим формує загальні поняття про нього – **філософські категорії**. Вони складають мову філософії.

МОВА ФІЛОСОФІЇ

Філософська мова особлива. **По-перше**, вона абстрагована, спирається на найширші узагальнення знань та уявлень про світ і буття в ньому людини. А **по-друге**, узагальнені філософські абстракції – **категорії**, як правило, мають давньогрецьку або латинську мовну основу, оскільки головні конструкти сучасної філософії започатковані греками, а засвоєні європейською культурою завдяки римлянам. Тому на позначення категорії “**бог**”, як правило, вживається грецьке “**теос**”, а “**розум**” – латинське “**раціо**”.

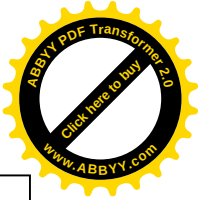
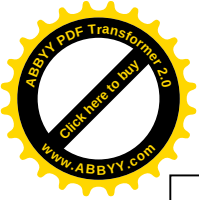
Довершене знання філософської мови є однією з головних умов успішного засвоєння курсу філософії. Ще апостол Павло навчав, що спілкуватися потрібно зрозумілою мовою. Тобто, для того, щоб стати «другом філософії», необхідно володіти її термінологією – категоріями. Запас філософських категорій варто поповнювати з філософської енциклопедії та філософських словників, монографій, підручників та наукових статей.

Із зазначеного закономірно витікає запитання: хіба до появи філософії люди **не цікавилися** світом і своїм місцем у ньому? Чи не намагалися вони усвідомити суть свого існування, розв'язати проблеми життя і смерті, добра і зла, всього того, що притаманне філософуванню? Звичайно, так. Люди завжди мали певний **світогляд**.

ТИПИ СВІТОГЛЯДУ

Світогляд людини виник разом з нею – коли вона поділила світ на “Я” і “Не – Я”. Тоді люди почали пристосовувати довкілля до себе, а не пристосовуватися до нього, як це роблять тварини. Стало зрозумілим, що **для людей існує два світи: один зовнішній – безмежний і різноманітний, інший – внутрішній, що відображає світ зовнішній**. Це і є **світогляд – сукупність поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людей до дійсності і до себе, а також зумовлені цими поглядами переконання**.

Зміст світогляду залежить від **світосприйняття** – глибини пізнання світу людиною, що, в свою чергу, зумовлюється розвитком знань про світ, досвідом життя, рівнем освіти. Відповідно до світогляду формується **світовідношення** людей: конкретне ставлення до всього оточуючого і до себе.

Історичні типи (з грецької - “взірці”) світогляду:

- 1) **міфологічний**, ґрунтований на переказах і оповідах про світ і спосіб життя попередніх поколінь. Через обмеженість світорозуміння силами природи надаються людські риси;
- 2) **релігійний**, пов'язаний з вірою в існування надприродних сил;
- 3) **мистецький**, що відображає світ і життя в художніх образах;
- 4) **науковий**, який формує картину світу на підставі достовірних знань, використовуючи закони світобудови, що не притаманне іншим світоглядним уявленням.

Серед згаданих типів світогляду особливе місце посідає **філософський світогляд**. Чому?

ФІЛОСОФСЬКИЙ СВІТОГЛЯД

Філософський світогляд *інтегрує і узагальнює здобутки інших типів світогляду*, використовуючи їх для розуміння світу під найширшим, філософським кутом зору. Він полягає в тому, що на підставі різноманітних світоуявлень, у тому числі і наукових, філософія шукає відповіді на вже згадані “вічні запитання”.

Від того філософський світогляд дуже строкатий за підходами до розв'язання проблем, їх тлумаченнями та поглядами. Тому філософські вчення, погляди, концепції, що відбивають світоглядні позиції різних філософів, дуже різноманітні, часом діаметрально протилежні. З цієї причини їх виклад у курсі “Філософія” *не створює цілісної та однозначної філософської картини світу*. Її оцінювати, робити відповідні висновки кожен мусить сам.

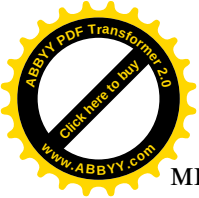
Одні філософи вважають, що все у світі має природну, матеріальну основу. Їх називають **матеріалістами**. Є й такі, які вважають первинним (тим, з чого все походить) дух, відчуття, ідеї. Їх називають **ідеалістами**. При тому частина ідеалістів переконана, що творчий дух, ідеї незалежні від людей і знаходяться за межами нашого світу. Це **об'єктивні ідеалісти**. Хто ж переконаний у тому, що все існуюче створене внутрішнім духом людей, їх відчуттям називаються **суб'єктивними ідеалістами**.

Але є й такі філософи, для яких первинним є водночас і матерія, і дух. Вони – **дуалісти**.

З викладеного можна зробити висновок, що **філософія є чимось особливим у системі духовної культури людства. Вона не є ні міфологією, ні релігією, ні наукою**. Філософія (окремі її вчення, течії) може спиратися, тією чи іншою мірою, на їх світорозуміння, висновки і т. ін. У ній переплітаються знання, погляди, вчення, переконання матеріалістичного, ідеалістичного і дуалістичного характеру. Але це найширше, *узагальнююче світорозуміння*.

ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Отже, філософські ідеї можуть нести в собі елементи як наукових знань, так і релігійних вірувань та міфологічних уявлень. Проте філософія з цими типами

мислення прямо не пов'язана. Скажімо, її часто називають **науковою дисципліною**. Проте в строгому смислі слова наукою вона **бути не може**. Адже наука закріплена в теоремах, формулах, законах і т. п. Та хіба можна вивести формулу сенсу людського життя чи однозначний закон людського щастя? А це ті основні проблеми, які завжди бентежили філософію.

Крім того, **наука** – це, насамперед, здобутки теперішнього і минулого. Вона не оперує нерозгаданим майбутнім. **Філософія ж має прогностичний характер**. І тут вона ближча до релігії, мистецтва і навіть мантики (гадання), хоча майже завжди намагається спиратися на наукові досягнення. То що ж таке філософія?

**ПРЕДМЕТ
ФІЛОСОФІЇ**

Є багато визначень філософії, тобто **кола тих проблем, які вона розглядає**. Наприклад, Г. Сковорода нею вважав такі роздуми, що несуть **мир серцю і спокій душі**. Інший видатний український філософ Д. Чижевський вбачав у філософії **вічний пошук правди**. Марксисти зводять філософію до **наукового знання**.

Найсучаснішим, на наш погляд, є визначення філософії, подане в “Енциклопедії українознавства”, яка видана завдяки зусиллям української діаспори. Там зазначено, що **філософія – це ділянка знання, яка виробляє інтегрований погляд на Всесвіт, Бога, людину, природу, досліджує взаємовідносини між мисленням і буттям, з'ясовує суть пізнання, вивчає закони логічного думання, розглядає моральні та естетичні вартості**. Цей перелік філософської проблематики складає **предмет філософії**. Він **закономірно змінюється** відповідно до зміни світогляду людей, їх знань та уявлень.

Тривалий час, через обмежену кількість наукових знань надбаних людством, до філософії відносили: психологію, медицину, астрономію тощо. Тому філософію зазвичай називали **“царицею наук”**. З часом науки набули статусу окремих галузей знань і науковці зайняті вирішенням своїх конкретних завдань, що належать до кола їх інтересів, а **за філософією залишилося завдання інтегрувати досягнення різних наук, пояснюючи їх загальну роль і значення в житті людства** (так само, як це роблять по-своєму релігія, мистецтво тощо).

Це образно пояснив американський дослідник А. Азі мов в роботі “Вид з височині”. В ній пояснено, що науковці наполегливо працюють кожен на своїй ділянці. Їм ніколи поглянути: чим же займається сусід? Філософія же, усе розглядає ніби з височині і узагальнює наукові досягнення.

**СТРУКТУРА
ФІЛОСОФСЬКОГО
ЗНАННЯ**

Цілком закономірно, що філософське знання має складну структуру. Воно охоплює значну кількість дисциплін, відповідно до сфер усвідомлення світу:

1) **онтологію** (з грецької “онтос” – “сущє”, “існуюче”; “логос” – “вчення”). Її проблемами є пояснення першооснов і витоків сущого – що є буття і як співвідносяться його рівні та різновиди, якими є їх прояви і т.ін.;

2) **філософську антропологію** (з грецької – “вчення про людину”) – намагання пізнати природу людини і осмислити сенс її життя;

3) **гносеологію** (з грецької – “вчення про пізнання”) – теорію пізнавального процесу;

4) **логіку** – вчення про послідовне та впорядковане мислення. Вона вивчається як **окрема** навчальна дисципліна;

5) **соціальну філософію** – осмислення з філософської точки зору суспільного життя. Цей розділ надзвичайно змістовний. До соціальної філософії належать:

- **філософія виробництва**, яка пізнає сутність соціально-економічних зв'язків суспільства;

- **політична філософія**, що розглядає політичну організацію суспільства, його політичне життя;

- **філософія історії**, яка осмислює сутність, зміст та особливості історичного процесу;

- **філософія права**, що виявляє загальні норми виведення правових принципів життя;

- **філософія релігії**, яка з'ясовує місце і роль культових вірувань у культурі людства;

- **філософія культури** і т. ін.;

6) **етику** – обґрунтування основ справедливого життя людини та суспільства;

7) **естетику** – визначення суті прекрасного і його впливу на людей.

Етика й естетика, як і логіка, також вивчаються окремо.

Останнім часом особливого значення набули філософія науки, техніки, а також **екофілософія** і **філософське осмислення глобальних проблем сучасності**. Нове трактування в ХХ ст. отримала **філософія мови**, посилюються тенденції **постмодерну в філософії** і тощо.

Отже, філософське знання пройшло три етапи розвитку:

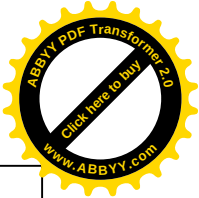
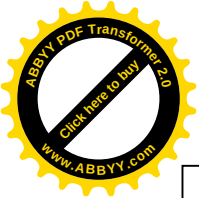
- **перший** – це **передфілософія**, коли окремі філософські роздуми (про походження світу, людини, сенс життя, смерть, безсмертя тощо) були фрагментами міфології, релігії, художньо – образної творчості, але самої філософії ще не було;

- **другий** етап є **власне філософією** зі значною кількістю філософських шкіл, вчень, концепцій тощо;

- **третій** етап розвитку філософії активно розпочався з другої половини ХХ ст. у вигляді **філософських теорій**, що обґрунтовували окремі сфери людської життєдіяльності (культуру, мову, науку, освіту тощо).

ФУНКЦІЇ ФІЛОСОФІЇ

Філософія розвиваючись, виконує ряд функцій:

Функції філософії:

- 1) **світоглядну** – сприяє інтегрованому розумінню світу і усвідомленню людиною своєї ролі та місця в ньому;
- 2) **пізнавальну** (з грецької – “гносеологічну”). Філософське знання допомагає людям сприймати різноманітні форми та прояви світу в узагальненому вигляді, зв'язках і розвитку;
- 3) **методологічну**, оскільки філософія вивчає і пояснює **методи** (грецькою – “способи”, “шляхи”) пізнання та діяльності. Методологія в цілому являє собою систему способів організації теоретичної та практичної діяльності людей;
- 4) **аксіологічну (ціннісну)** – філософія оцінює події, вчинки та життя людей тощо. Тільки філософське знання веде людей до повного усвідомлення найвищих цінностей: життя, свободи, здатності до самореалізації;
- 5) **гуманістичну**. Філософія за своєю сутністю гуманна. Її метою завжди було формування віри в людину, як істоту, що наповнена добром, любов'ю і милосердям. Філософія переконує, що лише негуманні умови життя відвертають людей від добра. Тому її ідеалами завжди були і залишаються досконалий стан світу, суспільства й особистості;
- 6) **прогностичну**. Філософська думка постійно намагається передбачити (спрогнозувати) майбутнє світу і людства, знайти шляхи удосконалення світу людського життя;
- 7) **евристичну**, оскільки філософські роздуми пов'язані з пошуками найкращих умов життя людей.

Філософія складається з різноманітних переконань, поглядів, учень, які можуть суттєво відрізнятися одне від одного. **Але їх осередком завжди була і є проблема “людина і світ”**, яка може вирішуватися з різних світоглядних позицій. На відміну від інших типів світорозуміння, філософське знання тоді стає повним і доцільним, коли воно **плюралістичне**, неоднозначне і **націлене в майбутнє**.

Якщо філософія, що не підпорядкована іншим світоглядним уявленням (політичним, релігійним, ідеологічним тощо), то вона **завжди гуманна**. Для неї **людина є вищою цінністю буття**.

Ось чому нині, в час технізації людського існування, небаченої глибини знань та небувалих технологій знання філософії є життєвою необхідністю.

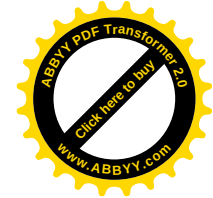
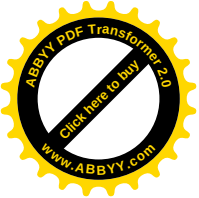
Питання для самоконтролю

1. Яка структура буття?
2. Розкриття значення категорії «матерія».
3. Охарактеризуйте сучасне пояснення простору і часу.
4. Що таке рух і розвиток?
5. Що зв'язує буття й небуття?
6. Особливості мови філософії.
7. Які є типи світогляду?
8. Чим особливий філософський світогляд?

9. Що є предметом філософії?
 10. Яка структура філософського знання?
 11. Розкрийте функції філософії.

Тести

Тема I • 1 № 1 <u>Буття - це:</u> 1) сучасне осмислення світу; 2) розвиток природи та суспільства; 3) єдність природного, духовного, індивідуального людського та соціального існування; 4) те, що вже існувало і колись існуватиме; 5) все, що існує.	Тема I • 1 № 2 <u>Матерія:</u> 1) вид речовини; 2) має кінцеву масу спокою; 3) для існування потребує зовнішнього впливу; 4) має ознаки: ...; 5) філософська категорія.	Тема I • 1 № 3 <u>Атрибути матерії:</u> 1) це її частини; 2) рух – це прогрес; 3) час – послідовність існування; 4) простір – маса матеріальних тіл; 5) час зворотній.
Тема I • 2 № 1 <u>Філософія виникла:</u> 1) завдяки осідлому життю людей; 2) завдяки розвитку торгівлі; 3) тому, що люди навчилися абстрактно мислити; 4) завдяки розвитку астрології; 5) як напрям науки.	Тема I • 2 № 2 <u>Особливості філософського світогляду:</u> 1) він найголовніший; 2) навчає людей, як релігійно мислити; 3) абстрактно сприймає світ; 4) заперечує художньо-образний світогляд; 5) інтегрує здобутки інших світоглядів.	Тема I • 2 № 3 <u>Функції філософії:</u> 1) аксіологічна; 2) методологічна; 3) репродуктивна; 4) техногенна; 5) гносеологічна.

ТЕМА II. ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ

1. Симбіоз свідомості, підсвідомості та надсвідомості.

Загальний огляд. Структура свідомості. Самосвідомість. Функції свідомості. Підсвідомість. Надсвідоме.

2. Суспільна свідомість: носії, рівні та форми.

Суспільна свідомість. Носії суспільної свідомості. Рівні суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості.

3. Духовність і духовне життя суспільства

Проблема духовності. Духовний світ людини. Монадний характер духовності. Структура духовності: генезисна, функціональна, реалізаційна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев П.В., Панин А.В. *Философия: Учебник* / П.В. Алексеев, А.В. Панин. – М: Проспект, 2000. – С. 214–283.

2. Балацький Є. Крос-контурні зв'язки в людській психіці. / Є. Балацький // *Вісник НАН України*. – 2008. – № 2. – С. 51–59.

3. Жданов Г. *Информация и сознание* / Г. Жданов // *Вопросы философии*. – 2000. – № 1.

4. Качуровський М.О. *Філософія: альтернативний виклад: навч. посіб.* / М.О. Качуровський, Ю.П. Тарелкин, В.О. Цикін. – СумДПУ, 2005.

5. Лаврінович М.І. *Невичерпне джерело духовності* / М.І. Лаврінович // *Духовність українства*. – 2003. – № 5.

1. Симбіоз свідомості, підсвідомості та надсвідомості

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Кожна людина здатна сприймати світ, його осмислювати та змінювати за власними уподобаннями. І все це відбувається завдяки **свідомості**, яку вивчає багато наук (психіатрія, психологія, фізіологія вищої нервової діяльності, педагогіка, соціологія тощо), а філософія узагальнює їх досягнення, пояснюючи глибину сутності свідомості, її повний зміст, та визначаючи її духовний аспект.

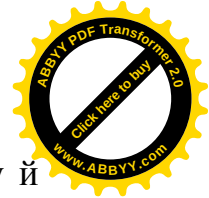
Проблема свідомості настільки складна, що нею переймалися мислителі усіх часів, але вона й досі повністю не розкрита. Спроби були різні:

1) стародавні греки пов'язували свідомість з «космічним розумом», який Геракліт назвав **«логосом»**;

2) у Середні віки **об'єктивні ідеалісти** вважали, що це «іскорка божественного полум'я»;

3) лише в XVIII ст. **французькі матеріалісти**, насамперед Ж. Ламетрі, виказали думку про зв'язок свідомості з діяльністю мозку;

4) наявним є розумінні свідомості є й **дуалізм**, це коли філософи (Р. Декарт, Д. Юм, І. Кант та інші) визнавали рівнозначними і матеріальну, і духовну субстанції світу;

5) представники **гілозоїзму** наділяли свідомістю всю матерію (живу й неживу). Так робили стародавні греки – Фалес, Геракліт, Арістотель та інші;

6) близьким до дуалізму та гілозоїзму є **пантеїзм** – тлумачення деяких філософів епохи Відродження, що весь світ є богом, а відтак, він наділений «іскоркою божественного полум'я».

Сучасна наука наголошує, що свідомість є результатом **ускладнення процесу відображення в матеріальному світі** – від простих механічних форм до надскладних – соціальних. Відображає світ кожна людина своєю **нервовою системою**. Ця система розвивалася тривалий час і набула сучасної якості завдяки суспільній діяльності людей. Щоб узгоджувати свої дії і оцінювати результати праці, планувати майбутнє тощо, необхідно було **усвідомлювати** світ, **відображаючи** його не лише зовнішньо – в образах, а й у глибині зв'язків, взаємодій, взаємозалежностей всього середовища, в якому існували люди. А це вже є абстрагуванням, узагальненням різних образів, конкретних речей тощо у вигляді **понять**.

Завдяки тому розвивалися обидва рівні нервової системи:

1) **периферична**, що сфокусувалася в наших **органах чуття** і сприймає світ в образах (до чого, до речі, здатні і тварини);

2) **центральна нервова система людини**, осередком якої є **головний мозок**, завдяки якому ми сприймаємо світ не лише в образах, а й узагальнюємо його, виділяючи найхарактерніші риси та властивості об'єктів у вигляді **понять**. Тобто, наш мозок дає можливість сприймати дійсність **абстрактно**, ніби відокремлюючись від конкретних речей, подій чи явищ, при тому робити це емоційно, з переживаннями.

Тому люди, на відміну від тварин, здатні не лише відображати світ, а й творити **умовиводи** – передбачати умови свого життя.

Отже, свідомість людини є результатом **відображення** її нервовою системою (і периферичною, і центральною) умов свого існування, що робить її істотою творчо-активною та доцільною в житті. Завдяки свідомості люди здатні не лише відображати та оцінювати світ, а й творити його в ідеальній формі, завдяки чому постає можливість уявляти та передбачати своє майбутнє і, навіть, будувати такі його форми та стани, що можуть бути навіть ірреальними (фантазії, мрії, надії).

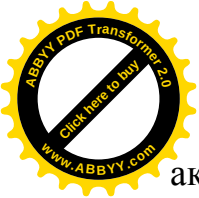
СТРУКТУРА СВІДОМОСТІ

Що необхідне для таких складних психічних процесів та станів? Насамперед велика кількість компонентів, надзвичайно складна структура свідомості. **У ній наявні:**

1) **знання** – наукове та буденне засвоєння людиною світу. Завдяки знанням формується система образного та понятійного рівнів розуміння світу і себе в ньому. Без знань не було б людини як такої;

2) **пам'ять** – здатність мозку накопичувати, закріплювати та утримувати знання, життєвий досвід, переживання тощо, а при забуванні – згадувати їх;

3) **воля**, яка для свідомості є не лише здатністю цілеспрямовано сприймати світ і регулювати власну поведінку. Воля завжди пов'язана з певними мотиваціями, потребами та інтересами людини. Без них не було б

активно-творчої діяльності та відповідної поведінки як індивідів, так і людських спільнот;

4) **мова** – це засіб самовираження кожної людини та суспільства. Вона є «зовнішньою» у формах комунікативного спілкування та історичної пам'яті (усна, письмова, графічна, відео тощо), і «внутрішньою», оскільки людина сприймає реалії світу, «внутрішньо» промовляє їх, щоб чітко і конкретно осмислити і запам'ятати;

5) **мислення** в свідомості є ключовою компонентою. Воно являє процес оперування здобутими знаннями і в образному, і в понятійному вигляді. Завдяки мисленневому процесу люди здатні до співставлення, порівняння, уявної зміни всього пізнаного і творити, як згадувалося, навіть небувалі і неможливі (фантастичні) стани, рівні, форми світу. Лише мислення дозволяє людям виходити через **чуттєво-сенситивний** рівень на рівень **абстрагування та інтуїтивного відтворення** знань;

6) **емоційна сфера**, завдяки якій людина відображає реалії світу у формі психічних реакцій, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій та оцінюючи ставлення до того, з чим людина має справу.

Емоційну сферу **складають**:

- **почуття** (радість, горе, любов, ненависть і т. ін.);
- **афекти** (лють, жах, відчай, аномія);
- **самопочуття**, що по суті є ментальністю людини і що виводить її

на рівень самоусвідомлення.

САМО- СВІДОМІСТЬ

Тільки людина здатна пізнавати себе, свій внутрішній світ і оцінювати його, тобто усвідомлювати себе.

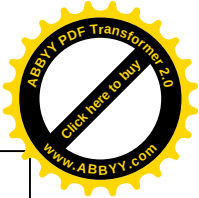
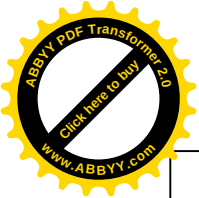
Образно кажучи, людина здатна, використовуючи свідомість, рефлексувати, ніби з відстані бачити та вивчати себе.

На проблему самосвідомості звертали увагу філософи усіх часів. Так, ще Сократ закликав: «Пізнай самого себе», а за Платоном самосвідомість це внутрішня праця людини, бесіда з собою.

На наш погляд, усвідомлення людиною самої себе, власних вчинків і дій привело до усвідомленої оцінки власних дій, задоволення собою чи сорому за себе, **чого немає у тваринному світі** і що піднесло людину на рівень **духовного життя**. Отже, самосвідомість – це найвищий рівень відображення світу, наповнений не тільки його сприйняттям, а й самооцінкою себе в ньому, завдяки чому сформувалася духовність людини.

ФУНКЦІЇ СВІДОМОСТІ

Закономірно, що свідомість має багато функціональних прояв. Які функції виконує свідомість? Їх багато, але відзначимо лише провідні.

Функції свідомості:

- 1) **пізнавальна** – адекватне відображення дійсності і отримання достовірних знань;
- 2) **аккумулятивна** – накопичення індивідом знань, особистого досвіду, переконань, життєвих орієнтирів тощо;
- 3) **творчо-конструктивна** – створення людиною свого майбутнього світу життя, конструювання нових моделей матеріальних, духовних і соціальних цінностей;
- 4) **прогностична** – наміри передбачити майбутнє, зміни у світі свого існування, можливі як позитивні, так і негативні результати своєї діяльності;
- 5) **регулятивна** – завдяки свідомості люди узгоджують свої стосунки з іншими людьми, координують свою взаємодію, передбачають наслідки своїх вчинків і прагнень.

У цілому з викладеного можна зробити висновки, що **свідомості притаманні особливості:**

- 1) свідомість – суб'єктивний образ об'єктивного світу;
- 2) свідомість (а від того людина) має доцільну і творчу активність;
- 3) свідомості притаманна самосвідомість.

Узагальнюючи особливості свідомості, можна дати таке її визначення.
Свідомість – це властивість високоорганізованої матерії людського мозку, яка виражена в суб'єктивному, ідеальному, узагальненому, доцільному відображенні дійсності та її творчому перетворенні.

Очевидно, що свідомість є керованою властивістю психіки людини. Проте психіка має ще **некеровані** ділянки: **підсвідомість** та **надсвідомість**. Це також ще далеко не вивчені феномени людського буття. Але сучасні дослідження вказують на тісне **взаємопроникнення (симбіоз) свідомості, підсвідомості та надсвідомості**, котрі, як і свідомість, суттєво впливають на життя людей.

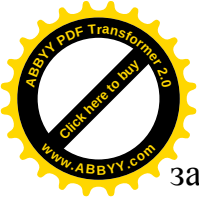
ПІДСВІДОМІСТЬ

Вперше науково до розкриття **підсвідомості**, (пояснення інстинктів, снів, згадування і т. ін.) підійшли в XIX ст. творці філософії психоаналізу З. Фрейд і К. Юнг. Нині цим займаються Т. Лірі, Р. Уілсон, А. Менегетті та інші.

Вважається, що підсвідоме започатковується ще в ембріональному стані людини і проходить чотири стадії:

1) **для ембріона світ обмежений материнською утробою**, але на нього впливають як позитивні (наприклад, гарний настрій матері, гармонійна музика), так і негативні чинники (вживання матір'ю наркотичних речовин, стресові ситуації в сім'ї тощо). Тоді формуються в майбутньої дитини здорові або злі інстинкти: внутрішня нервова напруга, агресивність, нездорові нахили, або навпаки – дружелюбність, неусвідомлена готовність допомогти іншим тощо.

2) **стадія проходження родового шляху** дитиною формує в неї опірність зовнішньому світові. Якщо тиск стінок матки дуже сильний, то плід

зазнає підсвідомого стресу. Можуть бути зламані імунні рефлекси, значно ослаблений опір хворобам, кліматичним умовам і т.ін.

3) на третій стадії формування підсвідомого (*інстинктів, рефлексів, снів, згадувань* і т.п.) *коли плід починає існувати як дитина* можлива небезпека фізичних травм, негативного чи позитивного психічного впливу на новонародженого (негаразди в сім'ї або гарна опіка). Це призводить до відповідних розумових і мовних здібностей, психоемоційних реакцій на життєві ситуації в майбутньому тощо.

4) четверта стадія формування підсвідомості пов'язана з *оволодінням новонародженим нового для нього простору* – стрибком у пізнанні світу. Тут з перших днів можливі елементи самоусвідомлення, самоствердження і навіть самореалізації. У цей час різні негаразди (невдале обрізання пуповини, різкий перепад тиску у черепній коробці і т. ін.) можуть привести до зниження опору зовнішньому середовищу, втрати розумових здібностей, порушення психіки дитини.

Усе це є дуже важливим у людському житті, на що, нажаль, не завжди звертається увага при формуванні людини та її вихованні, особливо в школі.

НАДСВІДОМЕ

Ще більш нерозкритою є проблема *надсвідомого* – шару психіки, який американські вчені Т. Лірі і Р. Уілсон називають *постгомінідним* (надлюдським). Сюди вони відносять *геніальність, творчість, інтуїцію, телепатію, ясновидення* і т.ін.

Ці властивості психіки також є некерованими і їх головною відміною від інших є їх *знаходження «за межами черепної коробки»*. Власне вони роблять людину унікальною, неповторною, виділяючи її серед інших.

Основи названих властивостей надсвідомості формуються ще в ембріональному стані. Тоді майбутня людина здобуває не лише доступ до генетичної інформації, а й засвоює досвід людства, досягає мудрості. А вже з початком освіти, завдяки закладеним в ембріональний період здібностям, в подальшому людина може розкрити свої таланти, і, можливо, й геніальність.

Цьому має сприяти школа, робота педагогів, які *мають знати сутність симбіозу свідомості, підсвідомості та надсвідомості*. Адже завдяки їм формується не лише духовність особи, а й суспільства в цілому. Тому варто постійно пам'ятати, що свідомість, підсвідомість та надсвідомість здатні не тільки взаємопроникати, а й взаємно переходити одне в одне: знання в навички, сни – в усвідомлене буття (сон Д. Менделєєва), інтуїція та творчість в реалії життя.

2. Суспільна свідомість: носії, рівні та форми

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ

Життєвий досвід вказує, що свідомість людини здатна формуватися і повністю проявляється лише в умовах *суспільної діяльності*. Це вона призводить до *спільного*

відображення великою кількістю людей: верствами населення, соціальними класами, націями, расами, усією людською спільнотою суспільного буття, умов та перспектив свого життя.

Тобто **суспільна свідомість являє собою сукупність думок, теорій, настроїв і переживань великих спільнот людей, що відображають їхнє ставлення до умов свого існування і наміри щодо його зміни.**

**НОСІЇ
СУСПІЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ**

Для глибокого розуміння даного феномену необхідно з'ясувати особливість співвідношення носіїв суспільної свідомості. Ними водночас є і **індивіди**, і **соціальні спільноти**. При тому індивідуальна свідомість ширша, різноманітніша, ніж суспільна. Адже суспільна свідомість відображає світ, буття, його стани, прояви в масштабах, які цікавлять усіх членів спільноти. У той же час індивідуальна свідомість формується під впливом суспільної, але саме вона – індивідуальна свідомість – розкриває суспільну. Не раз окремі особистості висловлювали небувале ставлення до світу та знань про нього (Ісус Христос, Д. Бруно, А. Ейнштейн), і тільки потім їх ідеї, оцінки, судження ставали надбанням усіх.

Як і в індивідуальній свідомості, так і в суспільній, чітко виділяються **два рівні**.

**РІВНІ
СУСПІЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ**

1. Буденний рівень суспільної свідомості сформований повсякденним досвідом, емоціями та переживаннями великої кількості людей (рівень чуттєвості). Його

складають:

1) **емпіричні знання** (побутове життя, народна медицина, різні прикмети);

2) **суспільна психологія** (настрої, емоції, переживання);

3) **фольклор** (народні танці, пісні, казки, анекдоти).

Основу ж буденної свідомості складає **суспільна психологія**. Насамперед вона «керує» настроями, переживаннями великих груп людей.

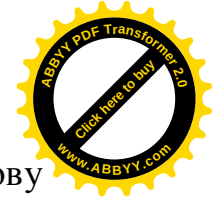
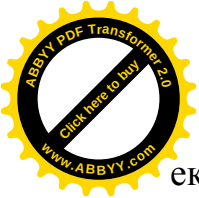
2. Теоретичний рівень суспільної свідомості, який включає в себе:

1) **наукові знання**, які логічно обґрунтовують проблеми людського життя;

2) **ідеологію** – систему ідей, поглядів, теорій, що у чіткій формі відбивають стан і перспективи суспільного буття. **Ідеологія є основним елементом теоретичної свідомості**. Вона формулюється у соціально-гуманітарних науках, вченнях, статтях, монографіях, виступах суспільно-політичних діячів, програмах і гаслах партій тощо.

Обидва рівні суспільної свідомості взаємопов'язані, а їх співвідношення складне. Як буденний, так і теоретичний рівні суспільної свідомості **надзвичайно важливі** для успішної життєдіяльності та розвитку як суспільства, так і його громадян. Наприклад, якщо ідеологія у вигляді закликів, програм гасел керівної верхівки надійно підтримуються психологією мас, то тоді, напевне, буде в суспільстві лад і процвітання. Якщо навпаки – то нестабільність і негаразди як у великих, так і в малих справах.

Суспільне життя дуже **різностроннє**, і, насамперед, включає в себе

економічну, політичну, правову, моральну, релігійну, філософську, наукову та інші сфери життя людей. Їх стан, вплив на людське існування, наміри покращення тощо відбиваються на теоретичному і психологічному (буденному) рівнях свідомості населення, **формуючись** як окремі ділянки суспільної свідомості. Які є форми суспільної свідомості?

**ФОРМИ
СУСПІЛЬНОЇ
СВІДОМОСТІ**

1. **Політична форма суспільної свідомості** – відбиває стан політичного життя в країні. Політика є діяльністю з регулювання усіх можливих сфер функціонування суспільства: економічної, правової, сімейної, пенсійної, військової, молодіжної, освітянської, спортивної тощо. Від того політична свідомість, при досягненні співпадання її теоретичного і буденного рівнів, постає могутнім **регулятором** суспільного життя, особливо коли політика відстоює інтереси усього народу. І навпаки, антинародна політика викликає соціальні протести, аж до революцій.

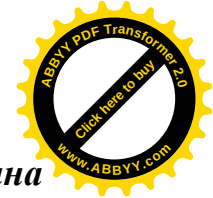
2. **Правова форма суспільної свідомості** – є результатом теоретичного осмислення і психологічної реакції суспільства на правову практику в країні. Право – це воля правлячої верхівки, закріплена в законах, яка постає як обов'язкові правила та норми діяльності і поведінки усього населення. Правова свідомість виконує **надзвичайно сильну регулятивну** соціальну функцію, оскільки правове поле в кожній країні підтримується озброєною силою: міліцією/поліцією, прикордонними та внутрішніми військами, карними органами: прокуратурою, судами, фіскальними установами тощо. Разом з тим право тісно пов'язано з політикою і вони спільно складають **основну регулятивну силу** в країні. Вони є основною опорою влади і від того залежить її **реальний характер**: демократизм, тоталітаризм чи тиранія.

3. **Моральна свідомість** також регулює стосунки між людьми та їх поведінку.

Але на відміну від права вимоги моралі не відзначені як законодавчі акти. Це сукупність правил і норм життя людей, вироблених віковичним досвідом життя і закріплених в звичаях, традиціях і переконаннях людей. Основними моральними орієнтирами є **добро** і **зло**, які йдуть від людської діяльності, а осередком моральності людини є її **совість**, побудована на самоусвідомленні та самооцінці себе. Теорія моралі, її філософське осмислення називається **етикою**. Мораль – категорія вічна. Політика, право постійно змінюються, а мораль добра з її головним правилом «не чини іншим того, чого не хочеш собі» – зміні не підлягає. Зло, аморальні дії і окремих людей, і, навіть, суспільства (як мораль нацизму) – минулі. Висока моральність – вічна.

4. **Естетична форма суспільної свідомості** – відображає реалії світу в художніх образах. Вона також регулює відносини в суспільстві, але своєрідно. Високе мистецтво (вчення про нього в філософії називається **естетикою**) завжди несе добро, ідеї справедливості та розуміння гармонії світу. Основні категорії естетики: **прекрасне** і **потворне**.

У свідомості естетично вихованої людини немає місця для повторного: насильства і зла.

Ще дуже важливою функцією мистецької свідомості є **естетична насолода** – отримання людьми великого задоволення і, навіть, радості від спілкування з шедеврами літератури, архітектури, театрів, музеїв тощо. Проте в наш час, коли мистецтво у більшості стало предметом наживи, про його високі ідеали вести мову важко.

5. **Релігійна суспільна свідомість** дуже давня, і також сформована для регулювання людських відносин. Ствердження, що вірування в надзвичайні сили, що складає фундамент релігійного життя, є результатом невігластва та слабкості людей перед силами природи – **досить неправомірне**. У світі біля 80% віруючого населення і серед них є видатні науковці, суспільні діячі, глибоко мислячі люди. Тому **однозначно** пояснити, що є релігійна свідомість неможливо. А історія релігії показує, що ніякі насильницькі атеїстичні дії глибоку віру знищити не в змозі.

Але вона, як і мораль впливає на організацію людських взаємин. В усіх релігіях світу фактично панують одні і ті ж норми життя, відомі християнам як заповіді божі. А релігійне насилля є проявом аморальності людей. Дуже важливою функцією релігії є **емоційно-розвантажувальна**, коли, спілкуючись з богом, люди знімають стреси, психічний тягар з душі і т. ін.

6. Своєрідним регулятором суспільного життя є і **філософська свідомість**, яка являє собою узагальнене усвідомлення людьми самих себе в безмежному світі буття. Вона є основою формування духовності людства. Завдяки філософії ми можемо побачити себе не лише в минулому, а й в майбутньому, враховуючи здобутки пройдешнього.

7. Особливою формою суспільної свідомості є **наука**. У ній, на відміну від інших форм свідомості, **відсутній буденний рівень сприйняття світу**. Наука розбудована на логічно доведених, чітко побудованих і перевірених знаннях. Власне вони формують у людей глибокі переконання в здатності пізнавати і перетворювати світ.

Зазначимо, що крім **регулятивної функції**, суспільна свідомість виконує і інші функції:

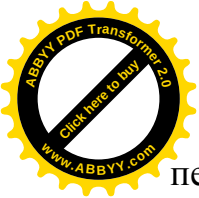
- 1) **прогностичну**, яка формує уявлення про майбутнє;
- 2) **комунікативну** – живого спілкування людей, що є найціннішим у нашому житті;
- 3) **ціннісної орієнтації** людей;
- 4) **виховну**, без чого суспільство не могло б існувати.

Завдяки цьому суспільна свідомість складає **основу духовного життя** суспільства, є його осередком.

3. Духовність і духовне життя суспільства

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОСТІ

Духовність завжди була і буде однією з головних проблем в системі філософського осмислення світу. І це не дивно. Адже духовна іпостась людини є її визначальною рисою, що й робить наше життя дуже загадковим і непередбачуваним. Духовна культура визначає поведінку людей, їх наміри, систему цінностей,

переконавання тощо. При цьому духовність зрозуміти завжди було нелегко, **оскільки протилежність духовності – матеріальне** пізнати, виміряти, оцінити не так вже й важко, а ось пізнати людський дух, душу людини надзвичайно складно.

Духовність людини в філософії зазначається як **екзистенція** (латиною – «існування»). Це поняття охоплює характеристику духовного людського буття.

ДУХОВНИЙ СВІТ ЛЮДИНИ

Духовний світ людини – це не лише її розум, плоди мислення, а й почуття, емоційні стани, віра, світогляд, а також самосвідомість, яка спирається на ціннісні орієнтації і визначає смисл духовного, та й практичного життя. Тобто, духовність людини відбиває в собі і **пізнавальну** форму відношення до світу, і **ціннісну**.

Духовне, визначаючи сутність людини, досі багато в чому таємниче, не до кінця вивчене, і невідомо, чи колись буде пізнане взагалі. Як і свідомістю, ним займається значна кількість наук і значний внесок тут робить і філософія.

Філософські вчення по-різному пояснювали і пояснюють духовний світ людини. В **релігійних тлумаченнях** людину духом наділила надприродня сила (Небо, атман, Аллах, бог тощо). **Об'єктивні ідеалісти** (Платон, Г. Гегель, В. Шелінг) факт існування духовності в людській культурі пояснювали впливом надлюдської духовної сили: світового духу, абсолютного розуму, космічної енергії тощо.

Матеріалізм, розпочинаючи з К. Маркса, знаходить витоки духовного життя в **особливостях суспільно-творчої діяльності людей**. Який її рівень, вважають вони, така і духовність. Згідно з цим, духовність породжена розвитком матеріального світу і стала можливою завдяки свідомому життю людей. Розвиток свідомості надав людям можливість самоусвідомлення, пізнання самих себе, а відтак **творити свій духовний світ**. Але чи це дійсно так?

МОНАДНИЙ ХАРАКТЕР ДУХОВНОСТІ

Цікавою є сучасна думка про **монадний характер духовності**, що спирається на **найновіші теорії** саморозвитку та самовдосконалення надскладних систем, особливо на синергетику. Власне вона визначає **найскладнішими системами** Всесвіт, суспільство та людину. І всі вони саморозвиваються.

Монадність означає, що рушійні сили формування та саморозвитку духовності знаходяться в ній самій. Тобто, висока духовність безперервно прагне до вдосконалення, підняття на вищий рівень. Така її генетична властивість, як функціональний прояв ідеального світу людини та суспільства. Але це було б дуже простим вирішенням проблеми, оскільки не всяке ідеальне утворення є духовністю і здатне до саморозвитку. Скажімо, хоча **знання** і мають **ідеальну основу** («ідея» грецькою – «думка», «образ»), у той же час не є духовністю і самі по собі не розвиваються. Річ у тім, що духовність виникає внаслідок **реакції** людини на світ речей, подій, людей. Духовність є там, де наявні людські емоції, переживання, самооцінка. Ось що творить світ життя, а не просто безвідносно до світу існування.

Духовність по суті є самою людиною. Яка вона – таке й людське життя. Засвоюючи та перетворюючи навколишній світ, люди змінювали способи свого існування, а відтак і свій внутрішній світ: ментальність, життєві цінності та прагнення. З часом зародилися і стали функціонувати небувалі до того **моральні прояви**: сором і задоволення собою, співпереживання з ближніми, надія на краще. Так люди розпочали визначати **добро і зло, прекрасне і потворне, героїку та підлість** і т. ін. А це сприяло формуванню сильних важелів **регулювання** спільного життя, знаходження взаєморозуміння та взаємопідтримки в різних ситуаціях, а головне – самовизначення (розуміння) себе.

СТРУКТУРА ДУХОВНОСТІ

Геномом духовності, тобто її активізуючою силою завжди виступає суспільна свідомість. Це тому, що в ній переплітається не лише рівень теоретичних знань та орієнтацій, а й психологія народу, що надає всім формам життя духовного спрямування. Одночасно геномною спонукою розвитку духовності постає свідомість кожної особи, особливо якщо вона талановита, творча, геніальна. Очевидно, що феномен духовності настільки складний, що однозначно визначити його структуру неможливо.

Структура (латиною – **«побудова»**) об'єкта визначає не лише розташування компонентів об'єкта, а й їх взаємодію, зв'язки, що дозволяє зберігати цьому об'єкту основні властивості при певних зовнішніх і внутрішніх змінах. Якщо уявити в цілісності зв'язки та взаємодію в духовності її складових (свідомості, пізнання, мислення, мови, почуття і відчуття, переживання, емоцій, оцінок тощо), то можна зрозуміти складність її будови. Однак оскільки кожен процес, явище, предмет зароджуються, діють і реалізуються в своєму призначенні, то ми можемо відповідно визначити і іпостасі (грецькою – «основи») духовності як особливого виду буття.

ГЕНЕЗИСНА СТРУКТУРА ДУХОВНОСТІ

Зародження духовності відбулося завдяки появі свідомості – результатом розвитку процесу відображення до рівня психічного, а потім соціального. Це дало можливість людині усвідомлювати саму себе, що й започаткувало духовність. Особливим і складним тут було формування моральності, співчуття іншим, надії на краще.

Схематично зародження духовності можна зазначити так:

Розвиток нервової системи людини, здатної до «випереджального» відображення дійсності $\Rightarrow$ **поява свідомості з самоусвідомленням себе** $\Rightarrow$ **формування моральності** $\Rightarrow$ **створення спільних для людей цінностей** $\Rightarrow$ **співпереживання** $\Rightarrow$ **надія**, як вічна орієнтація на краще майбутнє.

Отже, в генезисному плані духовність є наслідком складного розвитку матеріального світу з його здатністю до **відображення** на найскладнішому рівні – соціальному. Це сприяло формуванню свідомості людини, здатної до самоусвідомлення та оцінювання не лише світу, а й самої себе. Самооцінка й привела до появи моральності, яка надихає на кращі сподівання.

**ФУНКЦІОНАЛЬНА
СТРУКТУРА
ДУХОВНОСТІ**

Духовність є найголовнішою спонукальною та дієвою силою людського життя. Саме завдяки їй складається вся мотиваційна іпостась життєдіяльності людей. Тому духовне життя суспільства відіграє надзвичайну роль в розвитку та існуванні всієї людської спільноти. Власне матеріальне та соціальне життя людства неможливе без духовного спрямування. Усвідомлення світу, передбачувальна думка, надія на краще – от що передувало і передуватиме суспільному прогресу.

Для того, щоб виконувати такі функції, суспільство розбудувало складну структуру свого духовного життя.

Структура духовного життя суспільства:

- 1) **духовне виробництво** – діяльність по здобуттю та створенню досвідних й наукових знань, мистецтва, міфології, релігії, філософських уявлень про світ і людське життя;
- 2) **збереження духовних надбань** – їх матеріалізація у вигляді книг, фільмів, відео та аудіо записів, мистецьких творів, фольклору тощо;
- 3) **передача духовних досягнень** як через повсякденне життя, так і через систему освіти та mas media;
- 4) **споживання** духовних здобутків, їх засвоєння та реалізація.

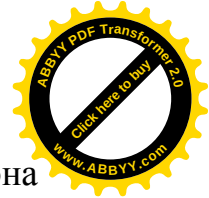
**РЕАЛІЗАЦІЙНА
СТРУКТУРА
ДУХОВНОСТІ**

Якість духовного життя знаходить свою реалізацію в особистісному виразі, через діяльність і поведінку конкретної людини. Тобто духовний стан може бути реалізований лише через духовну реалізацію конкретної особистості. Ця реалізація відбувається **на різних рівнях** (буденному, соціальному, загальнолюдському) та різних сферах життєдіяльності (економічній, політичній, релігійній, освітянській тощо). Але в реалізаційному вигляді найвищими вимірами духовності є, на наш погляд, причетність, любов, віра та надія. Чому?

1. **Причетність.** Завдяки духовності лише людина здатна співпереживати радість, горе, здобутки чи втрати інших людей, тобто увійти в духовний світ іншого. Причетність розвивається з простого співчуття. Люди високого рівня свідомості не лише співчують іншим, а й безкорисно пропонують свою допомогу. Така причетність засновується на високій моралі, любові до ближнього та гарному вихованні.

2. **Любов** у духовному вимірі – це, насамперед, результати високої соціалізації людини, коли вона стає відкритою світові і сприймає оточення як благо, добро, щастя. Тоді настає трепетне і шанобливе ставлення до людей, природи, Батьківщини, всього суцього взагалі.

Таке тлумачення любові притаманне багатьом філософам, митцям, психологам. Наприклад, німецький філософ Л. Фойєрбах визначав любов як головний чинник людської духовності і пропонував реалізувати на її основі новий, вищий рівень стосунків між людьми, спрямований на вирішення усіх суперечностей через діалог, взаємопорозуміння, безконфліктність.

В системі людської духовності любов є вищою цінністю. Коли ж вона засновується на принципах високої моралі, взаємоповаги та співчуття, то робить відкритим добру не лише світ людей, а й Всесвіт. Тоді і можлива повна самореалізація кожної особистості.

3. **Віра.** У філософському визначенні вона є визнанням людиною можливого як дійсного. Рівнів віри, як і її об'єктів, існує безліч: віра в бога, сили природи, окремих людей, в самого себе, в свій народ, в науку, освіту і багато ще що.

Необхідним елементом віри в духовному значенні є **довіра**. Без неї стало б неможливим людське **співжиття**. Довіряємо ми тому, в кого ми віримо, на кого надіємося. Той, хто **зловживає чияюсь довірою** – втрачає довіру до себе. Він породжує зневагу та ворожість.

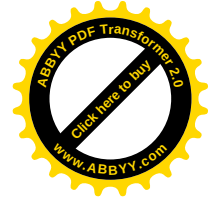
Без довіри неможливе існування суспільства, адже на довірі будуються ділові, міждержавні, міжнародні та інші угоди. На довірі регламентується повсякденне життя людей. Ми віримо в розклад занять, рух транспорту, регламент роботи установ, у виконання обов'язків посадовцями тощо. Недовіра в такому випадку веде до втрати надії. Віра завжди породжує **надію**.

4. **Надія** є суто особистісною духовною рисою людини. При тому вона притаманна лише людському роду. Тільки людина завдяки своїй свідомості здатна «зазирнути» у власне майбутнє і чекати бажаних результатів. Втрата надії – втрата перспектив свого життя, тому людина завжди сподівається на краще, тому надія і «помирає» останньою.

Отже, духовність є, перш за все, ідеальним виявом людської психіки, що спирається на свідоме життя з проявом підсвідомості та надсвідомості. Висока духовність дає можливість як окремій людині, так і соціуму реалізувати себе, а головне – кожному за будь-яких умов залишатися людиною, будучи наділеним вірою, надією та любов'ю. Саме духовність формує в людині **людяність** – її вищий вимір.

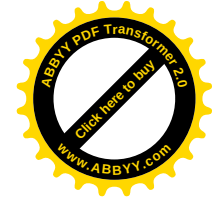
Питання для самоконтролю

1. Що таке свідомість?
2. Яка структура свідомості?
3. Особливості самосвідомості.
4. Яке співвідношення свідомості, підсвідомості та над свідомості?
5. Розкрийте функції свідомості.
6. Яка структура суспільної свідомості? Які її рівні? Хто носії?
7. Розкрийте кожну форму суспільної свідомості.
8. Поняття про духовний світ людини.
9. Яка структура духовного виробництва?
10. Яка структура духовності (генезисна, функціональна, реалізаційна)?

Тести

Тема II • 1 № 1 <u>Свідомість - це:</u> 1) безпосереднє сприйняття світу; 2) спосіб мислення; 3) особлива духовна діяльність; 4) головна умова творчої діяльності; 5) сукупність буденних і наукових знань.	Тема II • 1 №2 <u>Самосвідомість - це:</u> 1) головна умова духовності людини; 2) некерований стан мислення; 3) відчуття себе у світі людей; 4) самооцінка себе; 5) визначення головної мети життя.	Тема II • 1 №3 <u>Підсвідомість - це:</u> 1) стан свідомості; 2) кероване психічне явище; 3) це інстинкти, сновидіння, навички, творчість; 4) неусвідомлена поведінка; 5) інтуїція.
Тема II • 1 № 4 <u>Надсвідомість - це:</u> 1) дар божий; 2) некерований стан психіки; 3) генетичний спадок; 4) геніальність; 5) не вивчений до кінця феномен людської психіки.	Тема II • 2 № 1 <u>Суспільна свідомість:</u> 1) сукупність індивідуальних свідомостей; 2) єдність теоретичної та буденної свідомості; 3) ідеологія і суспільна психологія; 4) індивідуальне відображення суспільного буття; 5) реакція суспільства на матеріальні умови життя.	Тема II • 2 № 2 <u>Форми суспільної свідомості:</u> 1) усі мають однакові рівні; 2) мають економічну основу; 3) побудовані на емоціях людей; 4) побудовані на достовірних знаннях; 5) пов'язані з теоретичним мисленням.
Тема II • 3 № 1 <u>Духовність це:</u> 1) глибокі знання світу; 2) спільне вирішення життєвих проблем; 3) любов до ближнього; 4) точна оцінка світу; 5) високі моральні якості особи.	Тема II • 3 № 2 <u>Структура духовного життя включає:</u> 1) духовне виробництво; 2) розповсюдження матеріальних цінностей; 3) релігійне виховання; 4) систему освіти; 5) сучасні засоби розповсюдження знань.	Тема II • 3 № 3 <u>Реалізаційна структура духовності розкриває:</u> 1) характеристику особистості; 2) надію на краще; 3) кохання; 4) любов до себе; 5) людяність людини.

ТЕМА III. ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ

1. Проблема істини в філософії.

Загальний огляд. Сучасна гносеологія. Характеристика істини. Практика. Функції практики. Інші критерії істини.

2. Наукове пізнання – особливості, форми та методи.

Донаукові знання. Позанаукове пізнання. Наукове пізнання. Форми наукового пізнання. Методи емпіричного пізнання. Методи теоретичного пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. *Метафізика* / Аристотель. – Ростов-на-Дону: Феникс. – 1999. – 608 с.
2. Біблія. – Українське біблійне товариство. – 1999.
3. Білодід Ю.М. *Філософія: український світоглядний акцент: навч. посіб.* / Ю.М. Білодід. – К. : «Кондор», 2006.
4. Лысенко В. Г. *Познание чужого как способ самопознания* / В. Г. Лысенко // *Вопросы философии*. – 2009. – № 11.
5. Стёпин В. *Теоретическое знание* / В. Стёпин // *Вопросы философии*. – 2001 – № 1.
6. Саух П.Ю. *Філософія: навч. посібник* / П.Ю. Саух. – К. : Центр навчальної літератури, 2003.
7. *Філософія: Навч. – методичний посібник* / Маленкова та ін. – Х. : «Одісей», 2004.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Володіючи свідомістю, людина невпинно намагаються зрозуміти, чим для них є навколишній світ і хто вони в ньому – переможці чи переможені, творці чи руйнівники? Тому давньогрецький філософ Аристотель у своїй книзі «Метафізика» мудро зазначив, що **усі люди від природи прагнуть знань**.

Процесом здобуття знань, доведенням їх істинності та визначенням шляхів їх реалізації в житті філософія займалася в усі часи. Тому в ній сформувався окремий розділ – **гносеологія** - теорія пізнання (від грец. «gnosis» – знання, а «logos» – вчення). Тобто, **гносеологія – це вчення про процес і шляхи здобуття знань**. Як і проблему свідомості, пізнавальний процес вивчає багато наук (психологія, теорія вищої нервової діяльності, логіка, педагогіка та ін.), **але тільки філософія**, узагальнюючи їх досягнення, розкриває загальні методи істинного осмислення світу.

Точок зору на пізнавальний процес багато. Так, за Біблією людина створена для панування над світом, але пізнавати його їй заборонено (Буття, 2:15).

У філософії в цьому питанні також наявні крайнощі:

- **агностики** взагалі заперечують можливість пізнання (для німецького філософа І. Канта «речі існують для себе» і розкрити їх суть людина не здатна, вона може лише вірити в те, про що здогадується);

- є філософи, які переконують нас, що людина має **безмежні** пізнавальні можливості (це доводив Г. Гегель, нині це роблять позитивісти, представники сцієнтизму та інші.).

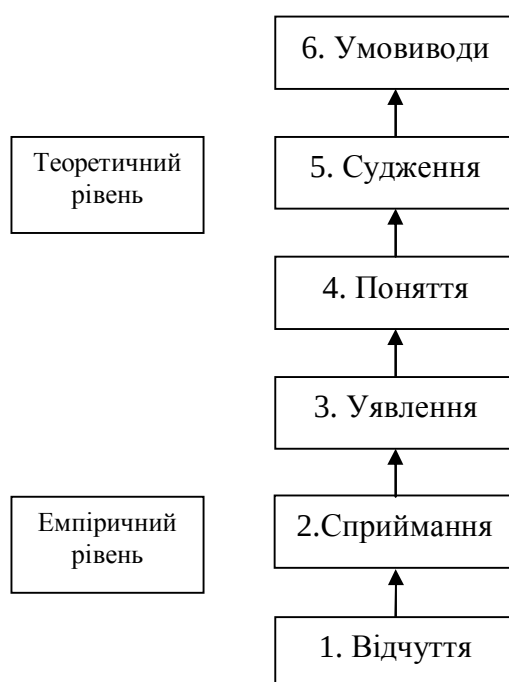
СУЧАСНА ГНОСЕОЛОГІЯ

Сучасна теорія пізнання (гносеологія) виконує важливі завдання. Вона:

- 1) розкриває **природу** пізнавальної діяльності;
- 2) досліджує людські **можливості** в пізнанні;
- 3) визначає **умови** достовірності та істиності знань;
- 4) аналізує та розкриває **форми** та **методи** пізнання.

Отже, пізнання є сукупністю різноманітних процесів, завдяки яким людина отримує, аналізує і використовує інформацію про світ і саму себе.

Зміст пізнавального процесу можна зобразити відомою з курсу психології схемою, яку **варто читати знизу вгору**:

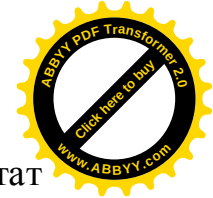
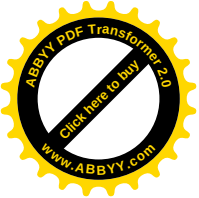
Зі схеми бачимо, що в пізнавальному процесі взаємодіють **два головних його фактори**:

1) **об'єкт** (латиною – «предмет») **пізнання** – ним є те, що пізнається: природа, суспільство, людина, духовне життя – буття як таке.

2) **суб'єкт пізнання** – той, хто пізнає. Ним можуть бути як індивід, так і різні групи людей, аж до суспільства в цілому.

В процесі пізнання люди, на відміну від тварин, **здатні ставати об'єктом власного пізнання**, спрямовувати свої пізнавальні зусилля на самих себе, самоусвідомлюватися.

Об'єкт і суб'єкт пізнання завжди **тісно пов'язані і глибоко взаємодіють**. Від розуміння того залежать не лише результати пізнавального процесу, а й якість їх реалізації. Підтвердженням тому є історія розвитку гносеології. Що мається на увазі?

По-перше, в класичній науці процес пізнання тлумачився як результат пізнавальних зусиль суб'єкта. Об'єкт пізнання вважався малодієвим у пізнанні, і *до уваги бралися лише сприйняття враження суб'єкта*.

По-друге, коли на початку ХХ ст. сформувалася **некласична наука** (час появи квантової механіки, теорії відносності тощо) стало зрозумілим, що на результат пізнання крім зусиль суб'єкта впливають ще й різні засоби, що використовуються в пізнавальному процесі: прилади, механізми, технічні пристрої, методики, технології і т.ін. Дійсно, достовірні знання нерідко краще й швидше здобуваються різними пізнавальними засобами, ніж органами чуття, і їх вплив не можна не враховувати. Скажімо лише мікроскоп дає можливість науковцю заглибитися в структуру об'єкта, але прилад може бути недосконалим, від чого постраждає якість знань.

По-третє, на сучасному етапі розвитку науки – **постнекласичному** – нагально постала потреба не лише достовірності знань і досконалості засобів їх здобуття. Нині дуже гострою є **проблема використання результатів пізнавальних досягнень** – оцінка того, що вони несуть людям: чи спалах короточасного блага з катастрофічними наслідками в майбутньому (як процес клонування або генетична модифікація рослин), чи менш результативні, але довготривалі наслідки нашого безпечного життя? Нині на першому плані у пізнанні постає застереження: «Не завдай шкоди!».

Виникає закономірне запитання – для чого люди так ненаситно пізнають світ? Відповідь однозначна: для того, щоб якнайкраще знати світ і себе, а відтак безпомилково жити й розвиватися.

ІСТИНА

Від помилок людей убезпечують істинні знання. Істина в суто гносеологічному (пізнавальному) значенні є **відповідністю знання дійсності, адекватним відображенням реальності у свідомості людей**. Тобто істинність знання не залежить від волі, бажань чи уподобань людей. Вона «безжальна» – оскільки тлумачить суть речей, подій, наших вчинків такими, якими вони дійсно є. Нерідко це буває досить неприємним явищем у стосунках між людьми, у оцінці їх моральності та діяльності взагалі. Тому сутність і зміст істини необхідно глибоко усвідомити кожному, щоб стати кращими в житті.

Річ у тім, що для **буденного тлумачення істинності повсякденних побутових проблем** вигадали (що часто вважається **синонімом** істинності) – **поняття «правда»**. У той же час правда не може співпадати з істиною, оскільки вона може відображати різні точки зору на один і той самий пізнавальний об'єкт, в залежності від інтересів людей, їх досвіду та емоцій. Прикладом може бути «правда» про схід Сонця. Усі переконані, що кожного ранку воно сходить на Сході, хоча кожна освічена людина має знати, що воно не сходить взагалі, оскільки Сонце не обертається навколо Землі, а навпаки.

Істина, що суперечить правді, іноді має трагічні наслідки, на що вказує доля Д. Бруно, Г. Галілея та інших шукачів істини. Ще гіркішими можуть бути наслідки конфлікту істини та правди в суспільному житті. Так, для російської ментальності гетьман І. Мазепа – зрадник. Для російських дослідників це правда, але істина полягає в служінні цієї людини своєму

народу. Отже, скрізь і в усьому необхідно орієнтуватися на істину, оскільки лише вона дає безпомилкові знання.

То як же визначити істину?

ХАРАКТЕРИСТИКА ІСТИНИ

Для цього необхідно постійно пам'ятати її **особливості**. *По-перше*, істина завжди **об'єктивна**, тобто незалежна від емоцій, настроїв, потреб і бажань людей. Річ у тім, що Всесвіт об'єктивний сам по собі. Ми ж в процесі пізнання творимо свій, внутрішній світ буття, нерідко формуючи його таким, яким хочемо його бачити. Від того часто наш внутрішній світ (розуміння й оцінка того, що нас оточує: людей, фактів, подій, процесів, явищ тощо) не співпадає з об'єктивною реальністю. **Але наскільки ми наближаємо свій суб'єктивний світ до об'єктивного, настільки ми убезпеченні від хибного, неістинного знання, і, відповідно, від помилок в житті.**

По-друге, істина завжди **конкретна**, оскільки вона залежить від:

- 1) **умов**, в яких існує і пізнається об'єкт, бо в інших умовах він може бути іншим;
- 2) **місця**, де здійснюється пізнання, бо знову ж – в іншому місці об'єкт може бути іншим;
- 3) **часу**, коли це відбувається, адже з часом об'єкт набуває змін і стає іншим.

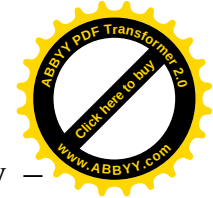
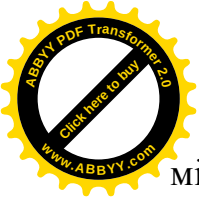
По-третє, істина як визначення якості знання, є і **абсолютною**, і **відотною**. Вона несе у собі і сталість, і плинність. **Сталість** визначається необхідністю для людей чітких, завершених знань, щоб бути впевненими в собі. **Плинність** істини викликана постійною зміною світу. Тому істина для нас завжди є абсолютною, завершеною, оскільки на даний час більше про об'єкт нічого не знаємо, і відотною, оскільки найдосконаліші знання постійно поглиблюються, змінюються. Це необхідно знати та пам'ятати, щоб не потрапити в **релятивізм** – переконаність, що все у світі плинне, сталих знань не буває, а тому для впевненості у своїх силах, знаннях, можливостях підстав немає. Релятивізм веде до пасивності в житті **та фаталізму** – віри в непереможну силу долі.

Філософія пояснює, що люди здатні опановувати істинними знаннями і успішно ними керуватися. Але, оскільки люди живуть не лише бажанням **істинності**, а й **користі**, то нерідко істина **навмисне** спотворюється і тоді панує **омана** або **брехня**. Буває і **ненавмисне** її викривлення, що являє собою **помилку**. І дуже важливо в педагогічній діяльності, особливо в виховному процесі, вміти чітко розмежовувати істину й оману у вчинках та поведінці дітей.

ПРАКТИКА

А що ж дає можливість **перевірки** наших знань на їх **істинність**?

Тут також однозначного підходу не існує. Одні (об'єктивні ідеалісти) вважають, що істиною є вища сила – бог, чистий розум, світовий дух і т. ін. Інші (ідеалісти суб'єктивні), як махісти – наші відчуття. Проте виходячи з історичного досвіду, більшість філософів доводить, що головним

мірилом, основним критерієм істини є **практика**. Вчення про практику – **праксеологія** стало особливим розділом в сучасній філософії.

Практика – це чуттєво-матеріальна діяльність людей, спрямована на перетворення природи та соціальних умов життя. Це специфічний спосіб взаємодії людини з довкіллям, розбудований на результатах пізнання.

Виділяються такі **основні види практики**:

- 1) **матеріально-виробничу**, тобто діяльність з перетворення природи в умови задоволення потреб життя (в житло, їжу, одяг, транспорт і т. ін.);
- 2) діяльність з **перетворення суспільства**, яка може мати або творче, або руйнаційне начало;
- 3) **науково-практичну діяльність** наукових установ (НДІ, лабораторій, полігонів тощо).

Тут варто зауважити щодо відмінності у філософському розумінні категорій «діяльність» і «праця». Діяльність відображає процес не лише перетворення матеріального світу, а й ставлення людей до нього, в результаті чого людина стає суб'єктом історичного розвитку, активно-творчою істотою по зміні самої себе. Поняття «праця» за змістом **вужче**, ніж поняття «діяльність». Так, в матеріальній сфері праця є лише процесом перетворення природи з певною метою, хоча і тут природа суб'єктивується, їй надаються риси й характеристики, необхідні людині (предмети вжитку, сільськогосподарські рослини тощо.)

Відповідно до того, практика стає не просто матеріально-перетворювальною діяльністю людей. Вона постає як **єдність суб'єктивного і об'єктивного**, в якій закономірно **суб'єкт об'єктивується**, стає ближчим до природи, а **об'єкт «олюднюється»**, набуваючи небувалих для природи властивостей.

Це тому, що в практиці завжди наявні:

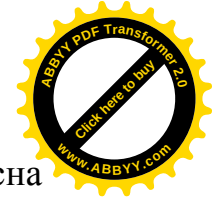
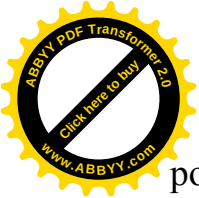
- **потреби, інтереси** людей та **мотиви** їх діяльності;
- людський, **ідеальний проект** практичних дій;
- **засоби діяльності** (не лише матеріальні, а й інтелектуальні);
- **мотивація діяльності** з її кінцевими результатами та відповідною оцінкою і новими діяльнісними намірами.

Отже, в практиці тісно переплітається матеріальне і ідеальне, суб'єктивне і об'єктивне, а також індивідуальне і загальне, оскільки лише одна людина широко діяти в практиці не може. А всі думки, плани, надії щодо змін матеріального світу **реалізувати і перевірити** можливо лише колективною практикою.

ФУНКЦІЇ ПРАКТИКИ

Тому практика у відношенні до процесу пізнання **виконує важливі функції**.

1. Функцію **основи пізнання**, оскільки пізнавальний процес людини став **можливим** лише за умови формування і вдосконалення її практичної діяльності. Перетворюючи за попереднім задумом матеріальний світ, люди формували і вдосконалювали суспільне життя, розвивали свідомість, мислення, мову – по суті, **ставали людьми**. Відповідно

розгортався їх внутрішній світ – сфера знань, досвід, а також сутнісна основа – **духовність**.

Так нині, посилюючи свій практичний вплив на довкілля, люди починають розуміти, що воно не безмежне у витривалості та досить крихке. Природа для нас виявилася **вичерпною і дуже вразливою**. Тому нинішнє практичне ставлення до неї закликає: «Люди! Не будьте безжальними до навколишнього середовища. Гублячи його ви тим самим губите себе».

Ось чому нині в основі пізнавальної діяльності людей має бути принцип «не завдай шкоди!».

2. **Функцію джерела і рушійної сили пізнання**. Пізнавальний процес започаткувався і постійно розгортається з причини неограниченого зростання практичних потреб людства. Людям постійно хотілося й хочеться мати кращу їжу, одяг, розкішне житло, досконалий транспорт, засоби зв'язку, виробничі технології тощо.

Відповідно, пізнання розвивається в залежності від того, як людина вміє змінювати дійсність. Практичні потреби невинно вимагають від людей вдосконалювати свої пізнавальні можливості, підвищувати рівень освіти, науки, технічних засобів, технологій.

3. **Функцію кінцевої мети пізнання**, оскільки вона обумовлюється практичним життям суспільства. Пізнання відбувається не заради самого пізнання, а заради необхідності вдосконалення життя людей. Насамперед матеріально-економічна та соціально-політична сфери зумовлюють і забезпечують пізнавальну діяльність суспільства. Саме від них залежить якісний стан освіти, науково-дослідної діяльності, підготовка наукових кадрів тощо, того, що забезпечує соціальний прогрес.

4. Практика виконує, як вже зазначалося, **функцію головного критерію** істинності результатів пізнання. Лише вона може з'ясувати істинність наших знань. Це тому, що практична перевірка суб'єктивних знань «виводить» людину за межі суб'єктивної оцінки пізнаного. **Адже практика є об'єктивним явищем** і функціонує за об'єктивними законами матеріального світу.

У той же час практика є і **абсолютним, і відносним критерієм** істини:

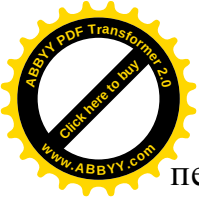
1) **абсолютним** тому, що лише вона являє собою єдиний фактор, що може повністю виявити якість наших знань;

2) **відносним** – бо рівень практики відповідає **історичному** рівню розвитку суспільства. З часом практика, що підтверджує істинність знань, вдосконалюється, і може статися, що на сьогодні достовірні певні вчення, теорії, наукові концепції, не кажучи вже про висновки з буденного життя, можуть з часом виявитися хибними. Виявляється, що **вічних істин бути не може**.

ІНШІ КРИТЕРІЇ ІСТИНИ

Це слід постійно пам'ятати, що суттєво спонукає нас наполегливо пізнавати світ, не зупиняючись на істинах, навіть підтверджених практикою.

То що, практика є універсальним і єдиним засобом встановлення істинності пізнання? Звичайно, що ні. Адже вона завжди є

певною недосконалістю, яка потребує покращання. Крім того, є знання про світ, які сьогодні **неможливо** практично підтвердити, як відкриття процесів у глибинах Всесвіту. Тому наявні і інші критеріальні підходи до встановлення істини:

1) **верифікація** – встановлення істини науковим способами: експериментом, спостереженням, порівнянням, вимірюванням тощо. Але вони, в свою чергу, також неповно перевіряють достовірність знань, і також, у свою чергу, розвиваються, що вказує на їх певну недосконалість.;

2) **конвенціоналізм** – домовленість, що є істинним, а що – ні. Досить широко він використаний у релігійних вченнях, що призводить до **догматизму** – «вічних істин», які не підлягають зміні. Прикладом конвенціоналізму в науці є домовленість про константу швидкості світла – 300 тис. км/с, що насправді є досить умовним.

Отже, світ, у якому ми існуємо, настільки складний і ще далеко незнаний, що людство ще не виробило однозначного критерію істинності. Це надихає нас на невпинне поглиблення знань і вдосконалення практики.

Таким чином, з викладеного можна зробити досить суттєві для розвитку пізнавального процесу висновки.

По-перше, на сьогодні ми пізнали світ в дуже обмеженому вигляді, але людські можливості тут не обмежені. Процес пізнання – це постійне проникнення людської свідомості в сутність реалій буття. При цьому йде ускладнення від знання першого порядку до наступного, вищого, а від нього ще до більш складного та досконалого і так нескінченно.

По-друге, джерелом наших знань є об'єктивна реальність. Вона для нас існує в межах пізаного світу. Ці межі встановлює практика. Її поглиблення і вдосконалення розширює наші знання про світ і наші можливості його зміни.

По-третє, очевидно, щоб що-небудь пізнати, необхідно знати, як це робити, необхідно знати **шляхи** до істини і вміти ними прямувати.

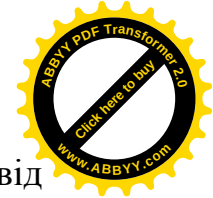
2. Наукове пізнання: особливості, форми та методи

Звичайно, що ніхто і ні в чому не хоче помилятися, кожен бажає **істинного знання**. Але як його сформувати, яким чином досягти? До відповіді на це запитання людство йшло довгі тисячоліття, **поки не створило науку** – найдостовірніший спосіб досягнення істини. Сучасна наука започаткована лише у другій половині XVII ст., завдяки творчості Г. Галілея, М. Коперника, Й. Кеплера та інших шукачів істини.

ДОНАУКОВІ ЗНАННЯ

До того панували **донаукові**, не завжди істинні знання, але це не означає, що вони були негативними та непотрібними. Це не так. Завдяки їм люди жили і розвивалися з часів своєї появи на Землі і багато з донаукових знань несуть достовірну інформацію.

Наприклад, тривалий час вважалося, що твори Гомера «Ілліада» та «Одісея» є міфами і не мають достовірних підстав. Проте, використавши описи давньогрецьким поетом міста Трої, німецький археолог Г. Шліман знайшов і дослідив його. Так само багато несе правдивої інформації і релігія, і художньо-образне пізнання тощо.

І не дивно, бо в їх основі, якими б вони не здавалися далекими від життя, знаходиться **повсякденно-практичне, буденне пізнання** світу. В них закладено повсякденний досвід життя, результати практичної діяльності людей. Але у знаннях, здобутих таким чином, відсутня системність і вони містять у собі здоровий глузд, вірування, приклади життєвих стосунків, фантазування та багато ще чого, що може бути як достовірним, так і хибним. Прикладом тому може бути «народна медицина», «народна метеорологія», «народна педагогіка» і багато ще чого.

**ПОЗАНАУКОВЕ
ПІЗНАННЯ**

Особливим у засвоєнні людьми світу є **позанаукове пізнання**. Це і оккультизм, і паранормальне сприйняття світу, і медитація і т. ін.

1. **Оккультизм** являє собою уявлення та вчення про вплив на людей прихованих сил Космосу, Землі, надприродних здібностей людей. Одні з них намагаються спиратися на здобутки науки: як астрологія, що використовує астрономію, математику, філософію і т.ін. Інші – керуються невизначеністю, як алхімія, кабалістика, спиритизм. Проте оккультні вчення, при великій недостовірності, були предтечею багатьох наук, напрацьовували наукові методи, генерували ідеї та здогади, що ставали згодом істинними.

2. **Паранормальне пізнання** спирається на особливі здібності людей, що нібито здатні впливати на інших людей та сили природи (викликати дощ, насилати хворобу і т. ін.). До паранормальних явищ відносять **біолокацію, левітацію, телекінез, телепатію, екстрасенсорний вплив**.

Заради об'єктивності необхідно зазначити, що певні моменти цих паранормальних явищ дійсно наявні, але розкриваються не в тій мірі, в якій рекламуються і наукою ще не доведені. Проте це не значить, що вони не можуть стати колись реальністю, адже людина, її свідомість, психологічні можливості невпинно розвиваються, а її потенціал дуже великий (скажімо, пізнавальну здатність свого мозку ми використовуємо лише на 5-10%).

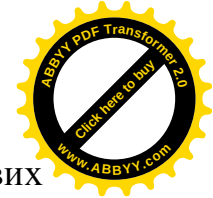
3. **Медитативне пізнання**. Це уявне споглядання себе, міркування про власний духовний світ та його вдосконалення. Досягається певними фізичними та психічними вправами, молінням, прийомом наркотичних засобів. Вважається, що медитація призводить до особливого спокою, насолоджувального блаженства і прилучення до вищих сил.

Зростання інтересу останнім часом до паранормального пізнання викликане як різким зростанням негараздів життя: посиленням насилля, загостренням глобальних проблем тощо, так і безмежною інформованістю людей, особливо молоді, щодо паранормальних явищ.

Усі згадані пізнавальні процеси **перевірити сучасною практикою неможливо**, а тому вважати їх істинними буде **неправомірно**. Істинними є лише наукові знання, здобуття яких є особливим процесом.

**НАУКОВЕ
ПІЗНАННЯ**

Наука – це окрема сфера життєдіяльності людей по здобуттю істинних знань у всіх галузях свого існування.
Наука включає:

1) **здобуття**, систематизацію, аргументацію та класифікацію нових знань у вигляді достовірних вчень, теорій, концепцій, законів, принципів, теорем і т.п.;

2) **матеріалізацію** знань (увічнення їх у графічній, писемній чи іншій формі, в аудіо та відеозаписах тощо);

3) **передачу** наукового знання – **найпоширенішим і найбільш досконалим способом є система освіти**;

4) **споживання** наукових здобутків, де головною вимогою є їх доступність.

Наука – це особливий соціальний процес. Чому?

По-перше, наука явище історичне. Вона виникла відносно пізно в історії людства. Однозначної думки про етапи її розвитку немає, але за якістю наукових досягнень можна виділити:

1) **переднауку**, коли зароджувалися умови для наукових знань, але вже були деякі фрагментарні наукові знання. Це характерно для стародавніх Китаю, Єгипту, Греції та ін.

2) як цілісне явище наука сформувалася у Новий Час (кінець XVII – XVIII ст.). Це **класичний етап науки**. Об'єкти в цей час вивчалися без врахування їх впливу на знання та засобів пізнання.

3) **некласична наука** (перша половина XX ст.) пов'язана з розробкою теорії відносності та досягнень квантової механіки. З тієї пори стало неможливим досягнення глибоких знань про світ без врахування зв'язків між об'єктом і суб'єктом пізнання. Важливим виявився і вплив на результати пізнавального процесу **засобів і операцій** пізнавальної діяльності.

4) **постнекласична наука** (друга половина XX ст. – наші дні) враховує не тільки **суб'єктно-об'єктну взаємодію** і особливості засобів та методик пізнавальної діяльності суб'єкта, а й наслідки досягнутого в науці, їх ціннісну оцінку, насамперед з етичних позицій. Головне тут – виявити, що ці досягнення несуть для людей – благо чи трагедію?

По-друге, сучасна наука формує єдину систему знань про закони світу. Водночас вона поділяється на безліч галузей, в залежності від того, що вивчається – **природнича, соціально-гуманітарна** чи **технічна** сфери (вважається, що нині існує більш ніж 2500 наук).

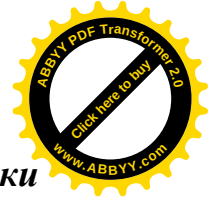
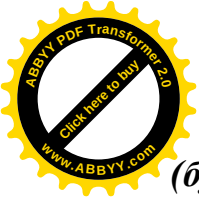
Крім того, науки ще поділяються на:

1) **фундаментальні**, які не мають безпосереднього виходу на практику, як, скажімо, теоретична фізика;

2) **прикладні** – ті, що безпосередньо використовуються в практичній діяльності людей (та ж прикладна фізика).

Є науки, відносно **відособлені** від інших (географія, археологія, граматики), а є такі, що в купі з іншими формують нові науки (біогеохімія), і такі, що обслуговують усе наукове пізнання (математика, мовознавство або філософське знання).

По-третє, важливою особливістю наукового знання є й те, що воно формується лише **на теоретичному рівні** – рівні мисленого оперування поняттями, судженнями та умовиводами. А ось **рівня психологічного**

(буденного), у якому панують емоції, переживання, двоякі оцінки пізнаного, в науці не існує. В ній наявні лише чітко визначені, перевірені на достовірність, об'єктивні, однозначні знання, закріплені в теоремах, законах, аксіомах, формулах, правилах тощо. Звичайно, що **наукові здобутки можуть викликати у людей суб'єктивну оцінку, психічні реакції, але вони безпосереднього відношення до науки не мають.**

По-четверте, в наш час наука **стала безпосередньою продуктивною силою**. Ні одна ділянка людського життя нині не можлива без науки: як у сфері виробництва, суспільних змін, духовного розвитку людства, так і в елементарних проявах буденного життя. Наприклад, навіть у такому віддаленому від науки житті, як релігійне, використовуються новітні технології будівництва культових споруд, сучасні енергоносії, засоби інформації, транспорт тощо.

Отже, нині наука стала об'єктивною необхідністю існування та розвитку людства. Тому слід зрозуміти, як же формується наукове знання: чи воно з'являється відразу чи ні?

Науковий досвід вказує на неоднозначність і тривалість цього процесу.

ФОРМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Уявімо собі, що ми перебуваємо в освітленому місці – **світлі знань**, а навколо панує темрява – **незнання**. Звичайно, що люди (згадаймо Арістотеля), від природи прагнуть до знань. Знань істинних, безпомилкових. Але їх здобувати можуть не всі. Адже кожен зайнятий на власній ділянці праці. Здобування істинних знань – завдання **науковців** (учених). Вони перебувають у постійному подоланні незнань і переведенню їх в знання. Від того складаються такі форми (внутрішня організація) наукового пізнання:

1) **науковий факт**. Він з'являється, коли здійснюється яке-небудь наукове відкриття, але ще **невідомо, що це таке і як його пояснити**;

2) **наукова проблема** (грецькою «завдання»). Що потребує доведення щодо якогось відкриття;

3) **наукова ідея** – думка про сутність відкритого, його змістовність, функціональність тощо. Існує як непідтверджений здогад;

4) **наукова гіпотеза** – спроба всебічного обґрунтування наукового факту, проте без істинного підтвердження. Гіпотетичних пояснень може бути багато, але на перевірку істиною може бути лише одна гіпотеза, або частки декількох. Можуть бути невірними і всі гіпотетичні тлумачення;

5) **наукова теорія** – система достовірних знань про дійсність. Вона має чітку структуру, аргументацію та науковий опис у вигляді статей, підручників, монографій, дисертацій тощо.

Форми наукового пізнання є, по суті, сходинками, якими наука піднімається від незнання, незрозумілого, суперечливого в розумінні до істини. Для цього в науці використовуються відповідні **методи** (грец. «**способи**», «**шляхи**») пізнання. Їх багато, тому що кожна наука напрацьовує свої способи пізнання. Це **часткові методи**, тому що вони сприяють дослідженню якоїсь окремої ділянки буття (метод економічного аналізу в економіці, метод радіоактивного розпаду в космогонії тощо).

Крім часткових є й **загальні методи**, які **використовують усі науки**. Їх **вивчає і пояснює філософія**. Філософське вчення про методи пізнання називається **методологією**, ось чому однією з функцій філософії є **методологічна**.

В залежності від рівня пізнавального процесу – **емпіричного** (досвідного), коли використовуються органи чуття, чи **теоретичного** (мисленнєвого), коли діє інтелект людини, методи наукового пізнання поділяються на методи **емпіричного** та **теоретичного** пізнання.

**МЕТОДИ
ЕМПІРИЧНОГО
ПІЗНАННЯ**

До наукових методів рівня емпіричного пізнання відносяться:

1) **наукове спостереження**. На відміну від спостереження буденного, довільного, фрагментарного, наукове спостереження має **чітку визначеність**:

- однозначну мету, конкретні завдання та етапи спостереження за об'єктом;
- використовуються відповідні сили і засоби: підготовлені фахівці, що використовують відповідні прилади, пристрої, лабораторії тощо;
- ведеться хронологічна реєстрація результатів і оформляються висновки з дослідженого з постановкою завдань для поглиблення знання;

2) **експеримент** – активне втручання в процес, що вивчається, з введенням в нього нестандартних умов функціонування, додаткових елементів, завдань.

Як і в спостереженні, в експерименті чітко визначається мета, завдання, умови, сили та засоби проведення.

В експериментальній діяльності необхідно **пам'ятати**:

- експерименти з людьми **не повинні** бути злочинними і проводитися лише з особистої згоди учасників. Педагогічні експерименти з учнями проводяться **за згодою батьків** дітей;
- в експерименті має бути **контрольна група** для порівняння результатів, досягнутих в минулому.

3) **вимірювання і порівняння**;

4) **прикладне** (фізичне, хімічне, біологічне) **моделювання**. Здійснюється створенням копії об'єкта дослідження, наприклад, літака, коли перевіряється його аеродинамічна стійкість.

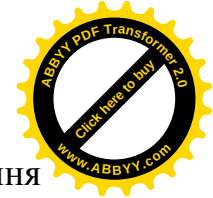
Нині моделювання можливе і на теоретичному рівні, як, скажімо, математичне, комп'ютерне тощо.

**МЕТОДИ
ТЕОРЕТИЧНОГО
ПІЗНАННЯ**

На **теоретичному рівні** в науковому пізнанні використовуються такі методи:

1) **аналіз** – мисленнє розчленування об'єкта пізнання з метою вивчення всіх його частин, характеристик, властивостей, станів, функціональних проявів тощо;

2) **синтез** – мисленнє поєднання проаналізованого в цілісний феномен. До речі, в такому випадку проаналізований об'єкт постає у всій повноті своєї суті та змісту;

3) **індукція** є методом досягнення знань про об'єкт шляхом сходження від його часткових, одиничних характеристик, станів до загального, цілісного знання. Так, повноцінна освіта вимагає вивчати усі теми предмету, а також їх питання послідовно, йти в пізнанні від простого до складного, від пізнаного до непізнаного і т. п.;

4) **дедукція** – це метод, протилежний індукції, коли знання здобувається шляхом сходження від загального до окремого. Для того необхідна система різнопланових знань, серйозна підготовка суб'єкта пізнання;

5) **сходження від абстрактного до конкретного**. В цьому методі поєднуються аналіз і синтез об'єкта. Тоді абстрактне відтворюється у мисленних формах майбутніх реалій, інтелектуальної побудови моделей, способів, подальшої діяльності людей. Це вищий прояв творчості.

6) **гіпотетико-дедуктивний метод** будується на висновках, коли положення, що лежать в їх основі, до кінця не вивчені;

7) **історичний та логічний методи** побудовані на протилежних підходах до вивчення об'єкта:

- історичний вимагає його вивчення відсформування до наявного стану;
- логічний – це коли на підставі великої системи знань стає можливим істинне розуміння об'єкта на певному етапі його існування, без вивчення його попередньої історії.

Зазначені методи наукового пізнання складають групу **динамічних методів**, які допомагають вивчати об'єкти як окремість та однозначності. Але все в світі взаємопов'язане. Тому знання динамічних методів будує лише основу для більш складних методів – **статичних**, що враховують не лише очевидність, закономірність явищ та процесів, а й вірогідність, ймовірність їх змін і розвитку.

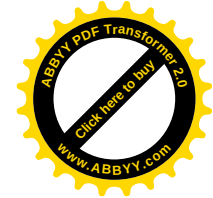
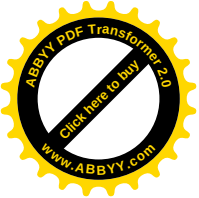
Одним з таких методів є **системно-структурний**, що вимагає повного знання побудови складних об'єктів, внутрішніх і зовнішніх зв'язків їх елементів, глибокої взаємодії всіх їх станів, характеристик, властивостей. Це дає можливість розкрити закономірність буття об'єкта – його можливості та перспективи існування, що дуже важливе, наприклад, для соціального життя.

Статичними є й **математичні методи**: аксіоматичний, математичне моделювання, математична статистика і т. ін. вони допомагають проникнути в глибини буття і розкрити його закони та логіку існування.

Усі методи наукового пізнання взаємопов'язані і допомагають один одному. Їх глибоке знання і вміле використання – гарантія успіху в усіх сферах нашої життєдіяльності.

Питання для самоконтролю

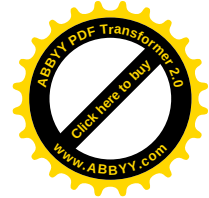
1. Що вивчає гносеологія?
2. Співвідношення істини та правди.
3. Характеристика істини.
4. Особливості філософської істини.

5. Практика як критерій істини.
6. Поняття про верифікацію та конвенціоналізм.
7. Особливості наукового знання.
8. Розкрийте специфіку наукового пізнання.
9. Які Вам відомі форми наукового пізнання?
10. Які є методи емпіричного пізнання?
11. Охарактеризуйте методи теоретичного пізнання.

Тести

Тема III • 1 № 1 <u>Теоретичний рівень</u> <u>пізнання включає:</u> 1) поняття, умовиводи, уявлення; 2) сприймання та поняття; 3) умовиводи та поняття; 4) відчуття і судження; 5) сукупність буденних і наукових знань.	Тема III • 1 № 2 <u>Істиною є:</u> 1) суб'єктивні оцінки дійсності; 2) адекватне відображення об'єкта; 3) правдиве розуміння світу; 4) результати взаємодії суб'єкта та об'єкта пізнання; 5) очевидна правда про подію.	Тема III • 1 № 3 <u>Істина завжди:</u> 1) об'єктивна за рішенням суб'єкта; 2) конкретна за місцем і часом; 3) завжди відносна; 4) конкретна за часом, місцем і обставинами; 5) істина матеріальна.
Тема III • 1 № 4 <u>Практика:</u> 1) вид духовної діяльності; 2) спосіб реалізації істини; 3) умови життя людей; 4) матеріально-перетворювальна діяльність людей; 5) мета пізнавальної діяльності.	Тема III • 2 № 1 <u>Позанаукові знання:</u> 1) частина наукових; 2) ворожі людям; 3) паранормальні; 4) основа пізнавального процесу; 5) не пов'язані з наукою.	Тема III • 2 № 2 <u>Наукове пізнання:</u> 1) основана на буденному рівні засвоєння світу; 2) не пов'язане з буденним знанням; 3) включає етичні норми людського життя; 4) є продуктивною силою в житті людей; 5) продукт кабінетної діяльності вчених.
Тема III • 2 № 3 <u>Форми наукового пізнання:</u> 1) це життєвий досвід людей; 2) результат досліджень науковців; 3) це наукові проблеми та гіпотези; 4) наукові теорії; 5) ступені (логічний хід) наукового пізнання.		Тема III • 2 № 4 <u>Загальнологічні методи наукового пізнання:</u> 1) практичні результати діяльності; 2) способи абстрактного осягнення істини; 3) це шляхи творчої діяльності; 4) є буденного та теоретичного рівнів; 5) слугують філософському осмисленню світу.

ТЕМА IV. ДІАЛЕКТИКА

1. Історичні типи та принципи діалектики.

Загальний огляд. Історичні типи діалектики. Принципи діалектики. Поняття про закон.

2. Категорії діалектики.

Загальний огляд. Одиначне-загальне. Сутність – явище. Ціле – частина. Система – елемент. Форма – зміст. Причина – наслідок. Необхідність – випадковість. Можливість – дійсність.

3. Закони діалектики

Загальний огляд. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін. Закон єдності і боротьби протилежностей. Закон заперечення заперечення.

4. Альтернативи діалектики

Негативна діалектика. Метафізика. Синергетика. Софістика. Догматизм. Еклектика.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузгалин А. Діалектика: реактуалізація в мирі глобальних трансформацій / А. Бузгалин // *Вопросы философии*. – 2009. – № 5..

2. Білодід Ю. М. Бабуся метафізика виявилася занадто живучою // *Віче*. – 1993. – № 1. – С. 51–59.

3. Білодід Ю. М. Філософія / Ю. М. Білодід. – К. : Кондор. – 2006. – С. 151-160.

4. Качуровський М.О. Філософія в запитаннях та відповідях / М.О. Качуровський, Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2008.

5. Мойсеев Н. Універсальний еволюціонізм // *Вопросы философии*. – 1991. – № 3.

6. Науменко Л. Естетический потенциал диалектической теории мышления / Л. Науменко // *Вопросы философии*. – 2009. – № 6.

7. Саух П. Ю Філософія: Навч. посіб. / П. Ю. Саух. – К. : Центр навч. літератури. – 2003. – С. 180–186.

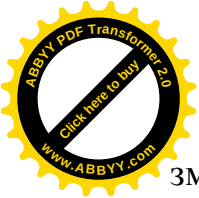
1. Історичні типи та принципи діалектики

У ХХ ст. людство започаткувало інформаційну цивілізацію. Тепер за геометричною прогресією зростають знання про світ. Все ясніше проступають контури його шалених змін, суперечностей, непередбачуваності явищ та подій. Стала очевидною недостатність напрацьованих методів його пізнання та засвоєння. Тому з'явилася низка підходів до пояснення складності, змін та розвитку світу. Серед них: **діалектика, метафізика, синергетика** і т. ін. Найбільш визнаною серед них є діалектика. Що ж вона собою являє?

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

ІСТОРИЧНІ ТИПИ ДІАЛЕКТИКИ

Грецькою «**діалектика**» означає «вести бесіду», «сперечатися». Першовідкривачем суперечливості та мінливості у світі, що викликало суперечки в його поясненні, був Геракліт. Це він заявляв, що «все тече і все

змінюється», «все переходить в свою протилежність»: вологе висихає, гаряче вистигає тощо. В роздумах про світ широко використовували ці суперечності й інші старогрецькі філософи: Зенон, Сократ, Діоген тощо.

Так сформувався **перший тип** (грец. «взірець») діалектики – діалектика **стихійна** або **наївна**.

У подальшому, в Середні віки, панував релігійний догматизм і до діалектичного пояснення реальності ставилися негативно. Лише в Новий час (кінець XVII – XVIII ст.) його використовували філософи та науковці Р. Декарт, Б. Спіноза, Д. Дідро, Е. Кант та інші. Але цілісно сформував діалектику як **окреме вчення** німецький філософ Г. Гегель.

Це був **другий історичний тип діалектики – ідеалістичний**. Чому?

Моделлю гегелівської діалектики була не об'єктивна реальність, а її мисленна форма. При тому в ній панувала надприродна сила – «світовий дух». Тому процеси реального світу пояснювати було неможливо.

Однак Гегель **уперше показав світ у цілісності, і як процес невинних змін, джерелом яких є боротьба протилежностей в самих предметах та явищах**. Він також сформулював основні закони та категорії діалектики.

Наступний, **третій тип діалектики – матеріалістичний**, започаткований марксизмом. К. Маркс пояснював, що не він створив діалектику, а «перевернув її з голови на ноги», використавши для пояснення не замежову силу – світовий дух, як це робив Г. Гегель, а реальні явища земного життя.

Була здійснена ще значна кількість підходів до визначення сутності та змісту діалектики. Ще Ф. Енгельс поділив її на **об'єктивну** – взаємозв'язок і розвиток природних і суспільних явищ і **суб'єктивну** – діалектику мислення суб'єкта пізнання. В середині минулого століття Ж.-П. Сартр та Т. Адорно звернули увагу на «**негативні**» тенденції діалектики. По-своєму розкривають суть діалектики представники **герменевтичного філософування**.

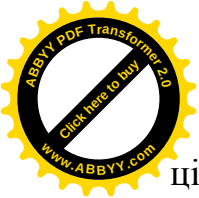
Серед своєрідних пояснень діалектики є її **четвертий тип діалектики – синергетика**, як вчення про саморозвиток надскладних систем. Воно глибше, ніж діалектика до цього часу, пояснює процес випадковостей та непередбачуваний, імовірнісний хід подій.

Діалектику часто називають і гнучким мисленням, і теорією розвитку, і навіть, теорією пізнання. Проте **діалектика, перш за все, формувалася як загальний метод і методологія наукового пізнання, а також творчої діяльності людей**. Тому, **предметом діалектики є всеохоплююче сприйняття світу в усій його різноманітності, всебічних зв'язках та взаємодіях, у постійних змінах і розвитку**. Для того, щоб здійснювати такий складний процес пізнання, необхідно керуватися певними правилами, тобто **принципами діалектики**.

Що це за принципи, які їх вимоги?

ПРИНЦИПИ ДІАЛЕКТИКИ

1. Принцип цілісності буття. Пізнаючи той чи інший об'єкт, варто уявляти його і як ціле, і як частину ще більшого цілого, тобто як відповідну частку буття. Світ

цілісний, єдиний. І незалежно від того, яким є те, що пізнається: матеріальне, духовне чи соціальне, воно лише крупинка безмежного Космосу і пов'язане своїм існуванням з безліччю інших явищ і процесів. **Це і є принцип цілісності буття.**

2. Принцип розвитку та універсальності змін, тобто розуміння світу таким, що постійно ускладнюється і наповнюється новими структурами та більш розгорненими станами своїх утворень. Сучасні наукові дослідження вказують на безперервні зміни в літо-, гідро-, атмо- і біосферах. Постійно ускладнюється і соціальне життя людей та їх знання про світ.

Тому, діалектично розглядаючи кожен об'єкт, необхідно пам'ятати, що він постійно змінюється і в ньому з'являються нові властивості, характеристики, стани, сторони і т.п. Наші знання не є повними та завершеними, а отже вимагають постійного вдосконалення. Ті образи і поняття реального світу, що закріплені нашою свідомістю, безперервно потребують уточнення та узгодження з новими знаннями про світ.

3. Принцип універсальності зв'язку. Він впливає з цілісності буття і взаємодії всіх явищ природи і людського життя, його індивідуальної, соціальної та духовної сфер. **Зв'язок є взаємодією, взаємозалежністю, взаємовпливом усіх без виключення явищ, предметів та процесів.** Це означає, що жоден об'єкт у мікро-, макро-, мега- чи мета-світах не існує сам по собі, без зв'язку з іншими об'єктами.

Зв'язок, взаємодія, взаємовплив усього сущого є умовою і способом його існування. Завдяки тому і відбуваються зміни, рух і розвиток як людей, так і оточуючого їх Всесвіту. Завдяки тому механічна, фізична, хімічна і біологічна форми руху здатні переходити одна в одну, відбуваються космологічні, тектонічні і кліматичні зміни, частки речовини перетворюються на частки поля і навпаки.

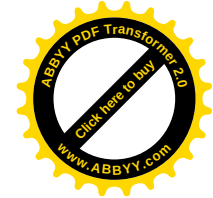
Так само і люди у своєму житті залежать як від інших людей, так і від соціуму взагалі. Вони суттєво залежать і від природних умов на Землі, і від космічних процесів у цілому. Таким чином, залежності-зв'язки, як і рух, зміни сущого є універсальним і необхідним явищем світу.

Але залежності, відношення, взаємодії **не завжди однакові** за силою, глибиною проникнення в сутність об'єкта, тривалістю тощо. Вони бувають глибокими і поверхневими, стійкими і тимчасовими, одноразовими і такими,

**ПОНЯТТЯ ПРО
ЗАКОН**

що повторюються, широкомасштабними і вузькими, сильними і слабкими. Так от, **сутнісні, глибокі, стійкі, загальні, внутрішні, такі, що постійно повторюються, зв'язки всього існуючого, відображені в мисленні людини, мають назву закону.** Закони є: 1) **часткові** (наявні в різних сферах знань: у хімії, фізиці, біології і т.п.); 2) **особливі**, що охоплюють декілька сфер знань (кібернетика, математика тощо); 3) **загальні або універсальні**. Це **закони діалектики**. Вони знаходять прояв у всіх сферах буття.

Закони діалектики розкривають сутнісні, стійкі, необхідні, повторювані зв'язки предметів, процесів, явищ і тим самим пояснюють їх будову, рух і функціонування. Сприяє тому знання категорій діалектики.

2. Категорії діалектики

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Пізнаючи світ, люди сформулювали велику кількість **понять** про речі та явища, що наявні в ньому. Найбільш загальні поняття називаються **категоріями**. Вони відображають найхарактерніші і сутнісні взаємозв'язки і властивості реальної дійсності. У філософії такими категоріями є буття, матерія, рух, простір, час, кількість, якість та багато інших. Найбільш чітку картину змін у світі явищ та речей, уявлення про їх взаємодії, розвиток та зміни формує за допомогою своїх категорій діалектика. Вони, як усі філософські категорії, є продуктом історичного розвитку пізнавальної та практичної діяльності людей.

Категорії діалектики поділяються на **субстанційні**, тобто такі, що фіксують загальні властивості світу, але не вказують на їх зв'язок з іншими його властивостями (міра, час, істина), і **співвідносні**. Останні органічно пов'язані між собою і, з'ясовуючи якусь із них, необхідно враховувати іншу, тому їх ще називають **парними**. Це такі категорії, як кількість-якість, нове-старе, форма-зміст, сутність-явище, причина-наслідок та інші.

Співвідносні категорії діалектики – особливі.

По-перше, вони завжди відображають **протилежні** сторони, властивості, стани, тенденції об'єкта, як, наприклад, частина і ціле або можливість і дійсність, причина і наслідок тощо.

По-друге, будучи протилежностями, заперечуючи одна одну, ці категорії водночас **зумовлюють наявність одна одної**. По-іншому – кожна з них може існувати лише тоді, коли є протилежна. Скажімо, жоден об'єкт не може бути несформованим, а формування відбувається лише через його змістовність; усе суще є наслідком певних причин, а вони, в свою чергу, без попередніх наслідків не виникають.

По-третє, категорії діалектики взаємопроникають, а при певних умовах переходять одна в одну, що пояснює процес змін та розвитку. В комплексному прояві взаємозв'язок і взаємодія співвідносних категорій знаходить безпосереднє відображення в законах діалектики.

Разом із законами категорії діалектики складають єдину систему, логічно пов'язану через свої елементи. Отже, аналізуючи кожну пару співвідносних категорій окремо, варто мати на увазі, що всі закони і категорії діалектики відображають зв'язки та взаємодії, наявні в процесах і явищах одночасно, характеризують лише різні сторони єдиного, внутрішньо суперечливого розвитку всіх форм буття.

Крім того, слід зважити й на те, що співвідносні категорії діалектики неоднорідні. Одна група цих категорій розкриває **універсальні зв'язки буття** (загальне-одиничне, явище-сутність), друга – його **структурні зв'язки** (частина-ціле, форма-зміст, система-елемент), а третя – **зв'язки детермінації** (зумовленості буття). Розглянемо їх.

ОДИНИЧНЕ – ЗАГАЛЬНЕ

Навіть буденний досвід переконує нас у тому, що кожна річ має як характерні лише для неї властивості і ознаки, так і спільні з іншими об'єктами. У мисленні вони відображаються за допомогою категорій **одиночного і загального**. **Одиночне** – це окремий предмет або явище з притаманними лише їм властивостями, станами та характеристиками.

Загальне – це відображення універсальних зв'язків через тотожність рис, ознак, характеристик значної кількості однорідних об'єктів пізнання. Одиночне і загальне пов'язує **особливе** – категорія, що вбирає в себе риси як одиночного, так і загального. Так, молодій людині властиві не лише її зовнішній вигляд, риси характеру та поведінка. Адже вона, як одиночне, входить у загальне – молодь регіону, країни, світу. Крім того молода людина має ще й соціальний статус – студента, службовця, робітника тощо, а це вже особливе, що зв'язує її одиночний і загальний стани. Отже, відмінність між одиночним, особливим і загальним є відносною, адже вони наявні в кожному предметі чи явищі певної групи.

З цієї причини процес пізнання являє собою сходження від одиночного до особливого і далі до загального. Це закон пізнання. Інакше можливий **суб'єктивізм**, хибність процесу пізнання, коли той, хто пізнає, подає бажане за дійсне. Таке буває і при перебільшенні ролі в даному процесі одиночних факторів і при намаганні надати надмірне значення загальному, затінюючи при тому одиночне і особливе.

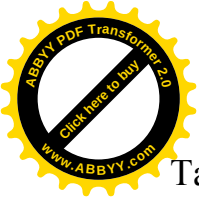
СУТНІСТЬ – ЯВИЩЕ

Універсальні зв'язки світу глибоко розкриває і діалектика **сутності та явища**. Категорія сутності відображає внутрішні стійкі зв'язки предметів і процесів та притаманну їм об'єктивну основу існування. Вона є глибинним визначенням буття об'єкта, що розкриває його функціонування і розвиток. Тобто, **сутність** – це те, чим дійсно є об'єкт, що пізнається. Так, сутнісним визначенням різноманітних за виглядом годинників (сонячного, пісочного, водяного, механічного тощо) є вимір часу.

Складні об'єкти з пізнавальної точки зору можуть мати сутнісні визначення різного порядку. Наприклад, для лікаря сутнісний вимір учня визначається станом здоров'я, для вчителя – навчальними здібностями. Взагалі ж родовою сутністю школяра, як усякої людини, є його творча і доцільна діяльність.

Очевидно, що визначення сутнісної характеристики об'єкта буває завжди складним процесом і вимагає значних пізнавальних зусиль. Світ речей, як зазначав І. Кант, знаходиться “в собі”. Для того, щоб людина зробила його “для себе”, необхідні певні вміння пізнавати, наполегливість, системність пізнання і його послідовність.

Набагато простіше пізнається об'єкт як **явище** – зовнішній прояв сутності, завдяки чому він сприймається чуттєво. Явище різнобарвніше сутності, адже сутність є лише основою об'єкта, а явище охоплює всі його стани, властивості, прояви. Коли сутність підмінюють якоюсь рисою явища, тоді виникає **хибне** уявлення про об'єкт, **позірність**.

Таким чином, діалектичне пізнання вимагає вивчати “світ явищ” (що є емпіричним пізнанням) і рухатися до розуміння “світу сутностей” – раціонального пізнання.

Від явища до сутності – така формула пізнання світу, встановлення його **структурних зв’язків**. Ці зв’язки розкриваються через співвідношення таких категорій, як ціле-частина, система-елемент, форма-зміст.

Структурою називається впорядковане розташування частин, з яких складається ціле. **Ціле** – це сукупність об’єкта, єдність його частин, а **частина** є складовою цілого. Ціле не може існувати без частини, як і частина

**ЦІЛЕ –
ЧАСТИНА**

може себе проявити лише в цілому. Разом з тим ціле, у свою чергу, є частиною ще більш загального цілого – і так відбувається в усій нескінченності проявів буття. Однак формуючи ціле, його частини аж ніяк не складають **арифметичну суму**. Це щось набагато більше, адже вони сплетені зв’язками, взаємодіями, взаємовпливами. Цей процес дуже неоднорідний, у ньому різні типи зв’язку формують різні за характером типи цілісності буття.

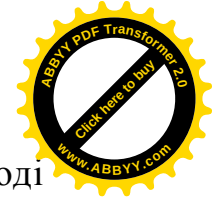
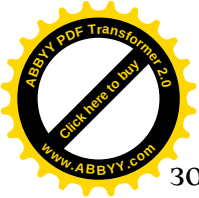
Так, **структурний** тип цілісності відповідає зв’язкам побудови об’єкта (живих організмів, споруд, кристалів). **Функціональний** тип цілісності формується завдяки функціональним зв’язкам частин (дії технічних засобів, життя організмів, хімічні реакції), а **генетичний** – процесу розвитку (рослини, ембріона тощо). Роль принципу цілісності в процесі осмислення світу суттєва. Він застерігає і від **елементаризму** – розгляду цілого як механічної сукупності частин, і від **механіцизму** – сприйняття цілого просто як суми частин, і від **редукціонізму** – зведення в процесі пізнання складного цілого до розуміння його як простого (частини). Ще більш глибоким підходом до вияву структурних зв’язків є **системний** підхід.

Пояснюючи процес формування знань про світ, І. Кант зазначав, що наука являє собою складну систему, де ціле, як чіткий взаємозв’язок відповідних знань, важливіше частини. Взаємодія, взаємозв’язок, взаємовплив є найсуттєвішою характеристикою системності світу. **Система**

**СИСТЕМА –
ЕЛЕМЕНТ**

– це впорядкована єдність зв’язків і залежностей між елементами складного цілого та його відношення з іншими предметами і явищами. **Елементом** системи є неподільний компонент системи **при даному рівні її вивчення**. Скажімо, для людського організму елементами є системи кровообігу, дихання, нервова тощо, але не клітини чи атоми. Останні будуть елементами (підсистемами) при розгляданні людського організму на іншому рівні.

Отже, елемент і система переходять одне в одне, вказуючи на універсальні структурні зв’язки буття. А це означає, що весь світ системно структурований у всіх своїх різновидах: матеріальному, духовному та соціальному і являє собою надскладну за рівнями, станами та функціонуванням ієрархію елементів-підсистем. Складні системи завдяки взаємозв’язкам підсистем здатні до самозбереження і самоорганізації. Процес самоорганізації розглядає **синергетика**. Вона пояснює, що доки система врівноважена, її елементи незалежні один від одного. Але коли вплив

зовнішнього середовища порушує внутрішню рівновагу системи, тоді елементи починають діяти узгоджено і на цій підставі виникають нові структури і взаємодії, що ускладнюють об'єкт. Так, загроза суспільству завжди викликає протидію новостворених соціальних сил – груп і об'єднань населення, яких до того не існувало.

Для характеристики об'єкта, водночас і внутрішньо розчленованого, і структурно організованого, напрацьовані категорії **форма і зміст**. Під **змістом** розуміється єдність усіх елементів і внутрішніх зв'язків, суперечностей та тенденцій у розвитку об'єкта. Таким є, наприклад, навчальний і виховний процес у школі. **Форма** ж виступає як організація, впорядкування змісту, спосіб його прояву. Кожен **зміст завжди сформований, а форма змістовна**. Так, форми занять з учнями (насамперед уроки) завжди певним чином упорядковані. При тому їх зміст може бути сформованим по-різному. Процес зміни змісту, наповнення його новими елементами вимагає нових форм для вияву даних структурних перебудов.

**ФОРМА –
ЗМІСТ**

Розглянуті парні категорії чітко зазначають суперечності прояву та функціонування предметів і явищ. Одні з категорій (загальне, явище, ціле, система, форма) пояснюють їх **зовнішню організацію** і стан, а інші (одиничне, сутність, елемент, зміст) – вказують на їх **внутрішню характеристику** і в той же час, не існуючи одна без одної, заперечують свою протилежність. Так, форма завжди “стримує” розвиток змісту, ціле – частини, загальне – одиничного і т.п., а зміст, загальне, одиничне тощо, розвиваючись, у свою чергу порушують сталість своїх протилежностей. На цій підставі і формуються **зв'язки детермінації** (зумовленості) буття. Їх, перш за все, пояснюють категорії **причина і наслідок**.

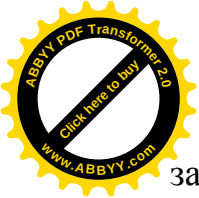
**ПРИЧИНА –
НАСЛІДОК**

Причина – це такі процеси чи явища, які за певних умов викликають до життя нові процеси і явища. Наприклад, процес навчання породжує нові знання в учнів та студентів, а лінощі декого з них призводять до негативних наслідків. **Наслідком** є те, що з'являється під дією причини. Причини можуть бути **основними і другорядними**. Основні причини відіграють провідну роль у прояві наслідку, як, скажімо, вчитель у формуванні високих знань учня.

Але для досягнення бажаного наслідку необхідна **повна причина** як сукупність усіх необхідних причин, що здатні зумовити відповідні результати. У наведеному вище прикладі в навчальному процесі, крім вчителя, необхідна ще чітка організація навчання, здібності та бажання учнів, допомога їм з боку батьків і багато ще чого.

Повна причина складна. До неї входять:

- **специфікуючі причини**, тобто умови, що формують **якісну своєрідність**, специфіку наслідку. Завдяки їм об'єкт стає таким, яким він є;
- **кондиціальні причини** – внутрішні і зовнішні фактори, що сприяють **реалізації** специфікуючої причини, призводять до відповідного стану об'єкта;
- **реалізаційна причина**, по-іншому **привід**, що **зрушує з місця**,

запускає в дію кондиціальні причини. Це *не головна причина* і розуміння її такою веде до хибного сприйняття процесу детермінації.

У світі нічого не відбувається без причин. Але в природі все детерміновано *стихийно*, і тут причинно-наслідковий ряд безперервний. У суспільній діяльності, своєму житті люди здатні завдяки свідомості створювати передбачувані причини та формувати *бажані наслідки*.

Проте недосконалість знань просвіт і себе в тому числі привела людство до хибної уяви про свої надзвичайні детермінаційні можливості, прикладом чого може бути чорнобильська катастрофа, глобальне потепління тощо.

Аналіз різноманітних детермінаційних зв'язків вказує на те, що повні та суттєві причини зумовлюють обов'язковий, закономірний у даних умовах хід подій. У такому випадку наслідком є *необхідність* – те, що неминуче відбувається. Проте нерідко супутницею необхідності є

**НЕОБХІДНІСТЬ –
ВИПАДКОВІСТЬ**

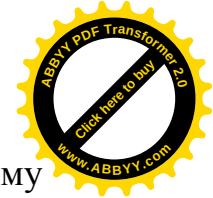
випадковість, яка виникає під впливом побічних, необов'язкових для даного ходу подій причин. Коли в детермінаційному процесі трапляється випадковість, то тоді та чи інша подія може відбутися, а може й ні. У таких умовах замість бажаного наслідку настає неочікуваний результат. У цілому ж у *бутті необхідний процес завжди пробиває собі дорогу через частокіл перепон випадковостей*. Чим повніші причини, чим міцніші взаємодії між об'єктами та їх частинами, тим менше місця залишається для випадковостей. І чим складніші об'єкти (як складні та надскладні системи), тим більше місця для випадковостей.

У той же час, з точки зору людей, необхідність і випадковість – категорії відносні. В одних умовах певні наслідки чи явища є необхідними, в інших – вони випадкові, тому що є небажаними. Взагалі, непередбачуваність випадковостей не суперечить принципу причинності. Дослідження співвідношення необхідності і випадковості в складних детермінаційних ситуаціях зумовило виведення *статистичних закономірностей детермінації* і створення вчення про *вірогідність* (теорію ймовірності) – міру можливості виникнення випадкової події. З'явилося *наукове передбачення* в різноманітних галузях досліджень, у тому числі і в соціальних процесах.

Необхідне і випадкове суттєво впливають на *можливість і дійсність*.

**МОЖЛИВІСТЬ –
ДІЙСНІСТЬ**

Можливість – це те, що ще не з'явилося, але має для цього певні умови. Воно наявне лише в зародковому стані, починає свій прояв у потенційному спрямуванні. Для реалізації можливості (потенціалу) завжди існують якісь умови як причини для відповідного наслідку. Але на шляху реалізації можуть з'явитися випадковості, і тоді можливість не стане дійсністю. Таку можливість називають *формальною*, бо вона не має повних підстав для реалізації. А та можливість, що стає відповідним наслідком, є *реальною*, бо вона перетворюється у *дійсність*. *Дійсність* – це буття, це існування, прояви і функціонування всього сущого.

Можливе є майбутнім, що міститься в дійсності. Дійсність у своєму змісті презентує і минуле, і наявне, і майбутнє. У дійсності закладено основи багатьох можливостей і випадковостей. Як у молодій людини – вибір у житті багатий, але життєвий шлях – єдиний. Через різноманітність причин, сукупність можливостей і випадковостей дійсність досягає стану існування. Це і є сутністю детермінації. Світом керує не **фаталізм** (латиною – “доля”) – визначеність усього наперед і не **релятивність** (латиною – “відносність”) – уявлення про вічну нестійкість суцього, а співвідношення причинно-наслідкових, необхідних та випадкових, можливих і дійсних суттєвостей, реалій, зв’язків і взаємодій. Власне вони творять з хаосу у світі лад і впорядкованість. А це означає, що все у світі детерміноване та закономірне. Ще глибше цей процес допомагають зрозуміти закони діалектики.

3. Закони діалектики

Закони, як вже зазначалося, означають глибокі, стійкі, суттєві, повторювальні зв’язки, взаємодії як між речами і явищами світу, так і їх сторонами, властивостями і станами. Закони бувають **динамічні і статичні**. Перші з них відображають відношення між станами однорідних об’єктів і являють собою процес причинно-наслідкової дії. Результати динамічних законів неважко передбачити. А от прояв **статичних** законів має **ймовірний** характер. Це тому, що в складних процесах наявна значна кількість випадковостей.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Тут прикладом може бути дія законів суспільного життя. На відміну від природи, де закони проявляються стихійно, в суспільстві переплітається безліч інтересів та цілей великої кількості як окремих людей, так і соціальних верств, прошарків, класів, націй тощо. Тому однозначно уявити кінцевий результат соціальних колізій і дати їх однозначну оцінку неможливо. Можна виявити лише **тенденції** суспільних змін, певні **закономірності** як сукупність дії значної кількості законів.

Водночас слід усвідомити, що лише закони діалектики розкривають глибинні основи руху і розвитку всього суцього. Що це за закони?

ЗАКОН ВЗАЄМНОГО ПЕРЕХОДУ КІЛЬКІСНИХ І ЯКІСНИХ ЗМІН

1. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін. Він пояснює, яким чином усі процеси і явища набувають нових характеристик та властивостей. Його зміст стає зрозумілим завдяки таким категоріям, як **якість, кількість, властивість, міра, стрибок**.

Якість надає об’єкту відповідну визначеність. Це та **головна властивість, особлива риса об’єкта, що робить його відмінним від інших**. Скажімо, підручник має і розміри, і вагу, і форму, але його якість визначають не вони, а знання, що він вміщує. Усі інші, несуттєві властивості будь-якого об’єкта (обсяг, число різноманітних показників: колір, вага, темп руху тощо) визначають його **кількісну** сторону. Жоден предмет чи явище у світі не існують без одночасової наявності в них кількості і якості. Це **співвідносні** категорії. Якість близька до сутності, а кількість – до частини, елемента,

змісту в сукупності. Єдність і певна рівновага кількісного і якісного виразу об'єкта визначає *міра*. *Міра – це ті межі, в яких співіснують кількість і якість*. Так, для студента мірою є параметри навчального процесу, що визначені обсягом програмних знань і часом, необхідним для їх засвоєння.

Отже, існування об'єкта зумовлене єдністю якості і кількості. Якийсь час при його сформуванні вони перебувають *у рівновазі* і нібито ніщо не віщує змін. Насправді вони постійно відбуваються. Так, в учня день у день з'являються крихти нових знань, розширюється світоуявлення, та й фізично він стає іншим. Від того зміна кількісних показників у якийсь час виходить за межі міри, руйнуючи її, і тоді об'єкт змінює свою якість (згаданий учень-першокласник стає другокласником). Подібним чином з'являється кожен раз нова міра в усьому і скрізь, в межах котрої відбуваються свої кількісні зміни. Вони, у свою чергу, призводять до виникнення нової якості, яка знову ж розгортає простір для нових кількісних змін. Такий кругообіг змін та взаємопереходів і становить діалектичний закон.

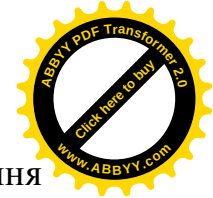
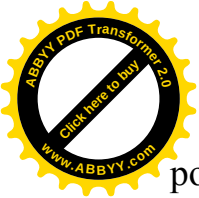
Процес переміщення від старої міри до нової є *діалектичним стрибком* і являє собою процес переходу об'єкта в нову якість. Тоді об'єкт переходить у свою протилежність – зі старого стану в новий, змінивши свою сутнісну визначеність. Стрибки бувають *одноактні* та *широкомасштабні, короточасні*, як катаклізми в природі, політичні перевороти в суспільному житті і т.п., і *довготривалі*, у формі поступових перетворень. Прикладом останніх може бути еволюційний шлях у розвитку природи чи перехід від дитинства до зрілості людини. Вони змінюють як весь об'єкт, так і його окремі частини. Таким чином, завдяки з'ясуванню закону взаємного переходу кількісних і якісних змін стає зрозумілим внутрішній процес виникнення нового об'єкта, і з'являється відповідь на запитання: "Як ці зміни відбуваються?"

**ЗАКОН ЄДНОСТІ І
БОРотьБИ
ПРОТИЛЕЖ-
НОСТЕЙ**

2. Закон єдності і боротьби протилежностей. Він вказує на рушійні сили і джерело змін та розвитку. Провідними категоріями, що пояснюють його зміст, є *діалектична протилежність, суперечність, тотожність, відмінність, саморух*.

Ще Геракліт вважав, що всі речі складаються з протилежностей і їх боротьба постає як умова світової гармонії. Ці думки використав Г. Гегель, обґрунтовуючи суперечність у всьому як взаємодію, взаємозумовленість *діалектичних протилежностей* – тих, які водночас вимагають наявності одна одної і заперечують одна одну. Ними є різноманітні протилежні стани, характеристики, тенденції, властивості кожного об'єкта. Вони й утворюють суперечності, вирішення яких стає джерелом змін та розвитку.

Суперечність – категорія динамічна. Насамперед у ній наявна *тотожність* – рівновага, співпадання всіх складових об'єкта. Але навіть тоді в об'єкті наявна і *відмінність* – прагнення сторін, властивостей вийти за власні межі, що становить *"нерівність"* об'єкта. Тоді тотожність як рівновага і відмінність, як неврівноваженість проявляється у формі діалектичних протилежностей, а їх взаємозаперечення стає джерелом змін та

розвитку. Скажімо, у студента, що лише вступив до ВУЗу, знання і незнання навчальної програми тотожні. Але засвоєння навчального матеріалу створює суттєву відмінність у співвідношенні знань і незнань. Зусилля, завдяки яким студент переводить незнання у знання, складають джерело його інтелектуального розвитку.

Джерело розвитку виступає лише внутрішньою зумовленістю змін. Для повної їх детермінації цього замало. Необхідні ще й зовнішні чинники, що складають **рушійні сили розвитку**. Проте визначальним тут є джерело розвитку, бо воно виступає водночас і специфікуючою причиною, що зумовлює майбутню сутність, форму і зміст наслідку, і разом з рушійною силою є кондиціальною причиною, яка перетворює можливість того чи іншого явища в дійсність. Джерело розвитку дає внутрішній поштовх до змін і в певний момент стає **причиною саморуху**, в той час, коли **саморозвиток** можливий лише з причини рушійних сил.

Суперечність як діалектична взаємодія протилежностей (тотожності і відмінності) не стабільна. Вона весь час розгортається, стаючи своєрідними ступенями розвитку об'єкта: **тотожність → тотожність-відмінність → суттєва відмінність → перехід однієї протилежності в іншу → виникнення нового** об'єкта (нових властивостей, станів, характеристик, нової якості в цілому). Такий **шлях заміни старого новим**.

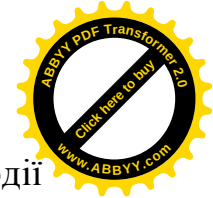
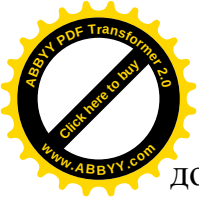
ЗАКОН ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЗАПЕРЕЧЕННЯ
--

3. Закон заперечення заперечення. Він розкриває спрямування розвитку, і його головними категоріями є **заперечення, старе, нове, спадкоємність**. Заперечення – це переборювання, витискування старого новим. Старим стає те, що не відповідає потребам розвитку, гальмує його, а нове – навпаки. При тому для заміни старого новим характерна **спадкоємність** – відтворення на більш високому рівні характерних рис та елементів структури вихідного ступеня розвитку.

Часто цей процес уявляють як **спіраль**, витки якої постійно розширюються. Ці розширення, як поступальність розвитку, настають завдяки **спадковості** – переходу від старого до вищої стадії всього того, що ще відповідає умовам нового, більш досконалого. І так на кожному витку.

Але подібне тлумачення дії закону дещо спрощене, лінійне, оскільки в дії закону завжди просліджується суперечність **конструктивного і деструктивного**, особливо там, де діє людина. Конструктивне ніколи не буває абсолютним запереченням, повним відкиданням позитивного в старому. Воно позбавлене **нігілізму**, безоглядних руйнаційних дій і являє собою **еволюційний**, поступовий та спадкоємний процес. Деструкція ближче до **революційних** перетворень, **ламання суті старого, минулого в основі, в корінні**.

У людській діяльності панують не природна стихійність, а **свідомість і воля**. Тому в соціумі наявна значна кількість **форм діалектичного заперечення: зближення, злиття, скасування, узгодження, вдосконалення, доповнення, розгорнення, еволюція, революційні зміни тощо**. Глибока та всебічна уява про дії закону заперечення заперечення

допомагає уникати помилок і негативних наслідків у процесі взаємодії суспільства і природи, в пізнанні буття в усіх його проявах, у соціальних змінах та перетвореннях. Усі три названі закони діалектики діють одночасно, в єдиному “потоці”. Їх спільний прояв має назву **закономірності**.

У єдності закони діалектики виконують ряд функцій:

а) **світоглядну**, оскільки вказують на те, яким є світ і як він змінюється. При тому закони дають змогу уявити розвиток не як пряму лінію, а як суперечливий процес, де наявні зигзаги, стрибки, різноманітні повороти;

б) **методологічну**, адже закони діалектики лежать в основі формування культури найдійовішого способу мислення, а сама діалектика є найширшим методом пізнання світу;

в) **життєво-практичну**, тому що через свої закони діалектика надає мислячій людині вихідні орієнтири при засвоєнні світу, допомагає запобігти помилкам у практичній діяльності. Таким чином, розвиток природи, суспільства і мислення здійснюється закономірно, через спільний прояв законів діалектики.

Але є і протилежні діалектиці підходи до розуміння людиною себе й оточуючого її середовища.

4. Альтернативи діалектики

В оцінці діалектики сьогодні наявні протилежні тенденції: **позитивна і негативна**, тобто або визнання необхідності діалектичного пояснення світу, або його повне заперечення. Так, марксистсько-ленінська філософія бачила діалектичний підхід до соціальних процесів через обов’язкові революційні зміни, причому це стосувалося не радянського ладу, а капіталістичного способу життя.

У західній же філософії, як правило, перебільшується “негативний” бік діалектики. Особливо цьому сприяли праці німецького філософа Теодора Адорно (1903-1969) “Негативна діалектика” (1966) і Жан-Поля Сартра (1905-1980) “Критика діалектичного розуму” (1960). Перший з

НЕГАТИВНА ДІАЛЕКТИКА

них пояснював діалектику як “заперечення” усього сущого, другий – як учення “недостатньо революційне”, не досить критичне. В узагальненому вигляді їх ідеї зводяться до наступного:

а) діалектика являє собою різноманітні заперечення: відкидання, руйнації, нищення тощо. Це – **“негативна діалектика”**. Навіть те, що в діалектиці стверджується життєдайним, теж несприятливе, оскільки воно консервативне, застигле, застаріле;

б) діалектика властива лише суб’єкту і, відповідно, проявляється лише у свідомості, а від того не має об’єктивного значення. Для Сартра, наприклад, діалектичне заперечення відбувається на рівні емоцій, тому **діалектичному сприйняттю світу притаманні жах, розгубленість, тривога**. Від того воно є негативним для людини;

в) оскільки діалектика детермінує безперервний ряд заперечень, то, на думку творців “негативної” діалектики, чогось позитивного у світі уявити неможливо. Відповідно, діалектика заперечує і саму себе, й тому вона позбавлена майбутнього.

Очевидно, що в подібному випадку діалектика подається як тотальна критика всього сущого. Але знову ж, з діалектичної точки зору, очевидно, що “негативна діалектика”, по суті, однобічна, суб’єктивістська. Це **антидіалектика**, на що вказує і оцінка діалектики через співвідношення з **метафізикою**, як її альтернативою.

Метафізичний метод є антиподом діалектики. Уява про метафізику виникла ще в 1 ст. до н.е., коли Андронік Родоський, класифікуючи твори Арістотеля, після (грецькою – “мета”) праць з фізики розташував праці **МЕТАФІЗИКА** філософські, ті, що розглядали не природничі проблеми, а зміст буття, зміни у світі, процес пізнання тощо.

У наш час метафізика пояснюється по-різному:

а) як **наука про загальне**, де поняття охоплюють і об’єкт, і суб’єкт пізнання;

б) як особлива філософська наука **онтологія** – вчення, щось відокремлене від питань теорії і логіки пізнання;

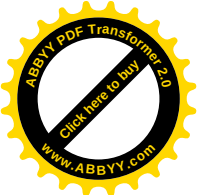
в) як **філософський метод пізнання, мислення і дії, який протистойть методу діалектичному**. Його основні принципи протилежні діалектичним, оскільки ними є **сталість, односторонність та еволюційність**.

За історичними формами метафізику поділяють на «**стару**» і «**нову**».

Стара метафізика (XVII–XIX ст.) відкидала можливість загального зв’язку і розвитку.

Нова метафізика (XX ст.) припинила заперечувати загальний зв’язок явищ і їх розвиток, але розпочала шукати різні варіанти їх тлумачення. Так, **градуалізм** трактує розвиток як довготривалі стрибки, споріднені з еволюціонізмом, а **емерджентна** концепція метафізики подає розвиток у вигляді розрізнених, раптових процесів. Постмодерністи сформували **пост метафізику**, в основу якої поклали не світло розуму, а підсвідоме, інстинктивне, некеровані потяги тощо. Саме ж метафізичне філософування, на їх думку, має бути децентрованим, позбавленим чіткої структури, з розмитою сутністю. Відповідно постає запитання: чи дає метафізика щось раціональне, необхідне в пізнавальному процесі і людській діяльності, чи вона лише “протиотрута” діалектики, як це зазначає марксистсько-ленінська філософія? До відповіді веде **аналіз співвідношення метафізичного і діалектичного методів пізнання**.

По-перше, як би не характеризувалася метафізика в “старому” чи “новому” варіантах, її суттєвими ознаками були і є статичність, однобокості та еволюціонізм. Від того пізнати об’єкт, його зв’язки з іншими, а відтак зрозуміти зміни, що в ньому відбуваються фактично не можливо. Таку можливість надає метод діалектичний.

По-друге, як не дивно, і діалектичний метод нерідко приводить до однобоких суджень і висновків. Він не позбавлений **релятивізму** – одностороннього сприйняття світу, що відображається в запереченні можливості сталості речей та явищ і уяві їх у безперервній плинності та розмитості. Тому релятивістський підхід неодмінно ставить під сумнів істинність результатів пізнання і приводить до агностицизму. Тим самим можуть відкидатися дуже необхідні цінності в людському існуванні, як, наприклад, зв'язок поколінь, віковічні життєві традиції, те духовне коріння, що йде від предків, що стверджує метафізичний метод.

По-третьє, очевидно, що діалектичний і метафізичний методи є крайнощами в сприйнятті світу, оскільки їх принципи протилежні (зміни-сталість; загальне-однобоке; революція-еволюція тощо). І **тільки в доповненні один одного, в єдності вони утворюють найоптимальніший підхід до формування істинних знань**. Адже є моменти у функціонуванні і розвитку об'єктів пізнання, коли їх можна зрозуміти лише через діалектику, з'ясовуючи зміну сутностей, порушення міри чи визначеність стрибків. Метафізика тут щось дати не в змозі. Але усвідомлення об'єктів не можливе і без вивчення їх окремо від інших, з'ясування їх окремих сторін та властивостей. А для цього необхідно “зупинити” об'єкт, виокремити певну його частку і в статисти вивчати. Отже, лише застосовуючи діалектичний і метафізичний методи, можна досягти повноти пізнавального процесу, а альтернативність діалектики й метафізики є відносною.

По-четверте, особливо важливим стає в наш час уміння використовувати діалектичний і метафізичний підходи у певному співвідношенні, коли на зміну класичній картині світу розбудовується нелінійне уявлення про його самоорганізацію і системність. Ось тут на допомогу приходить четвертий етап розвитку діалектики – синергетика (грецькою – «узгоджена дія») започаткована німецьким природознавцем

СИНЕРГЕТИКА

Г. Хакеном та лауреатом Нобелівської премії бельгійцем І. Пригожиным наприкінці ХХ ст. Досліджуючи надскладні природні системи вони встановили, що в них панує не лад, а хаос, не звична з точки зору класичної науки впорядкованість, а ймовірність і непередбачуваність. Зрозуміти і пояснити їх з позиції класичної діалектики неможливо. Адже вона допомагає зрозуміти рух об'єкта по одній траєкторії. В складних системах їх багато і вони непередбачувані. Для того, щоб це усвідомити, необхідний новий рівень мислення – синергетичний дозволяє заглиблюватися в небачений досі **світ випадковості**. Цей процес називається **синергетичним світорозумінням**.

Воно має безпосереднє відношення до надскладних систем, а ними, насамперед, є **Всесвіт, суспільство та людина**. В них постійно виникають непередбачувані структури, події, стани, що впливають на всю систему. І вона для самозбереження здатна до самоорганізації. Наприклад, якщо в сполучні посудини помістити змішані водень і азот, а потім одну з посудин нагрівати, а іншу охолоджувати, то в одній з них концентруються атоми одного газу, а в іншій – іншого. Це є самоорганізація неживої матерії.

Подібним до цього є факт самозбереження видів живого в природі при загрозі їх існування (боротьба людей зі шкідниками не привела до зменшення кількості мишей, колорадських жуків тощо).

У суспільстві, при загрозі його існування, виникають структури самозбереження, які у звичайному його стані неможливі. Прикладом може бути факт добровільної участі в боях з фашистами військових формувань з карних злочинців.

Усе це вказує на надзвичайну складність світових процесів і обмеженість наших знань про них. А методи пошуку істини, у тому числі й діалектико – метафізичний, ще далеко не досконалі, навіть з використанням синергетики. Але прагнення людей до знань, наполегливе пізнання сущого розкриває нові горизонти мислення і вселяє надію на краще в людському житті.

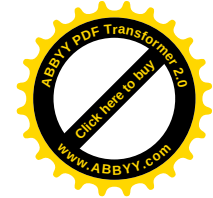
У повному значенні, альтернативами діалектики є **софістика, догматизм та еклектика**.

1. **Софістика** (“софізм” – синонім слова “мудрий”) започаткована в V ст. до н.е. в Стародавній Греції філософами, що за плату навчали тодішнім різноманітним знанням, принципам логіки тощо, готуючи учнів до державної, громадської чи військової діяльності. Згодом софістичні вправи переросли в навмисне використання хибних аргументів та порушень логічних законів з метою обґрунтування вигідних для суб’єкта, але неістинних за суттю доказів (софізмів). Прикладом може бути софізм: “Людина має те, що не загубила. Вона не загубила роги, і тому вона рогата”. У наш час софістика нерідко використовується при оцінці світу, людських дій, а особливо в політиці, задля користі окремих людей, а не суспільства.

2. **Догматизм** (“догма” – грецькою “положення, що сприймається на віру, без доведення”) – абстрактний розгляд проблеми без урахування місця, часу і конкретної ситуації. Таким є, скажімо, релігійні чи деякі досвідні уявлення про світ. Наприклад, фактично всі знають, що Земля обертається навколо Сонця, але завжди ведуть мову про його “схід” та “захід”. Догматизм відображає нездатність людської думки до саморуху, її закостенілість та марновірство. А намагаючись закріпити певні знання про суспільне життя назавжди, догматизм веде до його занепаду.

3. **Еклектичне** уявлення про речі і явища ґрунтується на мішанині різноманітних, часом полярно відмінних, знань, висновків, підходів. Це суб’єктивістські оцінки світу і пояснення його стану та проявів у довільній формі, яка не має під собою логічного підґрунтя, строгої системи методів пізнання, цілісного світогляду.

Таким чином, лише оптимальне співвідношення діалектичного і метафізичного підходів у пізнанні предметів і явищ світу, глибоке синергетичне уявлення про світ, чітке дотримання їх принципів у тій чи іншій ситуації, врахування дії загальних законів буття убезпечує і людину, і соціум від негативних наслідків своєї діяльності, розкриває перспективу їх розвитку.

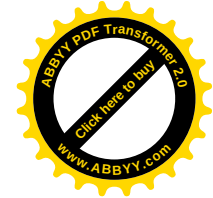

Питання для самоконтролю

1. Що таке діалектика?
2. Охарактеризуйте історичні типи діалектики.
3. Розкрийте принципи діалектики?
4. Дайте визначення закону.
5. Охарактеризуйте кожну пару діалектичних категорій.
6. Що є законом взаємного переходу кількісних і якісних змін?
7. Що є законом єдності і боротьби протилежностей?
8. Що є законом заперечення заперечення?
9. У чому єдність і суперечливість метафізики та діалектики.
10. Охарактеризуйте догматизм, софістику та еклектику.
11. Яка суть негативної діалектики?

Тести

Тема IV • 1 № 1 <u>Історичні типи діалектики:</u> 1) догматизм; 2) стихійний; 3) Середньовічний; 4) еклектика; 5) синергетика.	Тема IV • 1 № 2 <u>Принципи діалектики:</u> 1) повторюваність; 2) цілісність буття; 3) сталість; 4) універсальність зв'язку; 5) рух і розвиток.	Тема IV • 1 № 3 <u>Закон – це зв'язки:</u> 1) непередбачувані; 2) ймовірні; 3) суттєві; 4) стійкі; 5) поверхневі.
Тема IV • 2 № 1 <u>Категорії діалектики це:</u> 1) узагальнені поняття; 2) правила пізнання; 3) взаємопроникаючі поняття; 4) суб'єктивні судження; 5) форми реальності.	Тема IV • 3 № 1 <u>Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін:</u> 1) розкриває механізм розвитку; 2) пояснює зв'язок матеріального та духовного; 3) є взаємодією кількості та якості; 4) сприяє суспільному прогресу; 5) допомагає екологічному захисту.	Тема IV • 3 № 2 <u>Закон єдності і боротьби протилежностей:</u> 1) розкриває рушійні сили розвитку; 2) пояснює джерело розвитку; 3) є вченням про протилежності; 4) навчає логічно мислити; 5) є суб'єктивною думкою.
Тема IV • 3 № 3 <u>Закон заперечення заперечення:</u> 1) пояснює як щезає старе; 2) розкриває спірально-видний характер розвитку; 3) заперечує зв'язок минулого з майбутнім; 4) пояснює сутність нового; 5) це закон спадкоємності.	Тема IV • 4 № 1 <u>Альтернативами діалектики є:</u> 1) еклектика; 2) синергетика; 3) метафізика; 4) теорія ймовірностей; 5) схоластика.	
Тема IV • 4 № 2 <u>Синергетика – це:</u> 1) системний підхід до вивчення об'єкта; 2) метод дослідження надскладних систем; 3) теорія ймовірності; 4) пізнана необхідність; етап розвитку діалектики.	Тема IV • 4 № 3 <u>Метафізика:</u> 1) пояснює світ у змінах і розвитку; 2) розкриває сутність простору та часу; 3) заперечує всяку зміну; 4) має основними принципами сталість і еволюційність; 5) заперечує діалектику.	

МОДУЛЬ II. ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ

ТЕМА V. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

1. Філософія Стародавнього Китаю.

Загальний огляд. Конфуціанство. Моїзм. Даосизм.

2. Староіндійська філософія.

Загальний огляд. Ведична література. Упанішади. Неортодоксальні філософські системи. Джайнізм. Буддизм.

3. Антична філософія.

Загальний огляд. Досократики. Софістика. Класична філософія. Сократ. Кіренаїки. Кініки. Платон. Держава Платона. Арістотель. Держава Арістотеля. Еллінізм. Стоя. Епікурійство. Скептицизм. Еклектика. Неоплатонізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой философии: В 4 т. – М. : Наука, 1969.– Т.1.
2. Качуровський М.О. Історія філософії в запитаннях та відповідях / М.О. Качуровський, Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2009.
3. Філософія: Навч. посібник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2004.
4. Філософія: навч. - метод. посібник. – Х. : Одісей, 2004.
5. Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней философии / А.Н. Чанышев. – М. : Высшая школа, 1981.
6. Чанышев А.Н. Курс лекцій по древней и средневековой философии / А.Н. Чанышев – М. : Высшая школа, 1991.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

У філософії Стародавнього світу чітко простежуються дві **парадигми** (з грецької – “приклади”, “взірці”) світорозуміння: **східна** і **західна**. Основи східної парадигми сформували філософські вчення Стародавнього Китаю та Індії, а західної – Стародавньої Греції.

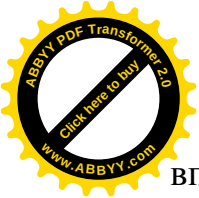
Як зазначалося, що філософське осягнення світу розпочалося лише з **переходом людства до осідлого життя**. Тоді стали можливими письмо, наукові знання і, що дуже важливо, **абстрактне мислення**.

Цей процес започатковано з VII ст. до н.е. в країнах, що розташовані по 30-й північній паралелі від Тихого океану до Балкан. Насамперед, він стосується Китаю, Індії та Греції.

1. Філософія Стародавнього Китаю

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Старокитайській філософській думці передувала система міфічних уявлень про походження світу. Він нібито з’явився з **хаосу** завдяки зусиллям **двох космічних сил** – небесної (**Ян**) і земної (**Інь**). Вони й розбудували першопричину буття – Небо і пронизують усе суще, яке відповідає споконвічній **гармонії** великої тріади: Небо – Людина – Земля. Усе в світі, в тому числі і суспільне життя, є

впорядкованим завдяки постійному втручання небесних сил. Відтак, правитель (*ван*), який є сином Неба, має право безмежно панувати над усім, що знаходиться в країні. Тому філософія в Китаї розбудовувалася, перш за все, як *осмислення проблем суспільного життя*. Її класична епоха представлена численними течіями та школами. Основними серед них були: *конфуціанство, моїзм, даосизм* і т. ін.

КОНФУЦІАНСТВО

Найдавнішим китайським філософом вважається Кун Фудзи – українською Конфуцій (551 – 479). Він мав учнів, які з його повчань склали книгу “Бесіди і вислови”. Що в ній є суттєвим?

По-перше, Конфуцій традиційно сповідує зверхність у всьому Неба. Воно слідує за справедливістю на Землі, і, визначаючи наперед долю людей, стоїть на сторожі *соціальної нерівності*.

Тодішніми соціальними стосунками Конфуцій був незадоволений. Він вважав, що *ідеальні взаємовідносини в суспільстві – в минулому*. Раніше всі поводитися достойно: шанували старших, покірливо сприймали волю правителів і тому скрізь панував лад. Визнаючи, що “все тече” і “час біжить без зупинки”, Конфуцій закликав до “виправлення імен”, тобто до *повернення у краще минуле*, до того, що було в старовину. Імператор має бути імператором, сановник – сановником, батько – батьком, а син – сином не за іменем (назвою), як це відбувалося за життя філософа, а так, як це було у старі часи. Тоді, повчав Конфуцій, дійсно панувала взаємоповага і кожен чітко знав своє місце в суспільній ієрархії.

По-друге, вся конфуціанська *етика* (вчення про моральність) просякнута ідеєю “золотої середини”, яка відповідає “*дао*” – *правильному шляхові життя*. “Золота середина” полягає в умінні балансувати між нестриманістю і обережністю, самоповагою і повагою до інших і, взагалі, любити людей, піклуватися про них.

У “Бесідах і висловах” наголошується, що той, хто прагне бути людинолюбивим, *не чинить зла*. У книзі також зазначено, що на прохання одного з учнів коротко пояснити суть свого вчення Конфуцій відповів: “*Не роби іншим те, чого не бажаєш собі*”.

Але для Конфуція людина високої моралі – це представник панівної верхівки. Простолюдін таким ніколи не може бути.

По-третє, головною керівною силою суспільства Конфуцій вважав *моральний приклад* панівної верхівки. Коли верхи дотримуються “дао”, то народ не ремствує, – повчав він. Якщо імператор гарно ставиться до родичів, то і в народі панує взаємна любов. А той, хто поважає батьків, ніколи не йде проти влади. І взагалі, пояснював Конфуцій, основний *обов’язок народу полягає в покірній праці на багатіїв*. Таким чином, конфуціанство підтримувало і виправдовувало соціальну нерівність.

По-четверте, в конфуціанстві *проблема знань* чітко підпорядкована соціальним проблемам. *Основи світобудови чи пізнання природи* його не цікавили. На першому місці були знання землеробства, ремісничої справи, управління народом. Щоб багато знати, необхідно вчитися і в

попередніх поколінь, і в сучасників. Навчання обов'язково слід доповнювати роздумами. Розмірковуючи над якимось предметом, навіть незнайомим, можна, розглядаючи його з усіх боків, визначити, чим він є. Але підхід всебічного розгляду об'єкта буде успішним лише за умови користування **правильним методом**. Головне в житті – навчатися нормам поведінки, яка має відповідати соціальному статусу людини. Погляди Конфуція розвивали його послідовники.

Послідовники Конфуція:

1. **Мен Дзи (372 – 289):** – доводив, що лише **умови життя** роблять людину непорядною, нечесною. Цей філософ, як і Конфуцій, **виправдовував соціальну нерівність**.
2. **Сюн Цзи (265 – 201):** – вважав, що люди народжуються з моральними вадами, тому їх слід **виховувати**. Він також доводив, що людина від природи **наділена** пізнавальними здібностями.

Згодом конфуціанство стало найвпливовішою течією у філософській думці Китаю, а з часом перетворилося на одну з провідних релігій і справило суттєво вплинуло на духовну культуру китайського народу, що простежується й нині.

МОЇЗМ

Ще одну філософську школу в Стародавньому Китаї започаткував Мо Дзи (479–400). Його учні та послідовники виклали суть моїзму в книзі “Мо Дзи”, де Небо тлумачиться як взірець для всіх людей. Воно не хоче, щоб великі царства нападали на малі, як і більші родини на менші, а багаті збиткувалися над бідними. Навпаки, Небо хоче, щоб сильний допомагав слабшому, освічений навчав неосвіченого, **адже всі люди рівні перед Небом**, вони його слуги.

Моїзм категорично заперечував утиск простих людей багатіями та виступав проти повернення до законів старовини, оскільки раніше чинилося багато зла, а також вважав, що варто творити нові, справедливі закони. Так само категорично моїсти виступали проти війн. Під час збройних конфліктів гинуть люди, армії витоπτують хліб, руйнують будівлі. Це неприпустимо, адже Небо вимагає суспільної злагоди та взаємної любові.

Послідовники Мо Дзи зробили значний крок в розкритті **пізнавального процесу**. Вони намагалися пояснити, як поняття наповнюються змістом, здійснити родовий поділ речей, осмислити причини явищ і розкрити логіку пізнавального процесу. Здобуті знання, вважали моїсти, **мають належати всім людям**.

Моїзм був впливовим філософським ученням кілька сотень літ і також залишив помітний слід у китайській культурі.

ДАОСИЗМ

Вагомий вплив на духовність і життя китайського населення справили **даоси** – прибічники глибокого осмислення картини світу. Якщо конфуціанців і моїстів цікавили, перш за все, етико-політичні проблеми, то даосистів – проблеми буття, небуття, основ світу, його єдності, становлення, різноманітності тощо. На підставі

спостережень і роздумів про суще робилися висновки щодо суспільства та місця і ролі в ньому людини. Разом з тим, даосистами **світ пояснювався як гармонійна єдність усього сущого, де немає нічого зверхнього, пануючого, а все необхідне і рівнозначне, тому що воно існує. Такий підхід складає основу китайського варіанту східної парадигми світорозуміння.**

Засновником даосизму вважається сучасник Конфуція – **Лао Цзи**, хоча реальність цієї особи не доведено. Проблема “дао” цікавила фактично всіх філософів Стародавнього Китаю. Але якщо для інших воно було шляхом розвитку країни чи особистого життя людини, то **для даосів “дао” всеосяжний закон світобудови.**

Даосизм вчить: “Мірилом людини є земля, мірилом землі є небо, мірилом неба є дао, мірилом дао є воно саме”.

Сутність і зміст даосизму викладено у книзі “Дао де цзин”. Про що в ній ідеться?

По-перше, “дао” – це вічність буття, “мати всіх речей”. Що б не існувало, все одно воно “повертається до свого початку”. **Дао є началом усіх начал** і навіть передує небесному владці, тобто богові. Воно зумовлює всі зміни у світі, всі перетворення, початок і кінець існування речей і людей.

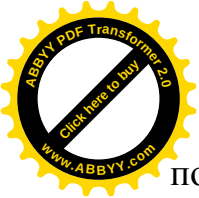
Цей процес пояснюється в книзі “Дао де цзин” так: “Дао народжує одне, одне народжує два, а три народжує усі істоти”. Допомогає зрозуміти цю тезу ще одна фраза з тексту книги: “Всі істоти носять у собі “інь” і “ян” та наповнені “ці” (існуванням) і тим самим утворюють гармонію”. Таким чином, між Небом (“Ян”) і Землею (“Інь”), як началом сущого, виникають усі речі, в яких і втілюється гармонія буття. Небуттям є повернення в кінці існування до дао.

По-друге, зі всемогутності дао витікає **соціальний та етичний ідеал даосів**. Це життя і мораль патріархального ладу, **оскільки в давнину дао віднімало у багатих і віддавало бідним**. Взагалі ж повна справедливість настає тоді, коли людина бездіяльна. Навіть правителеві не варто втручатися в соціальні справи, оскільки цим він заважає дао. Воно і лише воно вирішує, як усьому бути.

Особливому осуду підлягає війна, оскільки гарне військо – засіб нещастя, а прославляти себе військовими походами – те саме, що радіти вбивству людей. Тому **гарну перемогу слід відзначати похоронною процесією**.

По-третє, своєрідним є погляд даосів на **знання**, які, особливо в осмисленні дао, доступні лише тим, **хто досконало мудрий**. От у старовину ніхто народу освіти не давав і тому панувало загальне щастя. Освіченим народом важко управляти. Коли населенню недоступні знання, тоді в країні настають спокій і злагода.

Даосизм суттєво вплинув на розвиток китайської культури та філософії. Його релігійна течія включала в себе магію, алхімію, лікування, демонологію і т.п. Релігійне вчення про дао завжди мало велику кількість

послідовників і не раз було ідеологічною основою різних суспільних змін, повстань, бунтів тощо. Існує воно й тепер.

Необхідно згадати і про **легізм** – вчення про закони «справедливого суспільства», де лише правитель їм не підпорядкований. У цілому філософія Стародавнього Китаю знала періоди розквіту і згасання. Були навіть такі важкі часи, коли правителі знищували не лише філософську літературу, а й самих філософів, як, наприклад, у 213 р. до н.е.

Окрім названих філософських учень, тривала історія Китаю породила багато інших, більш сучасних концепцій. Скажімо, Ян Чжу (395 – 335) був послідовним матеріалістом і заперечував віру в небо та в безсмертя душі, а Ван Чун (27 – 97) взагалі відкидав вплив на людей та природу потойбічних сил, вірив у пізнавальні можливості людини та її творчі здібності. Проте раніше згадані філософські вчення найсильніше вплинули на подальший розвиток світогляду, життя і духовність китайського народу.

2. Староіндійська філософія

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Індійський народ має дуже давню історію. Населення Стародавньої Індії поділялося на чотири варни (касти) – замкнені внутрішнім життям групи людей, які займали чітко визначене місце в суспільстві. Основою поділу був різновид занять. Жерці – **брахмани** керували релігійним життям, **кшатрії** були воїнами, **вайшиї** займалися ремеслами, землеробством, торгівлею. Найбільш упослідженою була каста **шудри** – недоторканих. Її представники вважалися слугами інших каст і не мали права на суспільну діяльність, знання тощо. До речі, староіндійські закони забороняли доступ до знань і громадського життя також жінкам.

ВЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

Для філософії Стародавньої Індії характерна значна кількість систем і вчень. Перші філософські думки відображені у найдавнішому індійському літературному творі “**Веди**” (зі санскриту – “знання”), що складався з II тисячоліття до н.е.

До ведичної літератури належать:

Рігведа – хвалебні гімни богам;

Самведа – священні пісні;

Яджурведа – заклинання при жертвоприношенні;

Атхарваведа – магичні заклинання.

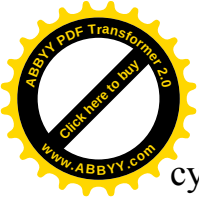
Пояснювальні тексти до “Вед”:

Брахмани – пояснюють мету жертвоприношень;

Упанішади – розкривають основні філософські ідеї **Вед**.

УПАНІШАДИ

Упанішади, написані приблизно за 800 – 500 років до н.е. і являють собою вчення про єдність **брахмана** (першопричини всього існуючого, що перебуває у спокої і проникає в усе

сущє) та *ātmana* (душі індивідуальної істоти, яка відмежована від усього несуттєвого, поверхового, що притаманне людині).

Основне знання, яким має опанувати кожен, – це розуміння того, що брахман і атман складають *єдине ціле*. Воно дає можливість людині у глибинах душі досягнути вічність буття.

Друга важлива іпостась Упанішад – учення про *карму* і *перевтілення*. Згідно з ним, душа людини обов'язково перевтілюється в нову форму існування залежно від своїх вчинків. Це карма. Ланцюг перевтілень вічний. Таким є і колообіг душі. Це означає, що людина залучена у вічне дійство і що її долю визначає *моральний* принцип – гарні вчинки призводять до кращої наступної форми існування, а негативні – навпаки. Позначається цей процес поняттям *сансара*, тобто *“біг, який повертається до місця свого початку”*. Початком у даному разі є бездоганний брахман – атман, і саме до його стану необхідно наближати душу шляхом беззастережного слідування *дхармі*, вічному закону, що впорядковує основу всіх космічних подій і є мірилом людської діяльності. У цілому, згідно з Упанішадами, людське буття *песимістичне*: воно повне *страждань*, які виникають у вічному чергуванні життя і смерті. Страждань можна позбавитися, лише утримуючись від будь-якої *діяльності* та *бажань*. Але при цьому необхідні *знання*. Найвищим з них є *інтуїтивне* проникнення в брахмана: мудрець, який це робить, сам стає брахманом.

З середини I тисячоліття до н.е. в Індії започатковується *класична філософія*: вчення і погляди спрямовані на якнайширше осмислення буття, розуміння та пояснити системності світу. З цього часу філософські роздуми перестають належати вузькому колу брахманів (жерців) і проникають у широкі верстви населення.

З часом староіндійські філософські системи поділилися на *ортодоксальні*, такі, що визнають авторитет Вед як одкровення (*астіка*) і *неортодоксальні*, що суттєво відійшли від ведичних світоглядних традицій (*настіка*).

Ортодоксальні філософські системи:

1) *санх'я* тлумачить взаємодію двох світових начал:

а) *пуруші* – свідомого, але пасивного *духу*;

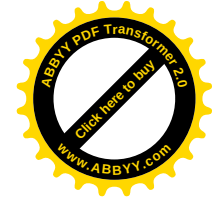
б) *пракріті* – активної, але грубої несвідомої *матерії*.

Створений ними світ підлягає космічним циклам, що зумовлює вічний колообіг існування. В ньому душа і тіло мають бути чітко розмежованими. Адже груба матерія здатна запламувати душу. Тоді неможливе її краще перевтілення;

2) *йога* пояснює, як душа може звільнитись від матеріального *пракріті*, а також розкриває комплекс фізичних і психічних вправ, скерованих на заспокоєння й очищення душі;

3) *н'яя* являє собою давньоіндійське логічне вчення;

4) *вайшешіка* пояснює атомістичну будову світу і доводить, що у кожному космічному циклові атоми, з'єднуючись, формують досконалі тіла. Згодом вони розпадаються, руйнуючи світ. Таким чином, *рух сущого відбувається від досконалості до занепаду*.

Суттєво від ведичних традицій відійшли **джайнізм** і **буддизм**.

ДЖАЙНІЗМ

Засновник джайнізму Махавіра (бл. 500 р. до н.е.) заперечував авторитет Вед. Основними елементами світу джайністи вважають **індивідуальні душі**, здатні до самовдосконалення.

Але їх пронизує **неживе** (матерія, ефір, простір), і тому душі не спроможні розгорнути свої нахили до всевідання і блаженства. На заваді стають матеріальні частки, що проникають у душу, несучи з собою матерію карми, пристрасті якої і призводять до кругообігу перевтілень.

Мета спасіння полягає у піднесенні вивільненої від матеріального впливу душі до рівня перебування досконалих істот. До того ж необхідно за допомогою **аскези** – відмови від життєвих зваб – позбутися карми. До цього веде лише добродійне життя.

БУДДИЗМ

Буддизм започаткував непальський принц Сіддхарт Гаутама (560–480), який після тривалого самотництва став **просвітленим**, тобто **Буддою**. У його вченні відсутній вічний бог. Немає і постійного буття. Все перебуває у круговороті виникнення та зникнення. Найпростіші елементи, з яких розбудований світ, – це мінливі якості та стани, що зумовлюють вічний потік перетворень.

Буддизм також відкидає поняття **душі**. На підставі уявлень про кругообіг буття сформоване буддистське вчення про **перевтілення** та про **кармічну відплату** за негативні вчинки. Оскільки буття не має стійкої субстанції, то всі нові істоти, що з'являються як наслідок діяльності попередніх, не скріплені ні духовно, ні тілесно. Вони лише ланки, які зв'язують минуле з майбутнім і є способом продовження існування після смерті та спричинення появи нового життя.

Цей кругообіг зумовлює такий причинно-наслідковий процес:

- а) з незнання постають рушійні сили, які формують **карму**;
- б) з рушійних сил з'являється **свідомість**, а з неї постають ім'я і тілесна форма індивіда;
- в) потім виникають **органи відчуттів**, а разом з ними контакт із зовнішнім світом;
- г) із відчуттів постає **потяг до життя** і, відповідно, пожадливість і суєтність;
- д) з потягу до життя витікає **кармічне становлення – нове народження**;
- е) потім настає етап **старіння і смерті**. Після того все починається знову.

Знищення незнання і пов'язаного з ним зла можна досягти через осягнення знання. Його складають чотири істини, відкриті Буддою:

- 1) **існування сповнене страждання**;
- 2) **причина страждань полягає в пожадливості до життя**;
- 3) **страждань позбавляє відмова від життєвих зваб**;
- 4) **позбавлення жаги до життя можливе лише через слідування “благородному восьмеричному шляхові”**

Етичні заповіді Будди

(восьмеричний шлях):

1) <i>правильний погляд;</i>	5) <i>правильне життя;</i>
2) <i>правильний настрій;</i>	6) <i>правильні прагнення;</i>
3) <i>правильна поведінка;</i>	7) <i>правильні думки;</i>
4) <i>правильне мовлення;</i>	8) <i>правильна зосереджуваність.</i>

*Хто опановує восьмеричним шляхом, той оволодіє істиною і на того чекає **визволення**. Воно досягається **нірваною** – станом, який веде людину до розсіювання і щезання.*

Після смерті Будди його вчення розвивали кілька шкіл. Так, **хінаяна** (мала колісниця) являє собою чернечий буддизм – пошук визволення для невеликої кількості обраних. **Махаяна** (велика колісниця) звернена до широких верств населення. Вона пояснює, яким має бути шлях спасіння за допомогою **бодхасатв** – тих, хто вже досяг стану просвітлення. З часом буддизм набув теїстичних рис і перетворився на релігійне вчення.

У стародавній індійській філософії існували й інші філософські вчення. Період останнього тисячоліття до н.е. вважають посткласичною епохою індійської філософії. З початку XIX ст. н.е. вона набула сучасних рис і її характерною ознакою є ознайомлення з європейською філософією.

Таким чином, **в основу східної світоглядної парадигми** покладено уявлення про колообіг існування, де минуле є кращим за сучасне, а зміни у світі призводять не до розгорнення форм буття, а до їх занепаду. Крім того, як у китайській, так і в індійській філософії людина уявляється як звичайна, буденна частка існуючого, а не як надзвичайне створіння, що має право верховенства в світі.

3. Антична філософія

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Антична філософія вбирає в себе різноманітні вчення і здобутки шкіл, створених мислителями Стародавньої Греції та Риму (VI ст. до н. е. – V ст. н. е.). Це тисячоліття – час закладення підвалин **західної (європейської) філософської парадигми**.

Маємо зазначити, що в стародавні часи, поряд із розвиненими Китаєм та Індією, високий рівень культури мали Вавілон, Єгипет та інші країни. Так, у Вавілонському царстві значного розвитку досягли математика, астрономія, медицина. У Єгипті знання настільки цінувалися, що у староегипетському вірші “Прославлення переписувачів” мовиться про більшу необхідність книг, ніж будівель (пірамід, палаців тощо), оскільки **написане увіковічнює знання**. Але в цих країнах філософія не виникла. Її надзвичайно високий рівень сформували стародавні греки.

Греки з VI ст. до н.е. освоїли значні території в Малій Азії, на півдні Італії та на узбережжі Середземного моря. Розгорнувши бурхливу торгівлю з сусідами, греки переймали їх кращі досягнення: різноманітні знання, технічні засоби, користування папером тощо. У результаті їх світоуявлення,

відповідно й філософія, виявилися більш “приземленими”, “практичними” ніж, скажімо, в Індії.

Античних філософів насамперед цікавили:

- 1) *архе* – першоначала всього існуючого та звану субстанцією;
- 2) *логос* – закон буття і впорядкування світу;
- 3) *пошуки єдиної основи світу*;
- 4) *шляхи до істинних знань*;
- 5) *природа людини та її моральності*;
- 6) *проблема досягнення людьми євдемонії – щастя*.

Філософія Стародавньої Греції ділиться на три періоди: **досократичний, класичний та еллінський**.

ДОСОКРАТИКИ

Досократиками називають філософів, які творили до видатного старогрецького мислителя – Сократа. Вони сформували кілька філософських шкіл та вчень.

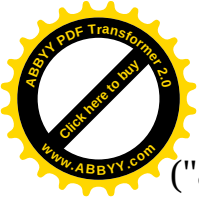
По-перше, із знаменитих досократичних філософських шкіл найстарішою вважається у місті Мілеті (VI ст. до н. е.). Тут творили Фалес, Анаксімен, Анаксимандр. Вони вбачали першопричину світу в **речових формах**. Для Фалеса субстанцією була вода, для Анаксімена – повітря, а для Анаксимандра – невизначена матеріальна частка “апейрон”. Останній учив, що апейрони постійно зазнають певних перетворень (згущуючись, твердіючи, розпилюючись тощо) і таким чином породжують розмаїття конкретних речей, зумовлюють їх появу і зникнення. Крім того, Анаксимандр вважав, що існує велика кількість світів, де наявне життя.

По-друге, процес універсального світопорядку виразно відобразив іонійський філософ Геракліт (530–470). Він доводив, що світ не створений богами, а “був, є і буде вічно живим вогнем, який закономірно то спалахує, то згасає”. Гераклітові належить думка про те, що **все постійно змінюється**, а тому в одну річку двічі ввійти неможливо.

По-третє, оригінальним було бачення світу, запропоноване **піфагорійцями** – представниками філософсько-містичної школи, яка виникла у м. Кротоні близько 532 р. до н. е. Першоосновою світу вони вважали не речовину, а її кількісний вираз, математичний і геометричний вимір. На їх думку, певні чисельні показники виражають справедливість, душу, вдачу, все, що визначає людську життєдіяльність. Оскільки все можна вирахувати й обчислити, то **першопричиною природи є число**. Воно творить геометрію (вимір) речей, зумовлює їх зміни і т.п., створюючи універсальну гармонію. Вважається, що Піфагор першим **назвав гармонійний порядок у світі “Космосом”**.

У людському існуванні, доводили піфагорійці, гармонія досягається лише при узгодженні числового та геометричного з такими проявами речей, як “душа”, “добро”, “зло” і т. ін.

По-четверте, більш реалістичних поглядів на світобудову дотримувалися Левкіп (500–440) та його учень Демокріт (460–370). Вони ввели в філософію поняття “атом”, на позначення неподільної частки матерії

("a-tomos"). Атоми рухаються в порожнечі та по-різному поєднуючись, формують усі природні та духовні об'єкти. Щодо людей, то вони теж побудовані з атомів і відрізняються лише за зовнішнім виглядом. Стосовно ж умов Космосу, то всі люди однакові. Це *гуманістичний погляд, адже йдеться про природну рівність людей*.

Особливості атомарної людської істоти, особливо її душі, виокремили людину з-поміж інших створінь. З часом вона у греків перетворилася на *окремий предмет філософування*.

По-н'яте, спроба всебічного осмислення світу часто приводила до висновків про його нестабільність і суперечливість. Наприклад, представник елейської школи Зенон (490–430) стверджував, що рухоме ніде не рухається – ні там, де воно є, ні там, де його немає, і в той же час рух не закінчується. Для прикладу він подавав кілька *анорій* (суперечностей):

- Ахілл ніколи не наздожене черепаху, бо поки добіжить до половини відстані, то вона просунеться вперед, і так триватиме безперервно;

- стріла у своєму леті незворушна, адже кожної миті вона знаходиться в певній точці і т. ін.

Тим самим Зенон першим висловив думку про суперечливість буття, про зв'язок скінченного і нескінченного. Багато з його міркувань і тепер лежить в основі роздумів про світ.

СОФІСТИКА

Особливе місце в досократичній філософії займають думки вчителів мудрості, які за плату навчали філософії, логіки, красномовства, тобто знань, необхідних для суспільно-політичної та військової діяльності. Їх називали *софістами*, і серед них було чимало визначних філософів (Протагор, Горгій, Критій та інші). Чим вони відзначилися?

Завдяки творчості софістів:

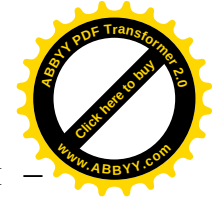
- 1) *людина стала центром філософських пошуків;*
- 2) *особливою темою філософування стало мислення;*
- 3) *відповідно, особливої гостроти набула проблема мови;*
- 4) *відбулася зміна традиційних моральних цінностей і на авторитеті розуму була сформована теорія моралі.*

З часом софісти перейшли до двозначних тлумачень дійсності, суб'єктивних висновків тощо, зокрема:

а) у *правовій сфері* софіст Фрасімах пояснював, що "позитивне право" (вигадані людьми закони) відбивають лише інтереси законодавців. А Каллікл заявляв, що закон – це "захисний вал" слабких проти сильних;

б) у *моральній філософії* софістів моральні цінності розглядалися як продукт домовленості між людьми. Зазначалося, що вони у різні часи й у різних народів різні;

в) у *релігії*, доводили софісти, також панує домовленість. Так, Критій вважав, що люди вигадали страх перед богом, "щоб злодії боялися навіть таємно коїти щось зле". А Продик учив, що боги є проявом людської вдячності за успіхи в житті, досягнення мети тощо;

г) у *теорії пізнання* софістів особливе місце посідає релятивізм – відносність. Найвидатніший з них – Протагор зазначав: “Будь-яка річ допускає два протилежні висловлювання”, тобто, в одній ситуації певне твердження може бути істинним, в іншій – хибним. Тому *лише людина*, стверджував цей софіст, *є мірою речей*, тобто оцінює їх відповідно до своїх інтересів.

Вислів Протагора “Номо mensura” (з латини – “людина-міра”) став крилатим. Відтоді на нього спирається багато тих, хто бажає бачити світ не таким, яким він дійсно є, а яким вигідно його бачити. Так формується скептичне ставлення до того, що не відповідає певним інтересам людей.

Суперечливості суджень досократиків значною мірою сприяли формуванню *класичної* філософської думки в Стародавній Греції. Нагідно зазначати, що класикою (з латини – “взірцевий”) вважається такий рівень творчості

КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ

(літературної, мистецької, наукової тощо), який має загальновизнану цінність для своєї країни та світу. У філософії класичні твори постають як довершені за суттю розглянутих проблем, логічною глибиною розкриття змісту, методами їх пояснення та формою викладу.

СОКРАТ

Започаткування *класичного періоду старогрецької філософії* пов’язане з ім’ям Сократа (бл. 470–399). Сам він нічого не писав, хоча мав надзвичайний вплив на всю подальшу філософську думку.

Відомості про його життя і творчість до нас дійшли завдяки згадкам учнів Сократа – історика Ксенофонта і філософа Платона. Все життя їх вчитель, повідомляли вони, провів у філософських суперечках і бесідах, без турбот про матеріальний добробут.

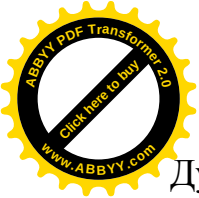
Філософське вчення Сократа суттєво відрізнялося від відомих раніше.

По-перше, Сократ по-своєму сформулював предмет філософії (ті основні проблеми, які вона має розглянути). У центрі філософських роздумів ним поставлено *людину*. При цьому людина розглядалася не як природна (природа філософа не цікавила), а як *етична, моральна істота*. Тому Сократ вважається автором *автономної філософської етики*. Моральні проблеми – ось що в ній головне. З цих позицій виходив Сократ, коли боровся з софістами – тими, хто за платню навчав інших мудрості. “Мудрість, краса та істина продаватися не повинні”, підкреслював він.

Досягти вищого морального рівня, вчив Сократ, можна лише шляхом самопізнання. Заклик “Пізнай себе”, що був написаний над входом до храму Аполлона в Дельфах, став філософським і життєвим девізом Сократа.

По-друге, Сократ вважав, що встановити істинну цінність знань для морального вдосконалення можливо лише через практичні їх випробування. Цьому допомагає глибоке розуміння того, що є *благо* (агатон), і *чесноти* (аретé).

Благо, за Сократом, – *це здатність душі до пізнання*, її прагнення до істини. А *чесноти* являють собою турботу про душу. Душа є суттю людини (це її розум і розумова активність). Із стану душі бере початок благо людини.

Душа діє добродійно, коли в ній панує розум, і коїть зло, коли в ній переважають незнання. Той, хто знає, – добрий. А **добро, моральність, істина** є найкращими людськими чеснотами.

По-третє, Сократ розробив **еленктичний метод** – оригінальний спосіб досягнення істини. У бесідах із громадянами виявилось, що вони перебувають у полоні **оманливого знання**. Як же їм допомогти? Метод підказує:

а) слід вибірково запитаннями в діалозі доти розхитувати хибну впевненість співбесідника, поки той не визнає свою помилку;

б) в діалозі розпочинати пошук істинного знання варто разом зі співрозмовником і таким чином досягати розумної спільності;

в) так само необхідно доходити до **практичного знання**, тобто безпосередньо в житті використовувати істинні знання для досягнення блага і виховання.

По-четверте, свою філософію Сократ розумів як **маєтику** (повивальне мистецтво), як допомогу іншим у розумінні та самопізнанні. Не нав'язувати свої думки, а підказувати – ось шлях до істини. Тим більше, що це призводить до всебічного (діалектичного) осмислення всього, що пізнається. В основі його філософських роздумів завжди були **людина та смисл її життя**.

Сократ постійно стверджував: “Я знаю, що я нічого не знаю”. Цей сумнів у завершеності та досконалості своїх знань мав би стати однією з життєвих позицій кожного.

Задрісники звинуватили Сократа в злочинах, яких він не скоїв. Але суд виніс смертельний вирок, і філософ був змушений випити чашу отрути.

Пізніше на вчення Сократа посилялися дві дуже різні за змістом, але важливі за суттю філософські течії.

КІРЕНАЇКИ

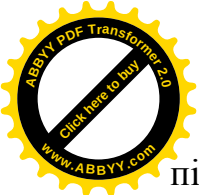
Так, у IV ст. до н.е. в м. Кірені учень Сократа Аристип заснував школу, представники якої (Арета, Гегесій, Феодор та інші) вважали, що природа непізнаванна. Головне в бутті – душа, особливо її блаженство. Плавний рух душі дає людині насолоду, різкий – біль. Метою життя має бути насолода. Кіренаїки вчення Сократа про **евдемонізм** (блаженство) зводили до **гедонізму** (з грецької – “насолода”).

КІНІКИ

Представники ще однієї сократичної школи – **кініки** (українською – “циніки”) обстоювали тезу про **перевірку людських чеснот практикою життя**. Антисфен, Діоген, Кратет та інші кініки намагалися втілити свої філософські висновки у власний життєвий досвід. Взірцем є поведінка Діогена із Синопа. Він удень із запаленим ліхтарем шукав добродійних людей і не знаходив. Для прикладу іншим Діоген відмовився від матеріальних благ (жив у глиняній бочці), вважаючи найвищим благом духовну свободу. Життєві девізи деяких кініків – “без громади, без дому, без батьківщини” і “краще бути твариною, ніж людиною”, – нічого спільного з поглядами Сократа не мали.

ПЛАТОН

Учень Сократа Платон (470–399) створив настільки довершену **ідеалістичну** філософську систему, що, як дехто вважає, вся

пізніша європейська філософія є лише її доповненням. Що ж склало основу філософії Платона?

По-перше, в онтології це вчення *про ідеї* (грецькою – “ейдоси”). На думку Платона, насамперед існує царство *нематеріальних і вічних сутностей – ідей*. Вони є прообразами предметів видимого світу. Ідеї існують об’єктивно, незалежно від пізнання і мислення людей. Така філософська позиція є *об’єктивним ідеалізмом*.

Для Платона спочатку існує ідеальний загальний прообраз речей, який визначає сутнісну форму матеріальних утворень і тому все матеріальне є мінливим і примарним. Воно тільки відображає незмінні ідеї. Таким чином, *світ речей підпорядкований світу ідей*.

Матеріальний світ доцільно будується його творцем – *деміургом* (надприродною силою) за прообразом ідей. Але оскільки матеріальне є нерозумним, то відображення ідей у матеріальному світі недосконале.

По-друге, Платон розгорнув *ідею блага*. У нього благо, на відміну від Сократа, виходить далеко за межі етики. Власне з блага, пояснював Платон, *беруть початок буття та цінність*. Місце блага порівнюється з місцем Сонця в існуванні життя. За суттю благо є початком як ідей, так і всього світу, який воно впорядковує. Пізнати буття людина може лише через благо.

По-третє, своєрідною є *гносеологія* Платона. Джерело пізнання, вчив він, слід вбачати *в розумі*, а не в *наочному спогляданні*. Чим більша цінність об’єкта, тим достовірніше пізнання. Розум користується лише ідеями і, просуваючись від ідеї, до ідеї доходить до найвищої з них.

У Платона найвища форма пізнання нізвідки не виводиться. Будь-яке пізнання (як і навчання) полягає у пригадуванні душі, адже вона споглядала ідеї до чергового народження, але забула їх. Люди в житті перебувають як у *печері*, де зовнішнє світло кидає на стіни лише *тіні реальних речей*. Ці тіні люди сприймають за дійсність. Але коли вони потрапляють на світло, то *душа пригадує відповідні ідеї*. Тоді й настає істинне знання. Царство ідей може досягти лише *чистий розум*. Так були сформовані витоки об’є

По-четверте, Платон розвивав діалектику Сократа. Метод, яким потрібно користуватися в процесі пізнання, Платон називав *діалектичним*. Його основу складає діалогічна форма, що дозволяє різнобічно і динамічно сприймати світ.

По-п’яте, *філософська антропологія* Платона також своєрідна. Людське тіло і душа в його філософії чітко розмежовані. При цьому душа панує над тілом.

Душа *безсмертна*: її існування подібне до неминущого буття ідей; душа здатна повністю пізнати ідеї; в душі наявний саморух; прирівнюючись до вічних ідей, душа також є вічною. Вона – феномен божественний. Унаслідок перевтілень душа постійно ув’язнена в тілі, “подібно до хвороби”, тому метою земного життя має бути повернення її у початковий стан. Головними чеснотами людської душі є *мудрість, відвага, стриманість*, але найвища серед них – *справедливість*. Їх і нині прийнято вважати найціннішими у нашому житті.

По-шосте, в **етичному плані** філософія Платона націлена на потойбіччя. Людям необхідно враховувати, що розумна душа повертається до ідей, а грішна – відбуває покарання. Лише у потойбічному існуванні душу заспокоює високий рівень моральності.

ДЕРЖАВА ПЛАТОНА

У діалогах “Держава”, “Закони” і т. ін. Платон розгортає вчення про **“ідеальну державу”**. Виникає держава через **слабкість окремих індивідів**, які мають об’єднуватися і формувати державне життя.

Платон про державне життя:

1. Державу формують три верстви населення:
 - **філософи** (вихователі). Вони керують державою, але перед тим 30 років навчаються і 20 практикуються у суспільній діяльності, проходячи різні випробовування;
 - **воїни**, які захищають державу;
 - **ремісники, селяни, торговці та ін.** – годувальники країни.
2. **Приватна власність відсутня**. Праця на державу безплатна. Жінки та діти спільні для всіх.
3. Управління державою здійснюється **за законами**, що обов’язково доводяться до громадян.

Філософська школа Платона, знана як Академія (так називалася місцевість біля Афін), проіснувала майже 1000 років.

АРИСТОТЕЛЬ

20 років академічним учнем Платона був видатний античний філософ Арістотель (384–324), який також заснував свою школу – Лікей (біля храму Аполлона Лікейського). У Лікеї Арістотель викладав **езотеричні** (доступні не всім) знання. З його творів складено “Corpus Aristotelicum” – повне зібрання творів філософа. Що в них особливе?

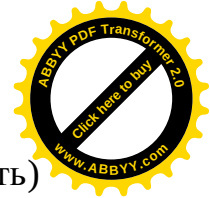
По-перше, сформовано вчення про **логіку** (пізніше склало збірку “Органон”, що означає “інструмент”). Тут мислитель уперше розпочав досліджувати мислення не лише за його змістовністю, а й за формами, заклавши фундамент **формальної логіки**, яка актуальна і нині.

По-друге, Арістотель заклав основи **метафізики** – науки, яка досліджує те, що йде після фізики (знань про природу). Це вчення викладене в однойменному творі, що складається з 14 книг.

Що висвітлюється у “Метафізиці”?

1. **Вчення про сутність речей**. Його філософ розпочав критикою ідей Платона. Арістотель доводив, що ідеї нічого не дають ні для пізнання речей, ні для їхнього буття, оскільки вони в речах не знаходяться. Сутність речей – у них самих.

2. Речі утворюють одночасно у **нероздільній єдності** і матерію, і форму. Їх синтез (поєднання) спричиняє становлення речей (рух буття). Сутність у матерії виявляється як **можливість** (те, що настане), а форма – як **дійсність** (те, що вже настало, здійснилося).

3. Процес переходу сутності в форму (можливості в дійсність) Арістотель назвав **ентелехією**, виділяючи **чотири її причини**:

- **формальну** (кожна річ має форму);
- **цільову** (ніщо не відбувається без мети);
- **рушійну** (без зусиль нічого не можна досягти);
- **матеріальну** (кожен предмет матеріальний).

Але оскільки матерія “чинить опір” формуванню речей, то можливі **випадковості**. Сам процес становлення всіх речей формує ієрархію світу: від нижчої межі – **чистої матерії** до вищої – **чистої форми**, якою є **бог** (чистий дух). Для Арістотеля **бог** є першорухієм усього сущого. Він незацікавлений станом світу, хоч у ньому і збігаються всі причини, проте бог не втручається в хід світових подій.

По-третє, Арістотель приділив значну увагу **психології**. Він виокремив три рівні **душі (psyche)** :

- 1) **вегетативний** (рослинний), що відповідає за **живлення**;
- 2) **чуттєвий** (тваринний) – відповідає за **локальну рухомість** у просторі;
- 3) **розум** (нус), який уособлює **духовну діяльність**. Одна його частина – **сприймаюча** є **матеріальною**, друга – **діяльна** являє собою **творче начало**. Сприймаючий розум, поєднаний із чуттєвістю душі, засвоює мислені об’єкти за формою, а діяльний розум приводить у дію все, що стосується діяльності розумної душі.

По-четверте, оригінальною є Арістотелева **етика**, заснована на **принципі вибору**. По суті, вона постає як **практична філософія**, тим самим відмежовуючись від теоретичної філософії, яка спирається на ідею вічності та незмінності. За Арістотелем, моральна поведінка формується в ході **практичної діяльності** (під час навчання та різноманітних вправ, при формуванні звичок тощо), а не завдяки **розумінню** (міркуванню). Народжуючись, людина етичні чесноти застає наявними. Тому її поведінка, як прояв чеснот, має орієнтуватися на судження і приклади **досвідчених людей**.

На особливу увагу заслуговує така моральна чеснота, як **справедливість**. Завдяки їй в суспільстві здійснюється справедливий розподіл благ і почестей. Вона допомагає виправити збитки, різні недоліки та ін.

Взагалі ж поведінка людей не обмежується лише їх моральністю. Вона повинна поєднуватися з **розсудливістю**. Так, у “Нікомаховій етиці” Арістотель зазначає, що “в істотному сенсі неможливо ні бути моральним без розсудливості, ні розсудливим без етичної чесноті”.

За Арістотелем у суспільній організації суттєвою є така моральна чеснота, як **дружба**. Завдяки їй люди об’єднуються для досягнення благ. Дружба є головною умовою при переході від індивідуального до суспільного життя.

ДЕРЖАВА АРІСТОТЕЛЯ

По-н'яте, Арістотель розробив **учення про державу** та політичний устрій суспільства. Тут він більш реалістичний, ніж Платон. У чому це проявляється?

Погляди Арістотеля на державу:

- 1) держава формується завдяки **природній схильності** людей до спільного життя. Людина – істота **політична**, суспільна. Навіть мова людей є їх соціальною ознакою, засобом загального порозуміння й об'єднання;
- 2) держава розбудовується по мірі ускладнення соціальних спільнот: спочатку формується **сім'я**, потім – **община**, нарешті – **поліси** (міста, спілки сільських общин, що живуть державним життям);
- 3) **правильна** держава наявна при **політії** – помірній владі народу;
- 4) **функції держави**:
 - всіляка підтримка сім'ї;
 - оберігання власності, яка є загальнодоступною;
 - відповідальність за виховання молоді;
 - забезпечення блага країни завдяки праці рабів;
 - забезпечення рівних прав громадян (лише чоловіків).

По-шосте, естетична іпостась філософії Арістотеля викладена ним у “Поетиці”, яка започаткувала **теорію мистецтва** (насамперед поезії).

Головні її положення такі:

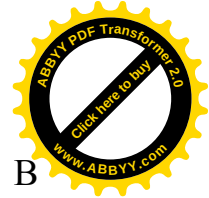
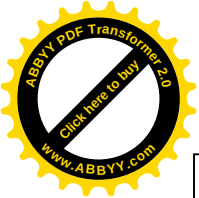
- 1) мистецтво має не відтворювати, а **наслідувати** дійсність;
- 2) театральне дійство (основа мистецтва того часу) має бути внутрішньо цілісним, послідовним і закінченим завдяки **єдності дії, часу і місця**;
- 3) мистецтво має **облагороджувати** (очищати) того, хто його сприймає.

ЕЛЛІНІЗМ

Філософія Арістотеля, як і Платона, справила надзвичайно великий вплив на подальший розвиток європейської культури. У цілому ж його філософська система охопила всі сфери людського досвіду і мислення. Вона стала предтечею еллінізму в культурі Стародавньої Греції.

Цей час в античній філософії пов'язаний із соціально-історичними змінами в житті стародавніх греків (поява і розпад імперії Олександра Македонського, завоювання Греції римлянами та перетворення Риму на світову державу). В цю добу виникло два важливих учення еллінізму: **стоїчне** й **епікурейське**. Крім них досить впливовими були **скептицизм**, **неоплатонізм** та **еклектика**. Розглянемо їх.

Вираз “стоя” походить від назви архітектурної споруди для філософських бесід, відпочинку, зустрічі друзів тощо. У стої, як філософському напрямку, виділяють **давній, середній і пізній** періоди.

СТОЯ

Давню Стою започаткував Зенон із Кітіона (бл. 336–264). В його вченні відображені етика кініків, фізика Геракліта і деякі висновки Арістотеля.

Середня Стоя (Панецій, Посидоній) відзначається **перенесенням ідей стоїчної філософії до Риму** (І ст. до н.е.).

Пізня Стоя (І–ІІ ст. н.е.) пов'язана, насамперед, з іменами римських філософів: державного діяча Луція Сенеки; вільновідпущеного раба Епіктета й імператора Марка Аврелія. Основу їх роздумів становили питання незалежності людей від умов життя і проблеми моралі.

Основні ідеї стоїків:

- 1) *першопричиною буття є бог – логос. Логос створив Космос і наділив його душею;*
- 2) *логос зумовлює доцільність людської долі. Але воля людини здатна впливати на долю. Так, Сенека зазначав, що **хто бажає, того доля веде, а хто ні – того волочить;***
- 3) *пізнання світу здійснюється через накопичення образів, речей. Але розуміння пізнаного потребує “схвалення” логосу (розуму). Лише так можна зрозуміти смисл життя;*
- 4) *жити слід у гармонії з природою. Це шлях до “доброї течії життя”. Тоді зникають **афекти** – сильні пристрасті. А найкраще у житті – **спокій, незворушність;***
- 5) *вирішальною силою в досягненні щастя є **чесноти**. Вони дають моральне розуміння вчинків, речей та ін. Чеснот слід навчатися, щоб досягти гармонії життя, тобто щастя.*

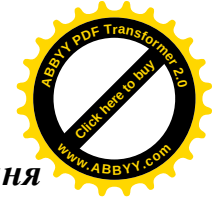
ЕПІКУРІЙСТВО

У II ст. до н.е. Епікур заснував філософське вчення, в якому велике значення надавалося **практиці**. Пізніше це вчення розвивали римляни: Горацій, відомий, насамперед, дослідженнями питань естетики, і Тит Лукрецій Кар, який у праці “Про природу речей” в епічній формі виразив сутність епікурійського вчення. Лукрецій Кар наголошував, що Епікур звільнив людство **від віри в богів і страху смерті**. Адже він навчав, що **пізнання природи позбавляє марновірства, а активна практична діяльність надає людям життєвої наснаги**.

СКЕПТИЦИЗМ

Щодо **скептицизму** (з грецької – “досліджуючого”), то це вчення пов'язане, насамперед, з іменами Піррона з Еліди (365–275), Тимона з Фліунта (бл. 325–235) та лікаря Секста Емпірика (бл. 200–250).

Сутність скептицизму можна визначити, за Секстом Емпіриком, як “мистецтво протиставляти всіма можливими способами існуючі та мислимі речі”. У наслідок такого протиставлення, при рівносильності доказів, з'являється **утримання від судження**, оскільки однозначного висновку ніколи немає, а відтак настає **атраксія** (незворушність).

Незворушним слід бути тому, що *будь-яке пізнання та оцінювання веде до неспокою*, сум'яття душі. Догматична віра в добро чи зло неодмінно приводить до розгубленості та страху. Скептики закликали до спокою через досягнення байдужості.

На думку скептиків, достовірні знання неможливі, *істини взагалі немає*, є лише *ймовірність*. Послідовників інших учень вони називали дурнями, про що їдко зауважував у своїх віршах Тимон. А Діоген з Лаерта відкидав навіть саму можливість існування *добра і зла*. Тому вести мову про раціональну поведінку людей, на його думку, безпідставно.

У подальшому скептицизм набув розквіту. Так, Аркесилай, Карнеад, Енесидем та інші додатково сформулювали ще низку тропів – аргументів проти можливості достовірного знання.

ЕКЛЕКТИКА

Взірцем *еклектики* (з грецької – “вбирання”, тобто змішування різних вчень) у філософії є творчість римського оратора і державного діяча Марка Туллія Цицерон (106–43). Він популяризував грецьку філософію (“Тускуланські бесіди”), працював над проблемами онтології, натурфілософії та теорії пізнання (“Про природу богів”, “Про передбачення”, “Вчення академіків”). Крім того, Цицерон ґрунтовно займався етикою та політичною теорією (“Про обов’язки”, “Про дружбу”, “Про державу”, “Про закони” і т. ін.).

У своїх працях Цицерон намагався *поєднати різноманітні, а часом і протилежні точки зору*, судження та висновки філософських шкіл Стародавньої Греції. Головною заслугою Цицерона є *перенесення понятійного апарату (категорій) старогрецької філософії в західноєвропейську філософську думку*, оскільки він писав *латиною*, яка потім на сотні років стала *науковою мовою Європи*.

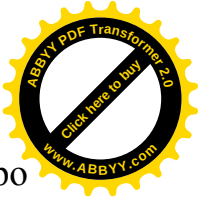
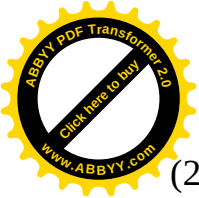
Цицерон зробив значний внесок у *популяризацію різноманітних філософських шкіл і вчень античності*. Однак він не принижував знання одних, віддаючи перевагу іншим. Це було важливо для розвитку філософської думки в усій Європі, формування її *поліваріантності та системності*.

Пізніше (у II ст.) еклектичну побудову філософської думки сповідував Потамон з Александрії. Були й інші представники цієї течії. Попри всі недоречності, які викликалися змішуванням протилежних ідей, поглядів тощо, еклектика відіграла певну позитивну роль у подальшому розвитку філософії.

НЕОПЛАТОНІЗМ

До елліністичного періоду філософії відноситься і *неоплатонізм*, який мав на меті подальший розвиток та інтерпретацію вчення Платона та його послідовників. Необхідно зауважити, що основні положення філософії Платона в неоплатонізмі нерідко поєднувалися з ученням Арістотеля і стоїків. Так виникла своєрідна філософська система, яка склала підвалини філософії, релігії, культури всього *європейського Середньовіччя*.

Неоплатонізм увібрав у себе творчість значної кількості мислителів першої половини I тисячоліття н.е. Започаткував його Плотін з Лікополя

(204–270). З метою возвеличення вчення Платона, цей філософ гостро критикував усю післяплатонівську філософію. За основу світосприйняття він узяв платонівську ідею протиставлення живого Космосу його розумовому осягненню, де посередником була **світова душа**. Розум і душа – єдині у вічності, Космос – у часі. Світова душа пронизує й одухотворює Космос і містить у собі індивідуальні душі. Очищення індивідуальної душі можливе через **споглядальну зосередженість**.

Подібні ідеї розгортали послідовники й однодумці Плотіна: його вчитель Аммоній (175–242), а також Прокл (бл. 410–485). Неоплатоніками також були представники Александрійської школи: Гієрокл, Гермій та інші, а пізніше – **засновники патристики**: Василь Великий, Григорій з Ниси, Іван Златоуст, Августин Блаженний, Псевдо-Діонісій Ареопagit і багато інших творців основ **середньовічної схоластики**.

Спільними зусиллями неоплатоніки перетворили платонівські ідеї в популяризацію численних богів, завдяки чому їх філософія переродилася в **теософію**. На її підґрунті в подальшому розгорнулося християнство з ідеями вічності **єдиного** (бога), підпорядкованості йому індивідуальної душі тощо.

Загалом усі філософські течії й в учення еллінського періоду, як і попередні, створили золотий фонд європейської та світової культури. Без них не було б сучасної духовності людства.

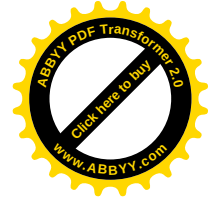
Питання для самоконтролю

1. Які особливості конфуціанства, моїзму та даосизму?
2. Що означає «ведична література»?
3. Який філософський зміст Упанішад?
4. Філософський зміст джайнізму та буддизму.
5. Що таке «східна філософська парадигма»?
6. Хто такі досократики і суть їх вчень?
7. Охарактеризуйте філософію Сократа.
8. Який зміст вчень Платона та Арістотеля?
9. Зміст філософії еллінізму.
10. Чому філософія стародавньої Греції є предтечею сучасної філософської думки?

Тести

Тема V • 1 № 1 <u>Філософія Стародавнього Китаю:</u>	Тема V • 1 № 2 <u>Основні ідеї конфуціанства:</u>
1) пояснювала світобудову; 2) вивчала природу; 3) доводила необхідність соціальної нерівності людей; 4) закликала поважати старших; 5) досліджувала потойбічне життя.	1) небо бажає соціальної нерівності; 2) природа керує життям людей; 3) суспільством керує “моральний приклад” панівної верхівки; 4) знання потрібні всім; 5) краще життя – в минулому.

Тема V • 1 № 3 <u>Моїзм обґрунтовував:</u> 1) необхідність утистки слабших сильними; 2) краще життя було в старовину; 3) війна є великим злом; 4) знання необхідні всім; 5) соціальна нерівність людей – це справедливо.	Тема V • 1 № 4 <u>Даосизм навчав:</u> 1) світ є гармонійною єдністю сущого; 2) “дао” руйнує світ; 3) кращим життя було в давнину; 4) знання потрібні народу; 5) війни – це справедливо.
Тема II • 2 № 1 <u>Упанішади навчають:</u> 1) дотримуватися принципів моралі; 2) бути активним у житті; 3) страждання виникають через бездіяльність; 4) усе повертається до свого початку; 5) надійно захищати батьківщину.	Тема II • 2 № 2 <u>Джайнізм пояснює:</u> 1) душа здатна до самовдосконалення; 2) матеріальне сприяє розвитку душі; 3) життя повинно бути доброчесним; 4) від життя слід отримувати лише задоволення; 5) необхідно обмежувати свої потреби.
Тема V • 2 № 3 <u>Буддизм навчав:</u> 1) життя – це радість; 2) потрібно вірити у бога; 3) причина страждань полягає у жадобі до життя; 4) багаті знання про світ є шляхом до спасіння; 5) восьмеричний шлях веде до спасіння душі.	Тема V • 2 № 4 <u>Староіндійська філософія:</u> 1) пояснює хід суспільного розвитку; 2) обґрунтовує колообіг буття; 3) сприяє соціальній активності людей; 4) пояснює суть загробного життя; 5) розглядає шлях перевтілення душі.
Тема V • 3 № 1 <u>Старогрецьких філософів цікавили:</u> 1) основи світобудови; 2) проблеми торгівлі; 3) істинність знань; 4) екологічні проблеми; 5) моральність людини.	Тема V • 3 № 2 <u>Досократики висловили думки:</u> 1) світ не змінюється; 2) першопричиною існуючого є природа; 3) все складається з неподільних часток; 4) світ стабільний і несуперечливий; 5) пізнати світ неможливо.
Тема V • 3 № 3 <u>Софісти вважали:</u> 1) людина є центром філософських пошуків; 2) моральні цінності є продуктом домовленості людей; 3) істина завжди однозначна; 4) людина є мірою речей; 5) в судженнях потрібно бути непідкупним.	Тема V • 3 № 4 <u>Сократ навчав:</u> 1) мудрість і краса мають ціну; 2) благо – це матеріальні цінності; 3) зло душі породжує незнання; 4) діалог – шлях до істини; 5) знання завершеними не бувають.
Тема V • 3 № 5 <u>Платон стверджував:</u> 1) благо є початком світу; 2) головне у світі – матерія; 3) душа панує над тілом; 4) держава формується для захисту окремих індивідів; 5) тоталітарна держава слугує всьому населенню.	Тема V • 3 № 6 <u>Арістотелізм включав в себе:</u> 1) логіку і метафізику; 2) молекулярну фізику; 3) біохімію; 4) психологію і етику; 5) вчення про державу.
Тема V • 3 № 7 <u>Стоя – це:</u> 1) еллінський період філософії; 2) філософія римлян; 3) еkleктика, скептицизм і епікурство; 4) етап переходу від античної філософії до середньовічної; 5) філософське вчення еллізму початку н.е.	Тема II • 3 № 8 <u>Неоплатонізм:</u> 1) інтерпретація вчення Платона, Арістотеля, стоїків; 2) класична філософія I-II ст. н. е.; 3) вчення про ідеальну душу; 4) метод пізнання; 5) матеріалістичне вчення.

ТЕМА VI. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Філософія Середніх віків.

Загальний огляд. Теоцентризм. Патристика. Апологетика. Августин Блаженний. Схоластика. Рання схоластика. Реалізм і номіналізм. Висока схоластика. Тома Аквінський. Дунс Скот. Пізня схоластика. В. Оккам.

2. Філософський зміст європейського Ренесансу.

Загальний огляд. Микола Кузанський. Раннє (італійське) Відродження. Північне Відродження.

ЛІТЕРАТУРА

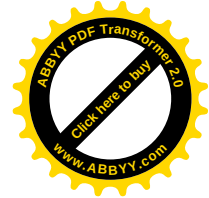
1. Антология мировой философии: В 4 т. – М. : Наука, 1969. – Т.1.
2. Брайчевський М. Середньовіччя і сучасність / М. Брайчевський / Наука і культура. Україна. – 1989. – № 23.
3. Качуровський М.О. Історія філософії в запитаннях та відповідях / М.О. Качуровський, Ю.П. Тарелкін, В.О. Цикін. – Суми: СумДПУ, 2009.
4. Філософія: Підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2004.
5. Філософія: Навч.-метод. посібник. – Х. : Одисей, 2004.
6. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней и средневековой философии / А.Н. Чанышев. – М. :Высшая школа, 1991.
7. Эразм Роттердамский. Философские произведения / Эразм Роттердамский . – М. : Наука, 1986.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Європейська середньовічна думка розвивалася більше тисячі років. У цей час змінювалися державні кордони, спалахували страшні війни, епідемії й голодомори. Тому доба Середньовіччя нерідко асоціюється із занепадом суспільного розвитку, із засиллям церкви та переслідуванням інакодумців – єретиків, а в цілому – з духовною темрявою і марновірством.

Насправді все було не таким уже й похмурим, хоча панування християнської церкви справді було безумовним. Вона визначала соціально-політичне життя різних країн, офіційну ідеологію, скрізь утверджувала власну владу та мораль. **Релігія підпорядковувала собі філософію, перетворивши її на свою служницю.**

У той же час Середньовіччя – це доба **значних зрушень** у культурі, освіті та науці. Наприклад, у середні віки алхімія (що вела пошуки “філософського каменя” для перетворення всього речовинного в золото) заклала підвалини сучасної хімії. У фізиці напрацьовувалися сучасні виміри руху – простору–часу, формувалися уявлення про фізичні поля тощо. Середньовічні судження про душу ще й досі орієнтують різних учених, психологів, фізіологів, філософів у її пошуках. У добу Середньовіччя здійснено великі географічні відкриття. Без усіх цих досягнень не було б сучасних наукових знань. Середньовіччя сформувало університетську і шкільну освіту по всій Європі.

Що ж являла собою тогочасна філософська думка?

1. Філософія Середньовіччя

ТЕОЦЕНТРИЗМ

Осередок філософії Середніх віків складав **теоцентризм** (з грецької “теос” – “бог”), причому християнський бог суто догматичний (з грецької “догма” – “постанова”). Його існування, можливості та вимоги сумнівам не підлягають – **тут панує віра, а не розум**. Тому в проблемах світорозуміння на зміну вільному злету філософської думки, як це було в Греції, прийшли теологічні догмати, де в центрі буття поставлено бога. Філософія Стародавньої Греції також розглядала сутність бога. Але тоді був плюралізм підходів, розвивалася філософська творчість. Наприклад, у Платона в одному випадку бог – це будівничий світу, а в іншому – дух. Різноманітним був бог і в Арістотеля: від матеріального утворення аж до самозаглибленого розуму, що пізнає.

Середньовічна теологія подібних відхилень не дозволяла. Для неї бог – єдиний, всесильний і вічно пануючий над усім. Він наперед визначає долю кожної людини. Хто це ставив під сумнів, зазнавав жорсткого покарання. У той же час християнська теологія запозичила багато ідей з античної філософії: про божественне впорядкування світу, вічність душі, її перевтілення тощо. Ці постулати покладено в основу середньовічної філософської думки, оскільки все було приведене у відповідність до християнського віровчення.

Тому для філософії середніх віків було характерне поєднання суто філософських роздумів із релігійними догматами. Як зазначалося, головною проблемою цієї філософії завжди було співвідношення **віри** та **знання**. Як правило, переважала точка зору про домінування віри. Розум людини, її пізнавальні можливості принижувалися. Християнська церква однозначно постулювала: **“Віра панує над розумом”**.

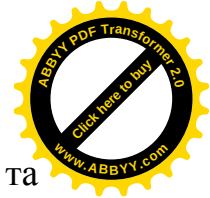
З метою беззаперечного обґрунтування цієї думки була сформована

ПАТРИСТИКА

патристика (з латини “patres” – “батько”, “отець”). У загальному вигляді патристика – це система середньовічних філософських і богословських учень, доктрин, концепцій. Їх розвивали видатні релігійні діячі – отці церкви (патери).

На початку становлення середньовічної філософської думки твори отців церкви часто прирівнювалися до Біблії. Можливо, з богословської точки зору це відповідає дійсності, але щодо порівняння ідей патристики ще й з грецької філософією, то це далеко не так. Лише окремі представники патристики намагалися відповісти на “вічні питання” людського буття, причому виключно з філософсько-релігійних позицій.

На філософські роздуми у патристиці суттєво вплинули платонізм, неоплатонізм і стоїцизм. Першочерговою справою для молодого християнства був захист від **язичництва** і **гностицизму**. В ранню добу християнство зазнавало потрясінь через появу єресей – учень ніби близьких до християнства, але суттєво відмінних від нього: аріанства, несторіанства, донатизму тощо і різних схизм (розколів).

У той час, коли **язичництво** (первісні вірування у безліч богів та божеств) мало віковічну історію, **гностицизм** (з грецької “гносіс” – “знання”) являв собою одну з форм поєднання християнства з давніми релігіями – іудаїзмом, зороастризмом і навіть із містикою. Гностицизм **прагнув подолати примітивізм**, простоту сформованої в ті часи християнської віри, **езотеричними** – більш складними та недоступними для простих віруючих – **знаннями**. Ці знання, на думку гностиків, мають божественне походження і доступні лише тим, хто наближений до бога, – Ісусу Христу, апостолам, святим, мученикам за віру тощо.

Отці церкви різко засуджували гностицизм, оскільки вважали, що прості віруючі тим самим відлучалися від слова божого, внаслідок чого могли втратити віру в бога взагалі.

АПОЛОГЕТИКА

До 324 року, коли імператор Костянтин зробив віру в Ісуса Христа офіційною релігією Римської імперії, християнство всіляко захищалося від жорстоких гонінь та переслідувань. Першим **апологетом** (з грецької – “захисником”) християнства, чії твори дійшли до нас, був Юстин. За світоглядні переконання його було страчено в 165 р. У своїх апологіях Юстин захищав молоде християнство від звинувачень з боку язичників. Він пояснював, що мудрі люди були причетними до божого слова (логоса) задовго до пришествя Ісуса Христа. Без впливу бога мудрим бути не можливо.

Прикладом боротьби з гностицизмом були спроби Климента Александрійського (бл. 145–бл. 215) заснувати справжній **християнський гносис**, шляхом **поєднання античної філософії з християнською вірою**. Він пояснював, що філософія схвалена богом, а грецькі філософи, хоч і були позбавлені істинного одкровення, все-таки творили, натхненні богом.

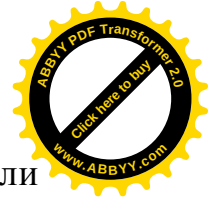
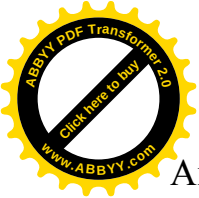
Проте в ті часи були і такі теологи, які рішуче **заперечували філософію**. Так, Тертуліан (бл. 160–бл. 220) не припускав навіть думки про поєднання філософії з вірою, запитуючи: “Що може бути спільного у Єрусалима з Афінами?” Абстрактному **всеосяжному розумові** цей теолог протиставляв обмежений **людський розсудок**. Необмеженість належить лише богу і тільки йому, повчав філософ-теолог.

Але вже творчістю Орігена (бл. 185–бл. 253) в патристиці започатковується традиція філософського осмислення християнського віровчення. Цей теолог пояснював, що свобода волі, якою бог наділив людину, приводить її чи то до добродетельності, чи то до гріховності.

Для Григорія Нисського (бл. 335–394) людина взагалі є божою подобою. Але бог – це буття нестворене і тому незмінне. Людина ж, навпаки, створена і тому вона через **свободу волі може схилитися або до добра, або до зла**. Безпосередньо людська істота являє собою сполучну ланку між чуттєвим і духовним світами. Чуттєве тіло і душа становлять єдність у людському існуванні. Проте провідною іпостасю в житті кожної людини має завжди бути духовність, а чуття є лише інструментом розсудку.

АВГУСТИН БЛАЖЕННИЙ

Набагато ширше проблеми буття, як і пізнання, етики тощо, розглядав найвидатніший представник патристики –

Августин Блаженний (354–430). Багато з його міркувань знайшли відображення у філософії пізніших епох, скажімо, у творчості французького мислителя ХVIII ст. Р. Декарта або в роздумах німецького феноменолога ХХ ст. Е. Гусерля.

Августин учив, що все існуюче твориться богом з нічого. До початку творення не існувало ні речовини, ні часу, і тому мова про те, коли все було зроблено, безпредметна. Бог раз і назавжди визначив **час** існування сущого і його **форму**. Частина створеного має вічну форму (душі, ангели та ін.), а частина – змінюється (живі істоти).

Августин своєрідно розумів **пізнавальний процес**. Він уже не так різко, як його попередники, розмежовував знання, розум і віру. Навпаки, Августин закликав: **“Віруй, щоб пізнавати, пізнавай, щоб вірити”**. Крім того, цей філософ особливо **цінував процес самопізнання**. Він його вважав шляхом до бога, про що йдеться у творі “Зізнання”.

Августин також учив, що **істина знаходиться у самій людині**. Досить глибокими є думки Августина про зв’язок **знань і свідомості**. Знання завжди засновані на внутрішній самодостовірності свідомості. Навіть коли людина помиляється щодо зовнішніх речей, то усвідомлюючи це, вона тим самим усвідомлює саму себе. Достовірність знань визначається внутрішньою сферою свідомості. Але пошук істини для Августина – це шлях до бога.

Августин своєрідно тлумачив **буття людини**. Свою антропософію він обґрунтовував через аналіз **часу**.

Розкриття проблеми часу в нього невід’ємне від пізнання життя людини. Для Августина час – не зовнішній феномен, що має космічний прояв, як у греків, а вимір внутрішнього людського існування. Час – щось об’єктивно дане. Він людиною сприймається як окремі стани існування: минуле, теперішнє і майбутнє, причому **минулого вже немає, майбутнього ще немає, теперішнє – лише мить**, що їх єднає. Людська свідомість здатна зберігати їх сліди протягом тривалого часу, завдяки чому люди орієнтуються у житті, спираючись на минуле і спрямовуються на майбутнє.

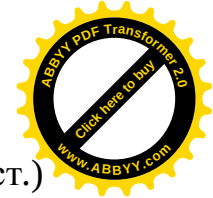
Своєрідною є і Августинова **етика**. Основною категорією він вважає **любов**, а вищою метою людського існування **блаженство**. Блаженство досягається через любов до бога.

Обтяжившись на початку свого існування гріхом непослуху, людство може його позбавитись лише з милості божої. У праці “Про царство божє” Августин пояснює історію як боротьбу двох царств: **царства божого і царства земного**. Царство земне – це любов людей до себе, небесне – до бога.

Згадані мислителі-теологи заклали підвалини формування середньовічної **схоластики** (з грецької – “школи”, “вчення”).

СХОЛАСТИКА

Започаткована як **релігійна філософія**, схоластика з часом перетворилася з процесу філософського осмислення теологічних проблем на **метод** (з грецької “**шлях**”, “**спосіб**”) мислення і дослідницької діяльності.

Схоластика поділяється на **ранню** (бл. XI-XII ст.), **високу** (бл. XII-XIII ст.) та **пізню** (XIV ст.).

**РАННЯ
СХОЛАСТИКА**

Ранній етап схоластики започаткований творчістю ірландського мислителя Іоана Скота Еріугени (бл. 810–877). Він у своїх творах рішуче наполягав **на перевазі розуму перед авторитетом релігійної традиції**. Проте Еріугена до кінця залишався підвладним теології і тому онтологічні проблеми пояснював як акт божественного творення.

Видатним творцем ранньої схоластики був і англійський архієпископ Ансельм Кентерберійський (1033–1109), автор дуже відомого у свій час твору “Чому бог втілювався в людину?”. У ньому автор закликав до **інтелектуального осягнення** віри, оскільки істинний розум веде до істинної **віри**. Особливо наполегливо автор підкреслював думку про необхідність утілення бога в людині, тобто самовіддане сприйняття нею божественних ідей.

Усі ці думки суттєво впливали на шкільну освіту європейського Середньовіччя, що почала складатися ще з кінця V ст. Вона формувалася згідно з концепцією римського письменника Марціала Капелли. Він у творі “Про шлюб Меркурія і Філології” розділив освітній курс, що називався “сім вільних мистецтв” на **тривіум** (предмети, що **вчили вчитися**: діалектику, риторіку, граматику) і **квадривіум** (решту навчальних дисциплін: математику, природознавство та ін.). Така організація навчання проіснувала більше тисячі років. На її підставі в Європі з XI ст. розпочала формуватися система університетської освіти. В університетах філософські курси було суто схоластичними, тобто будувалися на богословській основі.

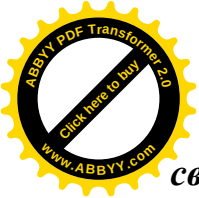
**РЕАЛІЗМ І
НОМІНАЛІЗМ**

Для **ранньої схоластики** принциповою була проблема **універсалій** (з латини – “загального”). Її вирішення розкривало основи реального буття. Це знайшло відображення у поглядах **реалістів і номіналістів**. І ті, й інші визнавали, що універсалії є лише поняттями, що узагальнюють певний ряд (різновид) речей. Але щодо визнання місця універсалій у поясненні світу, їх співвідношення з його **реаліями** (з латини – “речовинний”, “дійсний”) їхні погляди різнилися.

Реалісти доводили, що універсалії (як загальне) існують самі по собі, як абстрактне узагальнення класу, великої групи різноманітних речей. Конкретні ж речі співвідносяться з **універсаліями як одиничне і загальне**. А загальним однозначно визнавалося божественне начало. Отже, **кожна окрема річ, подія, як і кожна жива істота, беззастережно підлегли загальному – богу**. Наприклад, подібним було тлумачення співвідношення реального і загального у французького теолога Вільгельма з Шапмо (1070–1121) та ін.

Представники **номіналізму** реально існуючими вважали лише речі, живі істоти, події тощо. Для них універсалії – **продукти людського мислення, абстраговані уявленнями про речі**. Тому універсалії існують лише як поняття про них. Так, Іоан Росцелін (бл. 1050–1124) пояснював, що універсалії – **це лише слова**. Речі ж існують окремо, самі по собі, як і люди.

Тим самим **започатковувалася думка про наявність у світі живого**

свободи вибору і дії. Так, певною мірою, людина звільнялася від абсолютної залежності від загального (бога).

Показовими тут є погляди близького до номіналістів французького філософа, богослова П'єра Абеляра (1079–1142), який уже частково відокремлював **розум** від **віри**. Для того щоб вірити, підкреслював він, необхідно розуміти. Його думки двічі засуджувалися церквою.

Подібні погляди значно вплинули на формування **високої схоластики**.

**ВИСОКА
СХОЛАСТИКА**
(бл. XII – XIII ст.)

Цей період розвитку середньовічної схоластики пов'язаний не лише європейською філософською думкою, а й **арабською**. Чому?

По-перше, надзвичайно великою заслугою арабської культури стало **збереження і передача** європейцям (у 800–1200 рр.) здобутків грецької філософії через Іспанію, яка у той час була завойована Мавританією (арабами).

По-друге, арабські мислителі заклали традицію **синтезу** (з грецької – “поєднання”) філософських систем і вчень Стародавньої Греції, що широко потім використовувалося і в Європі. Так, Аль Фарабі (бл. 875–950), спираючись на ідеї Арістотеля і неоплатоніків, теоретично розбудував всеохоплюючу картину світу.

По-третє, в арабському середовищі сформувалася думка про можливість **адекватного** (з латини – “рівноцінного”, “рівнозначного”) **пізнання світу**. Подібну думку обґрунтовував славетний арабський лікар Авіценна (989–1037). Він вважав, що оскільки всі предмети та людський розум походять з одного (божественного) джерела, то світ можна пізнавати таким, яким він є насправді.

По-четверте, важливе значення для розвитку європейської філософської думки мав **коментар** (з латини – “тлумачення”) арабськими філософами творів Арістотеля, оскільки вони сформували підвалини значної частини схоластичних учень.

Арабський філософ Аверроес (бл. 1126–1198) склав **три групи** коментарів:

- 1) **парафрази** (короткий виклад висновків Арістотеля);
- 2) **середні коментарі** (стисле пояснення змісту творів видатного філософа);
- 3) **великі коментарі** (детальний розгляд творчого доробку Арістотеля).

Усе це суттєво сприяло розгорненню **високої схоластики**. Вона невіддільна від **наукових досягнень** середньовічної доби. Прикладом тому є творчість англійського філософа Роджера Бекона (бл. 1214–1294), який закликав не схиляти голови перед авторитетами у світі знань. Він вимагав досліджувати природу, розвивати технічні знання і в пізнанні спиратися на наукові результати.

ТОМА АКВІНСЬКИЙ

Найвидатнішим систематизатором схоластики вважається італійський філософ і теолог Тома Аквінський (1225–1274). З 28 томів його праць особливо виділяються “Сума

теології” та “Сума проти язичників”. У них віровчення має **вираз здорового глузду**. З цієї позиції Тома Аквінський розвинув думку Арістотеля щодо впорядкування “природного” глузду людини.

Здоровий глузд, тобто погляд людей на світ і себе в ньому з позиції повсякденного досвіду, для Томи Аквінського означає **практичне підтвердження буття бога**. Тим самим він намагався впорядкувати множину речей через їх узагальнення не уможлядно, а виходячи з досвіду життя. Притому, за схоластичною традицією, у Томи Аквінського загальним у світі є бог.

Цей філософ-схоласт пов’язував існування бога з реаліями світу. На цій підставі Тома Аквінський виводив з буття природи високо поціновані католицькою церквою **п’ять доведень буття бога**.

Доказами наявності бога, за Томою Аквінським, є те, що:

- 1) для всякого руху потрібен рушій;
- 2) для кожного наслідку необхідна причина;
- 3) у нескінченності існування речей котрась була першою;
- 4) для визначення досконалості будь-чого необхідна найвища досконалість;
- 5) доцільний устрій суцього повинен мати першу і головну мету. **Цю мету визначає бог, який є першим рушієм, першопричиною суцього, першим творцем і вищою досконалістю.**

Відповідно до цих постулатів сформульовані ключові ідеї філософської системи Томи Аквінського. На його думку філософія бере початок від речей, створених богом, теологія – від самого бога. Філософія шукає істину в земному бутті, підтверджуючи віру, але вищі істини зосереджені в божественному одкровенні. Ось до нього, до віри мають спрямовуватися філософські роздуми.

Проблема людини для Томи Аквінського пов’язані зі співвідношенням в ній душі та тіла і, по суті, є продовженням вирішення гносеологічних питань.

Душа безсмертна, але без тіла вона існувати не в змозі, тим більше, що тіло надає душі реального сприйняття світу. Завдяки розуму душа причетна до світу чистого духу, тіло – до світу матеріального, недосконалого.

На теологічній основі розбудована й **етика** Томи Аквінського. Її осередком, як і в античних філософів є **благо**. Для філософа **благо - це те, до чого прагне все існуюче**. Благо є головним чинником удосконалення суцього і тому є його метою. Найвища мета людини – щастя. Найвище щастя – причетність до бога.

Філософська система Томи Аквінського по суті завершила “суто” схоластичні міркування про **буття як таке і буття людини** зокрема.

ДУНС СКОТ

Таке розмежування виразно простежується в поглядах ще одного видатного представника високої схоластики – Іоанна Дунса Скота (1265–1308), який досить критично ставився до вчень своїх попередників. Предметом метафізики (в ті часи

так називалася онтологія) цей філософ вважав не бога, як це було прийнято в схоластиці до нього, а буття, яке є найзагальнішим поняттям.

До того ж Дунс Скот обґрунтовував **пріоритет свободи волі над розумом**. Це стосується і бога, адже світ виник з його волі. Тотожною волі бога філософ вбачав **любов**. Тому вона складає основу людської моральності. Завдання людського життя – досягнення загальної любові.

ПІЗНЯ СХОЛАСТИКА

Не полишаючи традиційних богословських проблем, представники пізньої схоластики де в чому наблизилися до проблем “земних”. Так, англійський філософ Вільям Оккам (бл. 1280–бл. 1348) вирішував світоглядні питання, виходячи з двох принципів:

1) світ для людей існує у вигляді сукупності **взаємопов’язаних фактів**. Тому його можна вивчати тільки на основі досвіду, через пізнання того, що дійсно відбувається. **Безпідставні здогади правильних знань не дають**;

2) не слід **без необхідності примножувати сутності**. Цей принцип отримав назву **“бритви Оккама”**, оскільки в ті часи в схоластиці було прийнято вважати, що будь-яке висловлювання (особливо церковних ієрархів) є істинним, хоча і протилежним іншим судженням. Виходило, що об’єкт має багато сутностей і всі вірні, чого бути не може. Сутність, як і істина, завжди одна.

Саме тому з’являлися численні хибні тлумачення подій і фактів, забобонні пояснення речей, що зовсім не відповідали дійсності. **“Бритва Оккама” слугувала різкому відокремленню від сутнісних достовірних знань усього зайвого, неістинного**.

Загальні висновки з вчення В. Оккама:

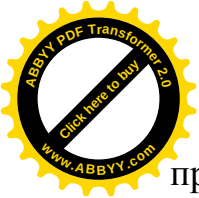
- 1) філософію і теологію необхідно повністю розділити;
- 2) свобода волі є вищою за віру;
- 3) світська влада повинна формуватися на підставі волевиявлення громадян;
- 4) церковна (папська) влада має бути відділена від світської.

Близькими до оккамівських були думки й деяких інших представників пізньої схоластики. Тому в Європі поступово відбувся перехід до нового типу мислення, пов’язаного з епохою Відродження.

2. Філософський зміст європейського Ренесансу

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Перехідним періодом від середньовікової схоластики до наукового світорозуміння стала епоха **Відродження** (французькою – “Ренесансу”). Вона тривала з XIV по XVII ст. і **ставила за мету відродження кращих традицій старогрецької культури та філософії**. Завдяки цьому, у філософії поступово відбувалася заміна принципу **теоцентризму антропоцентризмом** (з грецької “антропос” – “людина”). У цей час здійснювалася світоглядна **секуляризація – звільнення людської думки від релігійних догм**. На зміну їм

приходили знання, що будувалися на достовірному світорозумінні. **Розпочинав панувати авторитет розуму, а не віри.** На підставі наукових знань були здійснені відкриття Леонардо-да-Вінчі, геліоцентричної картини світу, книгодрукування тощо.

Ренесанс започаткований спробами багатьох мислителів, митців, учених **творити духовне життя за традиціями Стародавньої Греції.** Проте їх зусиллями було досягнуто **не повернення** до стародавніх світоуявлення та світовідношення, а здійснено великий крок до нового світорозуміння.

**МИКОЛА
КУЗАНСЬКИЙ**

У філософських роздумах на час формування ідей Відродження проміжне місце **між схоластичною традицією і науковим підходом** до осмислення світу займає творчість німецького кардинала Миколи Кузанського (1401–1464). Він висловив чимало думок про світ, його пізнання людиною та самою людиною.

Ще не відмовляючись від того, що **«абсолютним максимумом»** і **«абсолютним мінімумом»** в існуванні є бог, М. Кузанський, використовуючи наукові здобутки, особливо математику, створив своєрідне філософське вчення. Його основні положення й нині перебувають у центрі європейської філософії. Так, у роботі “Про вчене незнання” він обґрунтував поняття метода, вивів принципи досягнення точності в знаннях, з’ясував сутність творчого характеру пізнавального процесу тощо.

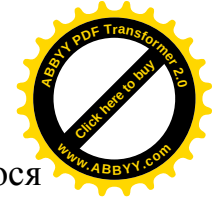
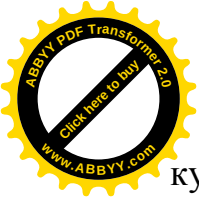
Світ М. Кузанський розглядав традиційно – як божественне творіння. Проте він не являє собою біблійну замкнену сферу, а існує як безмежність. Людина у ньому наділена розумом і є творцем тих форм, які вона осмислює. **Усе, що створене людиною, попередньо сформоване її розумом.**

Подібним способом значна кількість творів філософа (“Простак про розум”, “Богосинівство” і т. ін.) налаштовували людську думку на усвідомлення необхідності нового суспільного устрою, а також вказували на потребу розвитку наукового і освітнього процесу. Микола Кузанський був, як зазначають деякі дослідники, предтечею європейської Реформації (рішучих змін у житті церкви та суспільства).

**РАННЄ
(ІТАЛІЙСЬКЕ)
ВІДРОДЖЕННЯ**

Безпосередньо суттєву реформацію схоластичних принципів світорозуміння започатковано в добу **раннього** (або **італійського**) Відродження. Для цього часу характерним було зростання ролі інтелектуальної праці, поширення освіти серед населення, утвердження переконання про **всеомогутність людського розуму**. Визначні суспільні діячі, митці, філософи стверджували, що завдяки своєму розуму людина здатна не тільки все пізнавати, а й на свій розсуд розбудовувати довкілля. Наприклад, поет Данте Аліґ'єрі (1265–1321) проголосив людину **найвеличнішим дивом з усіх проявів божественної мудрості**, а поет, мислитель-гуманіст Франческо Петрарка (1304–1374) **виправдовував усі земні прагнення людини**.

Так виникла ідея **антропологізму** – суджень про людину, в яких вона поряд із богом возвеличувалася як творча сила, будівничий і загальної

культури, і власної долі. На цій підставі в подальшому ґрунтувалося мислення багатьох філософів, які визначали духовний рух **гуманізму – сприйняття людини як вищої цінності**.

Прикладом тому може бути проголошення італійцем Піко делла Мірандолою (1463–1494) людини **винятковою істотою у світі**. Вона такою є завдяки притаманним лише їй особливостям: наявності свободи волі та безмежного вибору способу дій. Доводив це Мірандола, стверджуючи, що бог створив людину навмисне в останній день творення світу для того, **щоб поставити її в центрі світобудови та не закріпачити в діях**.

На підставі ідей свободи волі та свободи творчості людини висловив своєрідні думки про людське життя і Ніколо Макіавелі (1469–1527). Він пояснював, що визначена зовні (богом) доля суспільного буття (фатум) ніколи не здолає до кінця свободи людської волі. Править же **суспільним життям людський інтерес, який спрямовує розвиток суспільства**. Тому в політичних рішеннях необхідно керуватись вищими інтересами – **інтересами держави**, навіть якщо шляхи їх реалізації розбігаються з загальною мораллю та метою окремих людей.

**ПІЗНЕ (ПІВНІЧНЕ)
ВІДРОДЖЕННЯ**

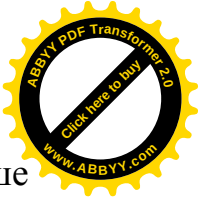
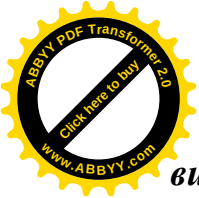
З кінця XV ст. центр Відродження перемістився з Італії на Північ – до Голландії, Німеччини, Англії, Франції й та інших країн. **Пізнє** (або **північне**) Відродження також багате на своєрідні філософські вчення.

Так, голландець Еразм Роттердамський (1469–1536) намагався поєднати християнську філософію зі старогрецькими поглядами на світ і людину. Він **заперечував релігійне тлумачення про “зіпсованість” первородним гріхом людської природи**, підкреслюючи, що в Святому письмі людина показана гуманною, активною, покликаною до самоствердження в житті. Протилежна думка навмисне сформована схоластиком і є псевдомудрістю. Насправді лише початок і кінець існування всього сущого знаходяться в руках божих. Проте власне життя визначається кожним індивідом. Такий двоїстий підхід має назву **деїзму**.

Ще далі пішов у своїх міркуваннях італійський учений, філософ Джордано Бруно (1548–1600), який чітко обґрунтував ідею **пантеїзму** (з грецької “пан” – “усе”, “теос” – “бог”).

У вченні Д. Бруно природа виступає не як божественний прояв, а як ні від чого не залежне середовище, здатне до самоформування і саморегулювання. А відтак, **природа і є богом**. Це був відкритий виклик церкві, адже тим самим Д. Бруно взагалі заперечував необхідність бога і церковної влади. За це вільнодумця було жорстко покарано інквізицією.

Завершеності гуманізм епохи Відродження досяг у творчості французького мислителя Мішеля Монтеня (1533–1592). Він виявив великий інтерес до культурної спадщини античності, узагальнив досягнення середньовічної схоластики, переосмислив гуманістичні ідеї раннього Відродження. Нове бачення гуманістичних тенденцій М. Монтень виклав у своїй праці “Спроби”. Тут він **чітко виокремив людину з природного світу, наголосивши, що її унікальність полягає у внутрішній духовній**

визначеності, здатності до суб'єктивного виміру світу. Природа – лише об'єкт пізнання й умова життя людства.

Так гуманістичні здогади про творчу й активну сутність людини поступово переросли в бачення її як **суб'єктивної сили власного розвитку**. Це був ґрунт для нового розуміння будови світу.

Формуванню нового світорозуміння сприяли:

- 1) *створена польським ученим Миколою Коперником (1473-1543) геліоцентрична картина світу. Завдяки цьому відбувся рішучий прорив від середньовічного до наукового світоуявлення;*
- 2) *відкриття законів небесної механіки та встановлення зв'язку між закономірностями в астрономії німецьким математиком Йоганом Кеплером (1571 - 1630);*
- 3) *відкриття законів руху та вільного падіння тіл наполегливим пропагандистом наукового світорозуміння Галілео Галілеєм (1564-1642).*

Крім того, різким змінам у суспільному житті, підвищенню ролі в ньому науки і освіти, формуванню нового типу моралі та життєвих цінностей значно сприяла боротьба за **реформацію церковного життя**.

Розпочав її німецький професор теології Мартін Лютер (1483–1548), який у 1517 р. розповсюдив свої знамениті “богословські тези”. У них він закликав повернутись до первісних релігійних уявлень (коли людина була сама собою, не зазначаючи насильницького впливу церкви). Він доводив, що бог створив людину безпосередньо. Тому вона має спілкуватись з богом без посередників-священнослужителів.

Подібним шляхом пішов і швейцарський богослов Жан Кальвін (1509–1564). Реакція офіційної церкви була бурхливою: вона різко посилила боротьбу з єрессю, “боговідступництвом”.

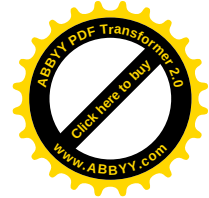
Нові ж антицерковні вчення стали ідеологічною доктриною багатьох народних повстань (селянських війн у Німеччині; гуситських – у Чехії тощо). Усі ці події невимовно спричиняли зміни в житті Європи. Епоха Відродження породила той історичний період, що називається Новим часом.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність геоцентризму.
2. Що таке патристики?
3. Який зміст середньовікової схоластики?
4. Як співвідносяться реалізм та номіналізм?
5. Особливості вчення Т. Аквінського.
6. Чим вирізняється філософія В.Оккама?
7. Суть учення М.Кузанського.
8. Раннє Відродження: сутність і зміст.
9. Охарактеризуйте філософську думку Північного Відродження.

Тести

Тема VI • 1 № 1 <u>Середньовічна філософія – це:</u> 1) пантеїзм; 2) теоцентризм; 3) містика; 4) патристика; 5) апологетика.	Тема VI • 1 № 2 <u>Учення Августина Блаженного:</u> 1) має матеріалістичну основу; 2) заперечує самопізнання; 3) пояснює, що істина знаходиться у самій людині; 4) пояснює зв'язок знань і свідомості; 5) доводить, що блаженство досягається через любов до себе.
Тема VI • 1 № 3 <u>Представники ранньої схоластики:</u> 1) висловлювали думку про пріоритет розуму над вірою; 2) доводили відсутність бога; 3) реалісти пояснювали: кожне одиничне підпорядковане загальному; 4) номіналісти вважали універсалії абстрактними уявленнями про речі; 5) Абельяр учив: віра передує знанням.	Тема VI • 1 № 4 <u>У добу схоластики:</u> 1) реалісти доводили відсутність бога; 2) номіналісти вважали універсалії думками; 3) араби утискували європейську філософію; 4) Тома Аквінський заперечував божественне; 5) Тома Аквінський висунув докази бога.
Тема VI • 1 № 5 <u>Учення В.В. Оккама:</u> 1) чітко розмежовувало сутність реалій (предметів) і понять про них; 2) заперечувало знання про земне життя; 3) розділяло філософію і теологію; 4) твердило: віра вища за свободу волі; 5) переконувало: церква має панувати в суспільстві.	Тема VI • 2 № 1 <u>Філософія Відродження – це:</u> 1) процес секуляризації філософської думки; 2) поширення теоцентризму; 3) панування розуму над вірою; 4) заперечення наукового знання; 5) віра в людину як творчу силу.
Тема VI • 2 № 2 <u>Філософія раннього Відродження переконувала:</u> 1) прагнення людей – гріховні; 2) людина є вищою цінністю; 3) людський розум безсилий; 4) людина – центр світобудови; 5) інтереси людей жодної ролі в розвитку суспільства не відіграють.	Тема VI • 2 № 3 <u>Філософія пізнього Відродження пояснювала:</u> 1) людина “зіпсована” первородним гріхом; 2) природа і бог єдині; 3) людина є причиною свого розвитку; 4) людина безсила перед природою; 5) людина відрізняється від інших створінь духовністю.
Тема VI • 2 № 4 <u>Микола Кузанський:</u> 1) заперечував існування бога; 2) доводив активність людського розуму; 3) був проти розвитку освіти; 4) переконував про замкненість небесної сфери; 5) був проти суспільних змін.	

ТЕМА VII. ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ЗМІСТ НОВОГО ЧАСУ

1. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.

Загальний огляд. Емпіризм. Френсіс Бекон. Ісаак Ньютон. Томас Гоббс. Джон Локк. Раціоналізм. Рене Декарт. Бенедикт Спіноза. Готфрід Лейбніц.

2. Філософські ідеї французького Просвітництва.

Загальний огляд. Вольтер. Шарль Монтеск'є. Жан-Жак Руссо. Просвітники-енциклопедисти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусєв В.Л. Західна філософія Нового часу XVII-XVIII ст./ В.Л. Гусєв – К. : Либідь, 1998.
2. Качуровський М.О. Історія філософії в запитаннях та відповідях / М. О. Качуровський, Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. – Суми : СумДПУ, 2009.
3. Куцман П. Філософія: dtv-Atlas / П. Куцман, Ф.-П. Буркард, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002.
4. Реале Дж. Западная философия: от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – М. : Мысль, 1994.
5. Філософія: Підручник для вищої школи. – Харків : Прапор, 2004.
6. Філософія: Навч. – метод. посібник. – Харків : Одисей, 2004.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

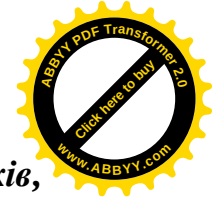
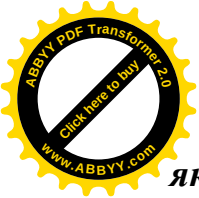
Духовний зміст **Нового часу** (кінець XVII–XVIII ст.) має назву **Просвітництва**. У зарубіжній філософії цей період визначено як **modern** (з французької – “новітній”, “сучасний”).

Головні здобутки філософії Нового часу:

- 1) рішучий перехід від схоластичних методів пізнання світу до наукових;
- 2) становлення і розвиток європейської класичної (з латини – “взірцевої”) філософії;
- 3) формування нових філософських систем і вчень на наукових підставах;
- 4) чітке визначення головних філософських принципів та категорій;
- 5) розбудова основ сучасного світорозуміння і його донесення до широкого загалу.

При цьому слід зазначити, що філософські ідеї й учення провідних європейських мислителів Нового часу використовувалися і розвивалися в подальшому. Деякі з них є актуальними й тепер. Отже, **сучасне європейське мислення започатковане просвітницькою тенденцією Нового часу**. Воно сприяло значним трансформаціям суспільного життя (формуванню капіталістичної організації господарювання, переходу до товарно-грошових відносин, суттєвим змінам соціальної структури і т. ін.) і бурхливому розвитку **освіти, науки, техніки**.

Завдяки освіті у Новий час людина позбавилася стороннього контролю за її світоглядом, як це було в Середні віки, і почала керуватися власним **розумом**. Це **сприяло появі активних, ініціативних і підприємливих людей**,

які забезпечували формування нових економічних і соціальних стосунків, що вело до утвердження прав і свобод громадян. Прискорений розвиток промислового виробництва висунув на передній план науку. Особливого значення в природознавстві набули математика і механіка, а в гуманітарній сфері – філософія і логіка.

Від того в філософії Нового часу сформувалося два напрями: **емпіризм** і **раціоналізм**.

1. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу

ЕМПІРИЗМ

У філософії емпіризм сформувався у зв'язку з бурхливим розвитком природознавства. Багато філософів Нового часу досягли значних успіхів насамперед у математиці, фізиці, механіці. Розквіт цих наук призвів до того, що в основу пізнання світу було покладено **досвід** (з грецької – “емпірію”). Емпіричні, тобто досвідні, знання тривалий час **вважалися найбільш достовірними та повними**. Але справедливо буде зазначити, що в той же час у процесі пізнання не применшувалося значення процесу мислення.

ФРЕНСІС БЕКОН

Епоха емпіризму – це епоха творчості, насамперед, **англійських філософів**. Її родоначальником вважається визначний учений, філософ, державний діяч Френсіс Бекон (1561–1626). Він був переконаний у безмежній могутності людини, озброєної досягненнями науково-технічного прогресу.

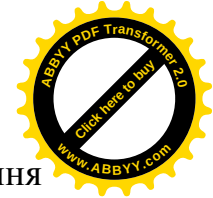
Вислів Ф. Бекона “**знання – сила**” став крилатим. Силу знань він вбачав у їх систематизації та інтеграції. Ф. Бекон спробував це зробити у незакінченому творі “Велике відновлення наук”. Класифікація наукових досягнень, на думку філософа, відповідає важливим **людським здібностям**:

а) **пам'яті**, яка зберігає історію;
б) **фантазії**, що живиться поезією;
в) **розуму** – головній причині й умові філософування. Завдяки тому формується “природна” філософія, що складає **загальні основи всіх наук**, на відміну від схоластичної філософії, розбудованої на вірі та спекулятивних (надуманих) міркуваннях.

Щоб досягти наукових знань, варто позбавитися причин їх **викривлення** та фальсифікації. Адже, за Ф. Беконом, людям притаманні упередження, необ'єктивність визначень і оцінок у процесі пізнання. У творі “Новий Органон” філософ визначає чотири види таких вад, називаючи їх ідолами, або примарами.

Ідоли (примари), що викликають викривлення знань:

- 1) **примари роду** – проявляються як обмежені чуттєві та розумові можливості людського пізнання. Адже розум – це викривлене дзеркало, що спотворено відображає світ;
- 2) **примари печери** – хиби, викликані вихованням людей, звичками, поганими намірами тощо;
- 3) **примари площі** являють собою приписування речам хибних значень, це коли слова замінюють речі, не розкриваючи їх істинної суті;
- 4) **примари театру** викликані догматами недостовірних філософських систем. Кожна з них є комедією і не відповідає дійсності тому, що не є науковою.

Як же позбавитися примар-ідолів? *По-перше*, шляхом очищення розуму через конкретні дослідження природи, *по-друге*, перевіркою знання практичною діяльністю, *по-третє*, напрацюванням і використанням **наукових методів** (способів пізнання).

Найкращим методом у цьому разі є метод **індукції** (з латини – “наведення”), коли цілеспрямовано і поступово збираються й порівнюються результати спостережень, експериментів та досвіду для подальшого узагальнення знань. До речі, так будується навчальний процес: думка учня має рухатися від простого до складного, від зрозумілого в частинах до розуміння цілого і т. д.

Подібним чином Ф. Бекон розбудував і свою **філософію людини**.

Філософію людини Ф. Бекона складають:

- 1) **філософія про людину** (Ф. Бекон окремо розробив учення про тіло і про душу);
- 2) **громадянська філософія** (вчення про управління суспільством, державний устрій, право, мораль тощо). Модель такого суспільства філософ пояснив у праці “Нова Атлантида”. Воно для нього є “**ідеальним**”, оскільки в ньому стосунки між людьми ґрунтуються на принципах загальнолюдської моралі, що запозичені з Біблії.

Творчість Ф. Бекона вплинула на цілу епоху філософського і наукового розвитку. На його заклик звернутися у вивченні світу до досвіду та експерименту відгукнулися такі видатні вчені Нового часу, як Р. Бойль, І. Ньютон та інші.

**ІСААК
НЬЮТОН**

Так, Ісаак Ньютон (1643–1727) творець класичної механіки, математик, зробив значний внесок і у філософське осмислення науки. Він розширив поняття про наукові методи та створив основи **механістичної, розбудованої за законами механіки, картини світу**, що сприяло розповсюдженню **механістичного світогляду**. Цей підхід пояснює **світ** як раз і назавжди скомпоновану систему тісно й чітко взаємодіючих частин і деталей. У ньому все йде по колу, без суттєвих змін. Таким же чином будується і суспільне життя.

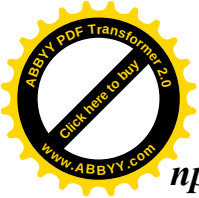
Дещо глибше та інакше розкривали проблеми пізнання світу і людського життя англійські філософи Т. Гоббс і Д. Локк.

ТОМАС ГОББС

Філософська творчість Томаса Гоббса (1588–1679) формувалася на підставі досягнень природознавства і математики. Він стверджував, що всі процеси, в тому числі й соціальні, можна пояснити за принципами механіки. Під час пізнання зовнішні об’єкти механічно подразнюють наші органи чуття. А потім через мислення люди пізнаним предметам і явищам присвоюють імена. Тому **істина відбиває назви, висловлювання, а не конкретні речі**.

Поведінка людей, за Т. Гобсом, визначається потребою **самозбереження**, тому вони сприймають світ **однобоко й егоїстично**. Особливо загострює людський егоїзм потреба в самозбереженні.

У праці “Левіафан” Т. Гоббс зазначає, що егоїзм людей – це **війна всіх**

проти всіх. Але у вічній смертоносній боротьбі нормально жити неможливо. Тому люди змушені укласти **суспільний договір** – підпорядкувати свою егоїстичну волю одній вищій волі – державі. Вона має бути непоборною силою і діяти на благо народу.

ДЖОН ЛОКК

Ще ґрунтовніше пояснював людське буття, спираючись на ідеї емпіризму, Джон Локк (1632–1704). Його філософські погляди досить чітко систематизовані.

По-перше, у творі “Досвід про людський розум” Д. Локк своєрідно розкриває **основи людського пізнання** і можливості розуму. Для нього головне у пізнанні – **досвід**, який має два джерела:

- 1) **зовнішнє**, чуттєве, що викликає емоції, вольові акти, уявлення;
- 2) **внутрішнє** – результат рефлексії, самоусвідомлення, самоаналізу.

Проте найдостовірнішим у пізнанні є **інтуїція** – сприйняття істини без попередніх доказів. Але це можливо, на думку Д. Локка, лише за наявності досвіду. Однак будь-який досвід є обмеженим, а тому є обмеженими й людські знання про світ.

По-друге, що є людина і чим вона має займатися, Д. Локк пояснює у своєму **етичному вченні (практичній філософії)**. Для досягнення щастя кожна особа має чинити розумно. Варто завжди пам’ятати, що добро породжує радість, а зло – біль. Мірилом учинків людини є її дії, спрямовані на здобуття радощів. Відповідно до того моральні правила необхідно спрямовувати чи то на винагороду, чи то на покарання. Покарання відповідатиме нормам морального права:

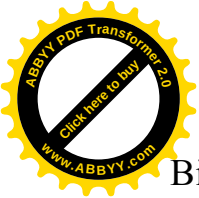
- потойбічним судом на **божественному** рівні;
- покаранню державою за **громадянськими** правилами;
- **суспільним** осудом, що веде до знищення репутації людини.

По-третє, думки Д. Локка щодо кращого **суспільного устрою** співпадають з ідеєю суспільного договору Т. Гоббса, але її обґрунтування дещо інше. Пояснено це у **філософії держави**, якій Д. Локк присвятив спеціальну працю – “Два трактати про державне правління”.

Обґрунтування Д. Локком справедливого суспільного устрою:

- 1) у **природному стані** всі люди рівні, всі мають однакові права;
- 2) **природне право** забороняє завдавати шкоди життю і свободі іншої особи, її власності тощо;
- 3) **природний стан** людей – стан миру. Але дехто почав цим нехтувати;
- 4) для справедливого життя люди складають **суспільний договір** про державну владу, що забезпечує загальний порядок;
- 5) держава має бути розділена на **законодавчу, виконавчу і судову** влади. Це запобігає **абсолютизму** правління;
- 5) якщо влада діє всупереч інтересам суспільства, то народ має право усунути її **революційним шляхом**;
- 6) проблеми **релігійної віри** мають вирішувати самі віруючі;
- 7) **приватна власність** має **природну основу**. Якщо вона здобута законно (працею, дісталася як спадщина чи дарунок), то вона не суперечить справедливості.

По-четверте, педагогічні ідеї Д. Локка є наслідком життєвого досвіду.

Він вважав, що думки, погляди, переконання людини, в цілому зміст її свідомості залежать від якості досвіду, як природного, так і соціального. Але основний вплив на формування людини справляють **суспільне життя** та **виховання**.

Міркування Д. Локка є прикладом того, як трансгресувала філософська думка від загального розгляду світоглядних проблем до їх соціального спрямування. Крім того, у філософському вченні Д. Локка переконливо показано, що **емпіризм не заперечує необхідності розумового осмислення дійсності**. Без цього неможливо створити гідні умови життя людини, розбудувати гармонійні зв'язки зі світом. Подібним чином розуміли цю проблему і представники **раціоналізму**.

РАЦІОНАЛІЗМ

Філософський раціоналізм у Новий час (“ratio” з латини – “розум”), як і емпіризм, започаткували й обґрунтували визначні вчені-природознавці, які були також видатними філософами. Серед них гідне місце посідає французький мислитель Рене Декарт (1596–1650). Його вчення має назву картезіанства.

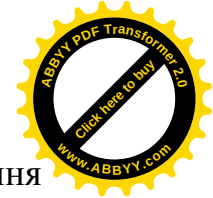
РЕНЕ ДЕКАРТ

У європейську філософію він заклав ідею **скепсису** (з грецької – “розслідування”). Р. Декарт ставив під сумнів безмежні можливості **суб'єкта** пізнання (того, хто пізнає) і водночас наполягав на досягненні максимальної **достовірності** результатів пізнання. Чому це так важливо?

По-перше, Р. Декарт вказав на **недосконалість** органів чуття, а відтак і на обмеженість пізнавальних можливостей людей. І це тоді, коли ще з часів Ренесансу насаджувалася віра в **надзвичайні здібності людини, в тому числі й пізнавальні**. Зіставляючи (емпіричне) почуття і раціональне (розумне) в пізнанні, Р. Декарт віддавав перевагу **раціональному**. У праці “Міркування про метод” філософ досить чітко визначив пізнавальну обмеженість органів чуття.

Зробив це Р. Декарт як **дуаліст**. Він був переконаний, що бог створив дві самостійні субстанції: **матерію** і **розум**. Розум значно досконаліший у світорозумінні, ніж матеріальні органи чуття. Адже він здатний осмислювати світ, **безпосередньо його сприймаючи**, та діяти **інтуїтивно, оскільки інтуїція є вихідним положенням дедуктивного методу**. Дедукція (з латини – “виведення”) представляє самоочевидні результати. Як доказ Р. Декарт робить висновок: **“Я мислю – значить існую”**. Оскільки в даному випадку непотрібно жодних емпіричних доведень, то автор процес самопізнання вважав **першим принципом своєї філософії**. Пізнаючи себе, стверджував він, людина пізнає весь світ.

Крім того, Р. Декарт вважав, що бог створив розум настільки досконалим, що в ньому наявні вроджені ідеї. Насамперед, такою є ідея самого бога. Інші ідеї – нав'язані богом правдивість. Неправдивість знань іде не від бога, а від недосконалості умов буття. Правдивість бога гарантує достовірність існування світу і його пізнання.

По-друге, головним завданням філософії Р. Декарт вважав вироблення **наукового методу пізнання** і мислення. Метод – світильник у темряві незнання. Лише він допомагає знайти вірні рішення. Навіть маючи гарний розум, потрібно уміти його застосовувати, використовуючи відповідний метод. Суть такого методу розкрито у праці “Правила для керівництва розумом”. У ній зміст пізнавального методу пояснено через принципи запозичені з **математики**.

Гносеологічні погляди Р. Декарта:

- 1) *істинне не пізнається поспішно, а вимагає глибокої перевірки та доказовості. Істина потребує чітких і якісних знань, що здобуваються наполегливою працею;*
- 2) *у процесі пізнання проблему необхідно ділити на якомога менші частки, всебічно обмірковуючи їх;*
- 3) *у пізнанні варто йти, від простішого до більш складного, від розуміння частин до повного осягнення цілого;*
- 4) *необхідно домагатися найдетальнішого вивчення об’єкта і повного його опису.*

По-третє, в осмисленні людської долі Р. Декарт – **фаталіст**. Головним життєвим принципом життя для нього є правильне спрямування розуму. Тоді життєві цінності й орієнтири не суперечитимуть умовам існування.

Принципи життя, за Р. Декартом:

- 1) *покійно сприймати закони та звичаї країни, в якій ти живеш, і уникати крайнощів у вирішенні суспільно важливих питань;*
- 2) *не поступатися принципами раціональності;*
- 3) *змінювати себе, а не порядок світу;*
- 4) *не шкодувати сил для осягнення істини.*

Так у Р. Декарта свобода постає як **пізнана необхідність**. Але ж необхідне (обставини) може бути і несправедливим. Тому це твердження філософа є сумнівним.

У цілому, Рене Декарт заклав у філософію Нового часу основи **раціоналістичного мислення** та переконливо довів необхідність істинних знань, пояснюючи шляхи їх досягнення.

**БЕНЕДИКТ
СПІНОЗА**

Дещо по-іншому виявляється раціоналізм Бенедикта Спінози (1632–1677). Найвідомішими є його твори “Етика”, “Листування”, “Засади філософії Декарта”. Свої думки, як зазначав сам філософ, він викладав **геометричним методом**. Так, перша зі згаданих праць насичена теоремами, доведеннями, коментарями, висновками тощо. Цим обґрунтовувалася можливість не тільки в математиці, а й у філософії **виведення з вищих принципів решити положень нижчого рівня** (метод дедукції). Як це втілювалося у філософському вченні Б. Спінози?

По-перше, у творі “Етика” найвищим **онтологічним** принципом постає бог. Речі протяжні та мислимі. Вони є або **безмежними атрибутами (властивостями) бога**, або станами цих атрибутів. Усе суще обов’язково наявне в богові. Проте це не **пантеїзм**, наголошував Б. Спіноза, адже природа виникла завдяки богу. Вона має свою внутрішню життєву силу, здатність до зміни форм. Але все-таки бог – нескінченне й абсолютне буття – є єдиною, а тому неподільною **субстанцією** (тим, що лежить в основі світу).

По-друге, виходячи з вищого принципу (бога), філософ вирішує і гносеологічні питання. Ніщо не може мислитися без бога, стверджував він. Істинні ідеї існують у богові. Він є вищим **критерієм** (мірилом) достовірності знань.

Способи пізнання, за Б. Спінозою:

- 1) **чуттєвий**. Він недосконалий, тому що виникає з **афектів** (душевного хвилювання) і породжує лише невиразні та невпорядковані поняття;
- 2) **раціональний** більш досконалий, оскільки є шляхом до умовиводів;
- 3) **найдосконалішим способом пізнання є інтуїтивний**, пов’язаний з абсолютном (богом). Цей спосіб пізнання безпомилковий.

По-третє, з рівня **божественного** (вищого) пізнання Б. Спіноза виводив сутність і призначення людини. **Людська свобода визначається пізнаною необхідністю** (тим, що утверджене в існуванні), констатував він. А все необхідне втілюється в богові. Тому вища доцільність людського буття – правильне пізнання і любов до бога. Звільнення від афектів (сумнівів, хвилювань) досягається **пізнанням бога як необхідності** та беззастережним слідуванням подіям, що ним визначені. Це по суті є **фаталістичним** виміром сенсу людського існування. Адже для Б. Спінози тіла людей – це **модуси** (з латини – “властивості”) бога в **атрибуті протилежності**, а ідеї – в **атрибуті мислення**.

По-четверте, Б. Спіноза рішуче відділяв філософію від теології. Робив він це, застосовуючи низку аксіом для інтерпретації Біблії. Так, у “Теологічно-політичному трактаті” він закликає **не судити дії та уявлення людей, а розуміти їх**. Це можливо за умови свободи **філософування**. Це природне право людини, і його має захищати держава. Тим самим, Б. Спіноза відмежовує філософську думку від теології та зобов’язує державну владу гарантувати цілковиту **свободу совісті**.

Коли думки, погляди людей, які вони вважають істинними, переслідуються і караються, тоді громадяни починають ненавидіти закони та шкодити владі, навчав філософ. **Між громадянами та державою повинні бути узгодженість і гармонія**. До речі, сам Б. Спіноза будував своє життя на підставі вищої раціональності та гармонії зі світом.

**ГОТФРІД
ЛЕЙБНІЦ**

Був переконаним **раціоналістом** (не заперечуючи значної ролі емпіричного знання) і німецький філософ і видатний вчений Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646–1716). В

основних своїх працях “Міркування про метафізику”, “Нові досліді про людський розум” тощо він виходив з того, **що філософія – основа всього наукового знання.**

Що відрізняє філософію Г. Лейбніца?

По-перше, в **онтології** він обґрунтовував існування чисельних субстанцій. Якщо Р. Декарт виділяє дві підпорядковані богу субстанції – матеріальну та духовну, а Б. Спіноза вважав, що бог і природа – одна субстанція, то, на думку Г. Лейбніца, світ будується з великої кількості субстанцій – **монад**, які ніколи не зникають. Самі безформні монади, взаємодіючи між собою, формують світ, визначений вищим розумом (богом). Цей світ різноликий, рухливий, пульсуючий. Бог регулює все суще так, що воно є гармонійним, прекрасним і постійно **прогресує**, вдосконалюється. Тому і **людський дух** ніколи не може бути заспокоєним і вдоволеним, а має постійно прагнути нових досконалостей.

По-друге, в **гносеології** Г. Лейбніц **поєднував емпіричну та раціоналістичну концепції** пізнання. Про це він писав у творі “Нові досліді про людський розум”. Віддаючи перевагу раціоналізму, він не заперечував значення досвіду в процесі здобуття знань. **Немає нічого в розумі, чого не було б раніше в почуттях, за винятком самого розуму**, зазначав філософ.

Таким чином Г. Лейбніц вирішував тривалу суперечку між представниками емпіризму і раціоналізму, пояснюючи цілісність та єдність чуттєвого і мисленого в пізнанні. Ці погляди складають підґрунтя і сучасної гносеології.

По-третє, проблему людини та її свободи Г. Лейбніц розглядав у дусі Просвітництва. Сутність Просвітництва, як визначив пізніше видатний німецький філософ І. Кант, полягає в **широкому використанні людського розуму для забезпечення суспільного прогресу і позбавлення від усіх проявів несвободи.**

Г. Лейбніц свободу волі ототожнював зі сваволею. Вона суперечить закону благодаті, визначеному богом. Принцип діяльності духу зобов’язаний гармонійно узгоджуватися з принципом дії фізичної природи. Внутрішньо духовний світ людини абсолютно вільний (як сукупність божественних монад), **але він протистойть зовнішнім умовам і ними обмежується.**

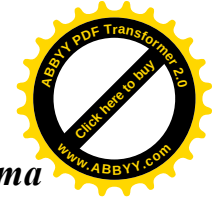
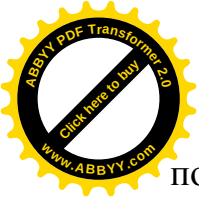
За наявності внутрішньої духовної свободи та зовнішніх зв’язків із дійсністю **люди постійно творять кращі умови свого існування.** Бог обрав з незчисленної множини світів найдосконаліший, і люди хочуть досягти цю досконалість через розум і свободу дії. Тому людський дух у своїй творчості ніколи не матиме спокою, долаючи зовнішні обмеження.

Отже, Г. Лейбніц своїми оригінальними міркуваннями робив філософські роздуми Нового часу довершеними, створюючи умови для розгорнення філософської думки французького Просвітництва.

2. Філософські ідеї французького Просвітництва

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

У європейській і світовій культурі велике значення має французьке Просвітництво. Власне воно в повну силу

почало виконувати головну просвітницьку функцію – **обґрунтовувати та відстоювати думки про визначальну роль освіти у вирішенні всіх проблем, що постають перед людством.**

Узагалі ж представники Просвітництва формували **культ розуму**. Він, у їх сприйнятті, є головною силою розвитку людства. Розум вважався засобом, що завжди міг вирішити найболючіші проблеми життя. У французьких просвітителів XVIII ст. ці ідеї стали домінуючими. Вони посіли чільне місце у міркуваннях про соціальну справедливість, рівноправність і свободи людей. Представляла Просвітництво у Франції блискуча плеяда філософів.

ВОЛЬТЕР

Так, під псевдонімом “Вольтер” творив Франсуа Марі Аруе (1694–1778). Він залишив великий літературний спадок: сатири, драми, історичні праці та листи, що відіграли надзвичайно важливу роль в освіті населення і демократизації суспільного життя. За памфлети й епіграми Вольтера не раз виганяли з батьківщини та навіть ув’язнювали в Бастилії. Що ж було характерним у його творчості?

По-перше, це загострена форма **скепсису** як способу філософування. У творах “Міркування про людину”, “Бог і люди”, “Про душу” і т. ін. Вольтер розгорнув боротьбу проти абсолютизму влади та католицької церкви. Його наукові дослідження, дошкульні сатиричні трактати та поезії, глибокі філософські роздуми про людину, її права і свободи сприяли звеличенню людського розуму. Він також закликав до консолідації суспільства у боротьбі за прогресивні зміни.

По-друге, Вольтер розпочав боротьбу із **забобонами** та **марновірством**. Причини цих явищ він вбачав, насамперед, у **релігійних догмах** (з латини – “настанових”). У них закладено, вчив філософ, релігійну ворожість, переслідування інакодумців і соціальну несправедливість. Особливо реакційною, на думку Вольтера, є католицька церква, що нещадно карала єретиків, учених, іновірців тощо. Тому він закликав “розчавити цю гадину”.

По-третьє, у **соціальній філософії** Вольтер висунув ідею “**просвіченого правління**”. Воно розглядалася як своєрідний союз філософів і державців. Філософи зобов’язані дбати про справедливі закони та розтлумачувати їх тим, хто при владі. Державні структури мають втілювати справедливі закони в життя. Найкращими, вважав мислитель, є малі держави, бо в них народу легше домовлятися щодо спільних рішень.

По-четверте, влада відповідальна за забезпечення **природних прав людей**, насамперед, **рівності всіх перед законом, особистих свобод громадян, права власності** на продукти своєї праці.

Усі люди мають керуватися **справедливими принципами моралі**, ґрунтованими на “**природному законі**”. Він функціонує як “**природна релігія**”, що не знає ні обрядів, ні фанатизму. Вона позбавлена забобонів і невігластва. Ця релігія покращує людське життя. Бог у такому житті постає силою, яка контролює моральну справедливість. Тому “**якщо бога немає, його слід вигадати**”, вважав Вольтер.

**ШАРЛЬ
МОНТЕСК'Є**

Кожен у суспільному житті має виходити з любові до ближнього і, разом з тим, поважати себе. “Поводься з іншими так, як би ти хотів, щоб інші поводитися з тобою”, – повчав філософ. Такі погляди поділяв Ш. Монтеск'є. У своїх творах (“Перські листи”, “Про дух законів” та ін.) Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755) особливу увагу приділяв правовим основам суспільного життя.

По-перше, він виходив з *ідеї природного права*. З *природи речей* (природних станів, факторів, властивостей) Ш. Монтеск'є виводив головні умови існування людства.

Якість суспільного життя, за Ш. Монтеск'є, зумовлюють:

- 1) *розмір території*, що впливає на форму правління (великі за площею країни схильні до монархічної влади, малі – до республіканської);
- 2) *клімат*, що визначає стабільність влади (там де тепліше, вона найстійкіша);
- 3) крім того, на організацію справедливих соціальних відносин також суттєво впливають *народні традиції, релігія, принципи правління* країною тощо.

Необхідно зазначити, що філософ суттєво перебільшував роль географічних чинників в організації суспільного життя. Разом з тим історія людства переконує, що перевага людської діяльності над силами природи дедалі стає небезпечною.

По-друге, розрізняючи *три форми державного устрою* (деспотію, монархію, республіку), Ш. Монтеск'є чітко сформулював головний метод досягнення соціальної свободи – розподіл влади.

Монтеск'є вимагав ділити державну владу на:

- 1) *законодавчу*, що контролює виконавчу;
- 2) *виконавчу*, яка має право вето на рішення законодавчої влади;
- 3) *судову*, що повністю відмежована від виконавчої влади.

Усе це унеможливорює *одновладдя*.

По суті, цей філософ обґрунтовував основи сучасного демократичного правління.

**ЖАН-ЖАК
РУССО**

Ще один видатний французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712–1778), також рішуче виступив проти соціальної несправедливості. Більше того, не заперечував можливості вирішення цієї проблеми революційним шляхом. Його твори “Юлія, або Нова Елоїза”, “Еміль, або Про виховання”, “Суспільний договір” та ін. були настільки сповнені духом нетерпимості до гнобителів простого люду, що їх за вироком суду спалювали в Парижі та Женеві.

Як же цей філософ бачив світ існування людей, оскільки знання про природу його не цікавили?

По-перше, він намагався всебічно осмислити проблеми *суспільного життя*. Найкраще, вважав мислитель, людина почуває себе у *вільному*

природному стані (колись людина і природа були єдині). Таку єдність варто вважати **“золотою добою”**. Тоді всі люди були вільні та щасливі. В той час для них головним почуттям була **любов до себе**. З неї витікало співчуття до інших людей. Таким чином у суспільстві природно сформувалися **рівність і свобода**. Але розподіл праці призвів до **привласнення одними надмірних багатств і злиденного існування інших**.

По-друге, головною причиною суспільної нерівності людей та соціального насилля Ж.-Ж. Руссо називав **розвиток культури** (науки, техніки, мистецтва, соціальних інститутів тощо). Це вони породили приватну власність і конкуренцію між людьми. Культура заковує людей в кайдани нерівності, даючи багатим владу, а бідним страждання. У підсумку розум і наука послаблюють природний стан людей, стають причиною їх нерівності.

По-третє, Ж.-Ж. Руссо розбудував філософію справедливого суспільства і справедливої держави. Основною ідеєю в ній є **суспільний договір**.

Головні ідеї суспільного договору, висловлені Ж.-Ж. Руссо:

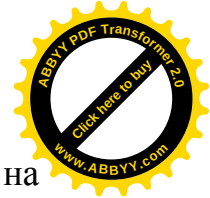
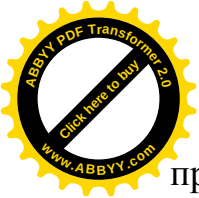
- 1) йому підлягають **усі члени суспільства**. Вони разом домовляються про форми та методи правління в країні, про законодавчі правила, соціальні стосунки тощо;
- 2) кожен громадянин **добровільно** підпорядковує себе суспільству, підпорядковуючи загальній волі свою особисту волю;
- 3) загальна воля (державність) започатковується через союз **правителів і мислителів** (урядовців і філософів). Лише в такому разі можна сподіватися на справедливе правління країною;
- 4) при справедливому правлінні гарантуються свобода і загальна рівність, адже **загальна воля складається з часток особистих**;
- 5) якщо чиясь воля викаже намір одноосібно підпорядковувати волю і життя суспільства собі, суверенний народ вправі усунути деспота від влади через **революцію**.

По-четверте, опанування свободою здійснюється завдяки **вихованню людей**. Особливо у своїй педагогіці Ж.-Ж. Руссо наголошував на позбавленні вихованців **негативного зовнішнього впливу**. Людина сама повинна себе виховувати, керуючись власним досвідом. А він дієвий тоді, коли йде від серця. Вчитель мусить лише допомагати у навчанні й оберігати учнів від негативних явищ. Усе: знайомство з мистецтвом, літературою, здобуття досвідних знань, навіть оволодіння фахом – мають бути початком простого і щасливого життя.

Ідеї рівності, братерства і свободи розповсюджували також філософи-енциклопедисти.

**ПРОСВІТНИКИ-
ЕНЦИКЛОПЕДИСТИ**

У Франції з середини XVIII ст., крім уже згаданих філософів, над підготовкою і виданням першої у світі “Енциклопедії наук, мистецтв і ремесел”

працювало багато інших видатних мислителів. Вони твердо стояли на **матеріалістичних** позиціях, вважаючи першоосновою суцього не бога (ідею, творця), а природу, Всесвіт. Хто вони такі?

По-перше, це **Клод-Адріан Гельвецій** (1715–1771). Він палко сповідував **ідею матеріальності світу**, який є нествореним, нескінченним і перебуває в постійному русі. Свідомість і мислення є продуктами розвитку природи. Тому немає нічого такого, чого людина не змогла б усвідомити, пізнати.

К. Гельвецій висунув вимогу повної ліквідації феодальних відносин і феодальної власності, тому його вважають одним з головних ідеологів французької буржуазної революції.

По-друге, значне місце серед енциклопедистів посідав Поль-Анрі Гольбах (1723 - 1789), який також стверджував думку **нествореності та вічності** матеріального світу. Але його рух він розумів механістично. Усю світобудову П. Гольбах уподібнював (як І. Ньютон, Т. Гоббс) до великої механістичної системи. Тим самим обмежувалася активність її складових, у тому числі й людей.

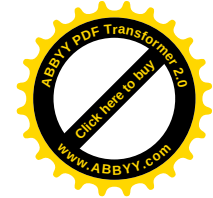
Але це не заважало П. Гольбаху бути рішучим противником агностицизму, вірити в силу людського розуму та знань. Тому філософ рішуче **заперечував релігію**, як джерело невігластва людей, витoki їх духовної темряви та забобонності. Він вважав, що релігію вигадали священнослужителі для власного благополуччя.

По-третє, особливе значення для французького Просвітництва мала діяльність Дені Дідро (1713–1784), філософа-матеріаліста, письменника, теоретика мистецтва, здібного організатора видавничої справи, редактора “Енциклопедії...”. Як і згадані просвітителі-матеріалісти, він вірив у вічність природи, а причину її існування вбачав у ній самій. Тим самим Д. Дідро рішуче відкидав ідею божественного творення світу, був переконаним атеїстом.

У працях “Думки про пояснення природи”, “Філософські принципи матерії та руху” та ін. він, чи не вперше, пояснював **еволюційний шлях появи та формування людини**. Д. Дідро доводив, що людська свідомість є результатом розвитку такої властивості природи, як **відображення**.

Виходячи з цього, Д. Дідро вважав людину за природним походженням **вільною істотою**, проте, кращою формою організації суспільного життя у великих країнах проголошував монархічне правління, але тільки за умови, що монарх є **освіченою** особою. Високий рівень освіти правителів, на думку філософа, є запорукою соціальної справедливості. На цій підставі можлива реалізація ідеї **договірної держави**.

Діяльність філософів-енциклопедистів та ряду інших (Жан-Лерона Д’Аламберта, Жульєна-Офре де Ламетрі та інші) суттєво вплинули на хід історичних подій у Європі та формування нового рівня мислення всіх верств населення.

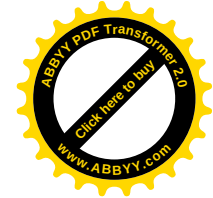

Питання для самоконтролю

1. Що таке емпіризм?
2. Чого навчав Ф. Бекон?
3. Ідеї соціальної справедливості в філософії Т. Гоббса і Д. Локка.
4. Що таке раціоналізм?
5. Філософія Б. Спінози та Р. Декарта.
6. Монадологія Г. Лейбніца.
7. Філософські ідеї Ш. Монтеск'є.
8. Розкрийте вчення Ж.-Ж. Руссо.
9. Хто такі філософи-енциклопедисти?
10. Сучасне значення французького Просвітництва.

Тести

Тема VII • 1 № 1 <u>Тенденції філософії Нового часу:</u> 1) перехід до наукових методів пізнання світу; 2) формування європейської класичної філософії; 3) заперечення зв'язку філософії з наукою; 4) впровадження релігійних догм у життя; 5) освіта всього населення.	Тема VII • 1 № 2 <u>Філософський емпіризм</u> <u>Ф. Бекона:</u> 1) переконував, що "знання – сила"; 2) відкидав пізнавальну можливість розуму; 3) доводив, що досвід є основою наукового знання; 4) заперечував можливість пізнання світу; 5) розробляв науковий метод пізнання.	Тема VII • 1 № 3 <u>Т. Гоббс і Д. Локк пояснювали:</u> 1) головне в людському житті – релігія; 2) суспільний договір – основа впорядкування життя людей; 3) право на життя є природним правом кожної людини; 4) світ не пізнаний; 5) природний стан людей – війна всіх проти всіх.
Тема VII • 1 № 4 <u>Раціоналізм</u> <u>Р. Декарта полягав:</u> 1) у скептичному (критичному) сприйнятті світу; 2) у доведенні обмеженості пізнавальних можливостей людини; 3) у вірі у всесильність людського розуму; 4) у доведенні, що інтуїція в пізнанні ролі не відіграє; 5) у закликах до революційних змін у суспільстві.	Тема VII • 1 № 5 <u>Б. Спіноза доводив:</u> 1) головним принципом буття є бог; 2) істина наявна лише у богів; 3) свобода не є пізнаною необхідністю; 4) головне судити про речі, а не розуміти їх; 5) між громадянами та державою гармонії бути не може.	Тема VII • 1 № 6 <u>Г. Лейбніц:</u> 1) протиставляв раціональне емпіричному; 2) був агностиком; 3) доводив, що внутрішній світ людини абсолютно вільний; 4) пояснював, що зовнішні умови не обмежують духовність людини; 5) переконував, що люди здатні вдосконалювати власне життя.
Тема VII • 2 № 1 <u>Вольтер як представник Просвітництва:</u> 1) розпочав боротьбу з марновірством і забобонами; 2) висунув ідею освіченого керівника держави; 3) заперечував природні права людини; 4) відкидав роль релігії в житті людей; 5) учив, що людям слід бути високomorальними.	Тема VII • 2 № 2 <u>Ш. Монтеск'є:</u> 1) заперечував природне право людей; 2) доводив, що природа домінує над людьми; 3) державну владу ділив на законодавчу, виконавчу, судову; 4) відкидав роль традицій у розвитку суспільства; 5) пояснював, що розмір території країни не впливає на форму правління.	
Тема VII • 2 № 3 <u>Ж. Ж. Руссо пояснював:</u> 1) людина найкраще себе почуває в єдності з природою; 2) культура робить людей рівноправними; 3) суспільному договору підлягає лише суспільна верхівка; 4) народ має право на революцію; 5) виховання робить людину вільною.	Тема VII • 2 № 4 <u>Енциклопедисти – просвітники переконували:</u> 1) світ має матеріальну основу; 2) релігія є джерелом суспільного розвитку; 3) людина формувалася еволюційно; 4) творцем світу є бог; 5) правитель повинен бути освіченим.	

ТЕМА VIII. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ

1. Зміст німецької класичної філософії.

Загальний огляд. Й. Гердер. І. Кант. Докритичний період творчості І. Канта. Критичний період творчості І. Канта. «Критика чистого розуму». «Критика практичного розуму». «Критика здатності до судження». Й. Фіхте. В. Шеллінг. Г. Гегель. Основи світорозуміння Г. Гегеля. Діалектика Г. Гегеля. Погляди Г. Гегеля на людину і суспільство. Л. Фойєрбах.

2. Філософія марксизму.

Загальний огляд марксизму. Діалектичний матеріалізм. Історичний матеріалізм. Висновки К. Маркса щодо розвитку суспільства. Марксистська антропологія.

3. Інтерпретація філософії марксизму.

Сутність інтерпретації марксизму. Погляди на марксизм в Україні. Інтерпретація марксизму В. Леніним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гулыга В. А. Немецкая классическая философия / В. А. Гулыга. – М. : Наука, 1986.
2. Канке В.А. Философия. Исторический и систематический курс: Учебник для вузов / В.А. Канке. – М. : Логос, 2003.
3. Качуровський М.О. Історія філософії в запитаннях та відповідях / М. О. Качуровський, Ю. П. Тарелкін, В. О. Цикін. – Суми : СумДПУ, 2009.
4. Куцман П. Філософія: dtv-Atlas / П. Куцман, Ф.-П. Буркард, Ф. Відман. – К. : Знання-Прес, 2002.
5. Філософія: Підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2004.
6. Філософія: Навч.-метод. посібник. – Х. : Одисей, 2004.

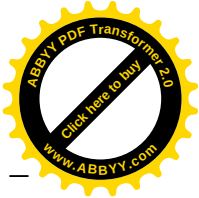
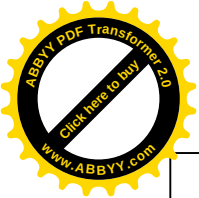
1. Основний зміст німецької класичної філософії

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Німецька класична філософія (у розумінні: “завершена”, “взірцева”) – унікальний феномен у філософії світової. Вона безпосередньо сприйняла кращі традиції європейського гуманізму та Просвітництва і її представники здійснили значний внесок у розвиток філософської думки людства.

Німецька філософія взагалі багата на визначні імена. Наприклад, ще в XVII ст. були широко відомі філософсько-містичні погляди Якоба Бйоме та його послідовника Йогана Шефлера. Буття вони тлумачили як боротьбу добра і зла. Людське існування, за їх ученням, зумовлене нескінченним діалогом маленького особистого “я” з “Я” космічно-божественним – це містичні думки.

У XVIII ст. в Німеччині розгорнулося Просвітництво. Воно було спрямоване на духовний світ людини, її духовний стан. Яскраво це виявилось в діяльності просвітницького руху “Буря і натиск”, у якому брали участь І. Гете, Ф. Шіллер, Я. Ленц, Г. Вагнер та багато інших видатних митців.

ЙОГАН ГЕРДЕР

Головним теоретиком руху був Йоган Гердер (1744–1803) – філософ, критик, естет. Людську сутність він визначав не через розум, а через почуття. Й. Гердер вважав, що народ єднають не вожді чи герої, а мова, традиції, духовне життя. Найбільш дієвим проявом цих зв'язків є нація.

Історію людства Й. Гердер трактував як *безперервний і спадкоємний процес*. Вона одночасно *єдина і багатовимірна*. Єдина тому, що розвивається в руслі еволюції природи, а багатовимірна через те, що складається з історії різних народів. Вивчаючи культуру багатьох з них, Й. Гердер у “Деннику моєї подорожі в 1769 році” спрогнозував майбутнє України. Він відзначав, що вона “стане колись новою Грецією; прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться...”.

У чуттєво-містичній та раціоналістичній полеміці представників німецького Просвітництва формувався класичний варіант філософії.

Німецька класична філософія являє собою системну цілісність, розбудовану на глибокому розумінні доцільної впорядкованості світобудови. При цьому вважається, що світова гармонія доступна *раціональному осягненню*. Крім того, ця філософія настільки глибоко *розкрила національний дух свого народу*, що стала взірцем для інших національних філософій.

Класичну філософію у Німеччині формувала блискуча плеяда як *філософів-ідеалістів*, так і *матеріалістів*.

ИММАНУІЛ КАНТ

Започаткував *німецький класичний ідеалізм* Іммануїл Кант (1724–1804). Нагідно зазначити, що його філософське мислення надзвичайно глибоке. Основні твори І. Канта багато визначних філософів вивчали роками, щоб збагнути їх істинний смисл.

ДОКРИТИЧНИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ І. КАНТА

Творчість І. Канта чітко поділяється на два періоди: *докритичний* та *критичний*. Перший з них присвячений дослідженню питань *природознавства і філософії природи*. Так, у праці “Думки про істинну оцінку живих сил” І. Кант сягнув за межі панівного на той час механістичного розуміння світу. Він намагався з'ясувати, чи є в природі, в її тілах, окрім механістичних сил, якісь внутрішні сили, сили живі.

Прекрасно розуміючи механіку І. Ньютона, І. Кант пішов у роздумах про *світобудову* набагато далі за видатного фізика. І. Ньютон сприймав світоустрій як стаціонарний, а відтак – безперспективний. Натомість І. Кант в праці “Загальна природна історія і теорія неба” вперше в науці висловив гіпотезу про *виникнення Сонячної системи з газоподібної туманності*. Ця система постійно ускладнюється, і, відповідно, змінюються всі її складові. Але І. Кант, як і його попередники в природознавстві, вважав, що *першопричиною світу є бог*.

І тим не менш, філософські роздуми І. Канта у докритичний період просякнуті пізнавальним оптимізмом, вірою в те, що людина здатна досягнути

найскладніші проблеми буття. На цій високій ноті як гімн людському розуму звучить його заклик: **“Дайте мені матерію, і я побудую з неї світ”**.

І. Кант у докритичний період здійснив ще цілу низку видатних наукових відкриттів: установив залежність приливів і відливів від руху Місяця, пояснив природне походження людських рас тощо. Але з часом філософ поставив під сумнів здатність розуму пізнавати сутність речей. Це сталося у **критичний період** його творчості.

**КРИТИЧНИЙ
ПЕРІОД
ТВОРЧОСТІ
І. КАНТА**

Він позначений великою кількістю надзвичайно глибоких за філософським змістом праць. Серед них основними є: **“Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Критика здатності до судження”**.

“Критичність”, тобто застереження щодо **можливостей розуму**, І. Кант сприйняв від Ж.-Ж. Руссо, який взагалі закликав розуму не довіряти.

І. Кант під критикою у філософії розумів:

- 1) чітке визначення пізнавальних можливостей людського розуму;
- 2) дослідження межі, яку розум не здатен перетнути в пізнавальному процесі.

Поставивши в центр існування людини пізнавальний процес, І. Кант тим самим здійснив **“коперніканський переворот”** в поглядах на людське життя.

**“КРИТИКА
ЧИСТОГО РОЗУМУ”**

З’ясовує межу людських пізнавальних можливостей І. Кант у «Критиці чистого розуму». Він робить висновки про те, що **не пізнання спрямоване на предмети, а предмети на пізнання**.

Якщо раніше пізнавальний процес пояснювався з позиції досвіду, то І. Кант його обґрунтовує як **апріорне** (з латини – “до досвідне”) знання. Як це подається у книзі?

По-перше, І. Кант переконує, що речі, впливаючи на нас, дають не лише різноманітні відчуття, а й викликають внутрішню активність, що надає знанням організований характер. При тому відчуття не дають нам справжніх знань. Адже світ складається з **“речей для себе”**, які суб’єкт пізнання своїм розсудом розкрити не може, оскільки людина їх створює зусиллями уяви.

Так філософ доводить **непізнаваність світу**, що є **агностицизмом**.

По-друге, у “Критиці чистого розуму” проходить думка про можливість мислення лише завдяки до досвідним (апріорним) категоріям. Їх І. Кант називає 12, насамперед – **простір** і **час**. Лише завдяки їм здійснюється **“продуктивна здатність уявлень”**.

У книзі всебічно розкриваються методи філософського осягнення дійсності, його мета та ідеали. Проте це не стосується земного існування, а є належністю **“чистого розуму”**, який безвідносний до практики життя. Так І. Кант з позиції об’єктивного ідеалізму завершує ідею про обмеженість людського пізнання.

**“КРИТИКА
ПРАКТИЧНОГО
РОЗУМУ”**

Що ж стосується “*Критики практичного розуму*”, то в ній І. Кант розкриває *співвідношення людської волі та морального закону*. Воля тут розуміється як *критерій (мірило) цінності вчинків*.

Учення про волю І. Канта:

- 1) І. Кант поділяє волю на *добру і патологічну*. Перша з них не залежить від чуттєвості, яка зводить патологічну волю до моральних відхилень;
- 2) моральної якості вчинкам надає *розумність волі*. Оскільки вчинки людей є суб’єктивними наслідками, то вони можуть відхилятися від природної необхідності. Розумність волі спрямовує вчинки до *обов’язку*, який змушує людей рахуватися з моральним законом. Цей закон, до речі, є витвором самих людей;
- 3) обов’язок у поведінці і діях набуває форми *імперативів* (з латини – “повелінь”). Моральний закон, як вище правило життя, проявляється через *категоричний (абсолютний) імператив*;
- 4) Він навчає: *чини так, щоб людство у твоїй особі й особах інших було лише метою, але не засобом*. Тобто, особа, як і людство, є лише метою існування і розвитку, і не може бути засобом чийсь волі, чийогось примусу, чийсь влади.

Це дуже важливий висновок. Він відповідає найвищому вияву гуманізму – *розумінню людини, її життя, прав і свобод як вищої цінності буття*. В подальшому його розгортало багато послідовників І. Канта. Цей постулат є актуальним і нині. До речі, його закріплено в “Декларації прав людини”, прийнятій ООН (1949).

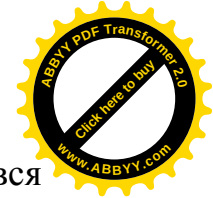
**“КРИТИКА
ЗДАТНОСТІ ДО
СУДЖЕННЯ”**

В останній із своїх критичних праць, яка має назву “Критика здатності до судження”, І. Кант встановлює зв’язок між *свободою і природою*. Як він його пояснює?

Існування всього суцього, все живе складають спільну красу. В прекрасному домінує природа, яка є могутньою цілісністю. Проте і людина відіграє важливу роль у природному середовищі, оскільки вона здатна до надіндивідуальних почуттів. Так людина досягає можливості *долати природну причинність існування*, і тому вона в змозі діяти з певною свободою і доцільністю.

Адже людина відрізняється від інших природних створінь тим, що здатна передавати з покоління в покоління через мислення певний досвід (тобто йдеться про історичну пам’ять). У такий спосіб *природа реалізує свій потаємний план* – розвинути до кінця все, що *природно закладене* в людстві (досягти повної його самореалізації).

У своїй *філософії права* І. Кант пояснює, що з безправного природного стану людина виходить через *справедливе громадянське суспільство*. Воно виникає на ґрунті “*первісного договору*” людей. Коли держава сформована на підставі такого договору, то лише тоді вона може забезпечити своїм громадянам повну рівність і свободу.

І. Кант, як і його попередники-просвітники, дотримувався ідеї **республіканської конституції** з розподілом влади на законодавчу, виконавчу і судову. За цих умов, вважав він, існує можливість суверенітету народу і гарантія особистих прав людини. Міжнародне право, зазначав І. Кант у праці “До вічного миру”, має забезпечити співпрацю і мир між народами.

Отже, І. Кант розвинув знання про здатність людини до **осмислення світу і самоусвідомлення**. Але у ній, подібно до божеств, творять і чистий розум, і абсолютний дух. Тому в кантівській філософії світ природи, людини та суспільства не постають самостійною реальністю, а функціонують як продукт суб’єктивного творення.

ЙОГАН ФІХТЕ

Послідовником кантівської філософії вважав себе Йоган Готліб Фіхте (1762–1814). У його головній праці “Основи загального науковчення” висловлюються однозначна думка про **призначення філософії**. Вона, за Й.Фіхте, має справу не з предметами, як решта наук, а є **наукою про знання**.

Основним завданням філософії є створення **засад** для обґрунтування знань.

Підстави обґрунтування пізнавального процесу:

- 1) в будь-якому знанні, пояснює Й. Фіхте, наявне “Я” - суб’єкт пізнання;
- 2) в пізнавальному процесі наявне і “не-Я” – об’єкт пізнання;
- 3) “Я” і “не-Я” обмежують одне одного, **підкреслюючи** свою протилежність. Так вони визначають межі пізнавальної діяльності, і тоді виникають **різні види** знань. Їх активна взаємодія є передумовою розгорнення пізнавального процесу.

Так, завдяки розвитку кантівської ідеї **про творчу активність людського суб’єкта**, Й.Фіхте підводить до думки про **тотожність буття і мислення**. Це означає, що людям доступна істинність знань.

**ВІЛЬГЕЛЬМ
ШЕЛЛІНГ**

Проте ще один однодумець І. Канта – Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775–1854) не погоджувався з поглядами Й. Фіхте. Він доводив, що ні суб’єкт (фіхтеанське “Я”) ні об’єкт (фіхтеанське “не – Я”), окремо не можуть бути вихідними, початковими в пізнанні та існуванні. Вони можуть стати такими лише в єдності, **в тотожності**. Але свідомість людини, вважав В. Шеллінг, є чимось “до-свідомим”, а точніше, узагалі несвідомим. Таким чином, його думки збігаються із висновками І. Канта про те, що предмети досвіду створюються **несвідомою** “продуктивною силою уяви”.

Так В. Шеллінг відмовився від раціоналістичної концепції “філософії тотожності” і звернувся до містики, розпочавши пояснювати світ як щось “дивовижне”, “таємниче”, містичне.

**ГЕОРГ
ГЕГЕЛЬ**

Безумовно, одним із найвидатніших представників німецької класичної філософії був Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831). Він називав своє вчення “**абсолютним**

ідеалізмом", виклавши його в різноманітних працях ("Енциклопедія філософських наук", "Феноменологія духу", "Наука логіки", "Філософія права"), у курсах лекцій, публічних виступах тощо.

Німецькі дослідники вважають Г.Гегеля, як і Арістотеля та Х. Аквінського, творцем **великої філософської системи**. Арістотель започаткував метафізику – вчення про перші божественні основи буття, Х. Аквінський їх усебічно розгорнув на філософських підставах, Г. Гегель же, вважається, розбудував **теологію історії**.

Дійсно, Г.Гегель у своїй **філософії релігії** заявляв, що **зміст християнської релігії збігається зі змістом істинної філософії**.

Як же подібні думки вплинули на його філософію в цілому?

**ОСНОВИ
СВІТОРОЗУМІННЯ
ГЕГЕЛЯ**

Як пояснював Г.Гегель у "Феноменології духу", основою всіх явищ природи та історії суспільства є **духовне начало – безликий об'єктивний "світовий дух"**. Творча дія світового духу проявляється як **"світовий розум"**. Впорядкування світовий дух набуває через **"абсолютну ідею"**. Ця ідея робить весь світовий дух **абсолютним** (з латини – "необмеженим") і довершеним.

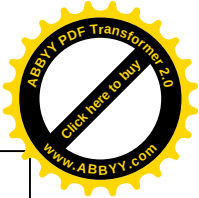
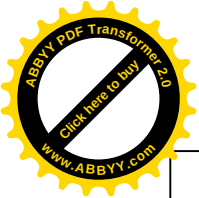
Головні положення гегелівської концепції світобудови:

- 1) **весь світ – це історичний процес;**
- 2) **його джерелом, суб'єктом активності виступає абсолютний дух;**
- 3) **вищою метою абсолютного духу є самопізнання, а вищою формою його розвитку є філософія, як спосіб самоусвідомлення через колективну свідомість людства;**
- 4) **ступені розвитку суцього, в тому числі суспільства і філософії, є ступенями розвитку абсолютного духу;**
- 5) **результатом самопізнання є поняття – знання духу про себе і свою діяльність. Задум того, чого хотів абсолютний дух у своїй історії, чітко та ясно може відобразити лише історія філософії (певний тип мислення). У свою чергу, історія філософії є внутрішнім розумінням всесвітньої історії.**

**ДІАЛЕКТИКА
Г. ГЕГЕЛЯ**

Великою заслугою Г.Гегеля стало обґрунтування діалектики як учення про осмислення буття у цілісності, взаємозв'язках і розвитку. До Г.Гегеля діалектику розвивали філософи Стародавньої Греції, її використовували схоласти у Середні віки, філософи Нового часу.

Але, як влучно зазначив Ф. Енгельс, лише **завдяки гегелівській діалектиці весь природний, історичний і духовний світ постав у вигляді процесу, тобто у безперервному русі, взаємодіях, змінах**. Це означає, що Г.Гегель уперше розкрив діалектику як окреме вчення про пізнання світу в його цілісності.

Що вніс Г. Гегель у вчення про діалектику?

- 1) він чітко визначив **предмет** діалектики (коло питань, якими вона займається). Це уявлення про світ як цілісність, що безперервно змінюється і розвивається через суперечності, взаємодію і зв'язки своїх елементів, сторін, станів, рівнів прояву і т.п.;
- 2) Г. Гегель розробив основні **принципи** діалектики (її вихідні положення): а) **цілісності світу**; б) **розвитку**; в) **універсальності зв'язку**;
- 3) Г. Гегель також опрацював і пояснив ряд **категорій** – основних понять діалектики: буття, небуття, визначеність, єдине, кількість, якість, причина, суперечність і т. ін.;
- 4) центральною ланкою діалектики Г. Гегеля є категорія **суперечності** (протиріччя). Діалектична суперечність особлива. Це **єдність** таких **протилежностей** (сторін, характеристик, станів об'єкта), що не можуть існувати одна без одної і, водночас, намагаються заперечити (“переворот”, “витіснити”, “перетворити”) одна одну. Скажімо, знання не можуть існувати без незнань, добро – без зла, зміст – без форми тощо, і кожен з цих феноменів постійно “бореться” зі своєю протилежністю.

Суперечність у діалектиці Г. Гегеля є “**двигуном**” змін і розвитку. Як зазначав філософ, **суперечність має значення** там, де є життя, рух, зміни: в органічному світі, в духовних і суспільних перетвореннях. Будується діалектичний процес у вигляді тріади:

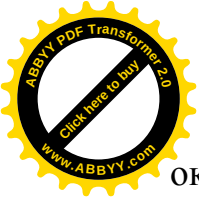
а) **теза** (вихідний момент діалектичного розвитку);
б) **антитеза** (момент зміни, що криється у тезі);
в) **синтез** (“зняття” і тези, й антитези). “Зняття” означає набуття об'єктом нової якості, де наявні ознаки і тези, й антитези. Тобто, заперечення **старого** (того, що віджило) **новим** (тим, що відповідає потребам) є “утриманням” позитивних рис старого з доповненням їх новим. Це ідея **спадковості в процесі розвитку**.

ПОГЛЯДИ Г. ГЕГЕЛЯ НА ЛЮДИНУ І СУСПІЛЬСТВО

Проте у філософській системі Г. Гегеля, як зазначають багато дослідників, **не знаходиться місця для людини з її земним життям**, пристрастями та життєвою суєтою. Вона є підпорядкованою історії, яку творить світовий дух. Тому, свобода людини – **це пізнана необхідність**, беззастережне слідування умовам об'єктивного мислення і духу.

Лише народи (але не окремі особи!) можуть відігравати певну роль в історії. І то не всі, а лише **історичні** (як, наприклад, німецький). До **неісторичних** народів Г. Гегель відносив серед інших і слов'ян. На його думку, неісторичні народи – лише матеріал, з якого історичні народи вибудовують історію.

Безпосередньо в житті Г. Гегель був далекий від прогресивних позицій. У своїй “Філософії історії”, “Лекціях з естетики”, “Лекціях з історії філософії” та інших творах, він висловив чимало реакційних ідей, як вірогідний монархічного уряду Пруссії. Так, в “Основах філософії права” він зазначав: розумне те, що дійсне, а що дійсне – те розумне. Так

окреслювалася обивательсько-консервативна громадянська позиція філософа. Адже розумним визнавався кожен реакційний суспільно-політичний лад у країні, несправедливі війни, гноблення інших народів, націй і т. ін. Пізніше філософ відмовився від цієї ідеї.

У цілому ж Г. Гегель підняв процес філософування на новий рівень, заклавши основи діалектичного сприйняття світу. Його філософія, разом з філософськими роздумами інших німецьких класиків-ідеалістів, спричинила формування німецької матеріалістичної філософії.

ЛЮДВІГ ФОЙЄРБАХ

Щоб зрозуміти рівень філософського матеріалізму тієї доби, необхідно розглянути **антропологічний** принцип Людвіга Фойєрбаха (1804–1872). Він його проаналізував у творах “Думки про смерть і безсмертя”, “До критики філософії Гегеля” і, особливо, в “Сутності християнства”.

В них людина визначена як вищий предмет філософії. Крім того, виступивши на захист матеріалізму, Л. Фойєрбах піддав нищівній критиці **релігію** та **ідеалізм**.

Основні положення матеріалістичного вчення Л. Фойєрбаха :

- 1) *усе в світі (в тому числі людина) має природні начала;*
- 2) *філософія і релігія є взаємовиключними світосприйняття. Філософія пояснює світ, яким він є, релігія – викривляє світорозуміння. Причиною появи релігії є умови життя людини. Якщо вони негідні, то тоді з'являються передумови для розвитку теології та ідеалізму;*
- 3) *справжнє пізнання світу можливе лише через чуттєве сприйняття з подальшим його осмисленням. Гармонійна єдність чуттєвості та мислення є запорукою істинності знань;*
- 4) *людина – це єдиний, універсальний і вищий предмет філософії. Але ця людина для філософа – істота психофізіологічна. Це водночас і матеріальний об'єкт (продукт еволюції природи), і мислячий суб'єкт, який може активно діяти.*

У цілому, антропологічний матеріалізм Л. Фойєрбаха зводить людину лише до **біологічного рівня**, не вбачаючи в ній **соціальних рис**.

Л. Фойєрбах одним з перших **започаткував “філософію діалогу”**. Люди, вважав він, мають досягати взаємопорозуміння. У кожному з нас має бути не лише **“Я”, а й “Ти”**. Релігія цього дати не може, оскільки в ній простір людського буття займає **бог**. Тому релігію слід замінити **загальною любов'ю. Лише любов спроможна по-справжньому об'єднати людей.**

Таким чином, Л. Фойєрбах ставив людину в центр філософування, але більш ґрунтовно його ідеї розвинули **основоположники марксизму**. Вони ґрунтовно розгорнули матеріалістичні тенденції німецької філософії.

2. Філософія марксизму

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД МАРКСИЗМУ

Філософські ідеї Карла Маркса (1818–1883) і Фрідріха Енгельса (1820–1895), завдяки їх **рішучим закликам не пояснювати, а змінювати світ**, на початку ХХ ст.

були чи не найпопулярнішими у світі. Трапилося це тому, що вони потрапили на благодатний соціально-історичний ґрунт другої половини XIX ст. Це період кардинальних змін у житті Європи.

Тоді формувався і розвивався **капіталістичний спосіб життя**. Суттєво змінилася соціальна структура. В цей час заявив про себе як провідну виробничу і політичну силу **робітничий клас (пролетаріат)**. Тогочасна наука **сформувала нову картину світу**. Стало зрозумілим, що він цілісний і немає жорсткої межі між живою і неживою природою, природним середовищем і людиною.

Усе це сприяло появі **марксизму**, основними напрямками якого є: 1) **філософське** осмислення світу; 2) **економічна** теорія; 3) вчення про побудову **комуністичного** суспільства.

Марксистська філософія ділиться на дві частини:

- 1) **діалектичний матеріалізм (ДІАМАТ)**, де з матеріалістичних позицій із застосуванням діалектичного методу розкриваються онтологічні, гносеологічні та методологічні проблеми пізнання світу;
- 2) **історичний матеріалізм (ІСТМАТ)**, що осмислює діалектичні зміни в суспільстві та проблеми людського існування.

**ДІАЛЕКТИЧНИЙ
МАТЕРІАЛІЗМ**

Вважається, що діалектичний матеріалізм більшою мірою розробляв Ф. Енгельс у працях “Анти-Дюринг”, “Діалектика природи” та ін., а історичний матеріалізм – К. Маркс, насамперед у багатотомному “Капіталі”. Проте такий поділ їх співпраці є **досить умовним**. Адже вони написали багато спільних творів: “Маніфест Комуністичної партії”, “Німецьку ідеологію”, “Святе сімейство” тощо. І скрізь їх погляди на проблеми розвитку, духовного життя та соціальної філософії в основному **співпадають**.

Які ж головні положення діалектичного матеріалізму?

По-перше, його засновники були глибоко переконані, що **первинною** (початковою, субстанційною) у системі буття є **матерія**. Вона **об’єктивна** (незалежна від людей), вічна, **несотворима** (причина сама собі) та має властивість **відображення** (завдяки чому її сприймають наші органи чуття).

По-друге, безперервний процес становлення, розвитку або занепаду існуючого відбуваються за **законами діалектики**.

На відміну від Г. Гегеля, основоположники марксизму вважали за необхідне застосовувати їх при **пізнанні** природи, проблем мислення і суспільного життя. Так підкреслювалася **єдність діалектики, логіки та гносеології**. У Г. Гегеля же діалектичні закони діяли за межами земного буття.

**ІСТОРИЧНИЙ
МАТЕРІАЛІЗМ**

Що стосується матеріалістичного розуміння історії, то західні дослідники вважають, що воно являє собою “перевернену з голови на ноги” **філософію історії Г. Гегеля**.

Сутність марксистського учення про суспільство:

По-перше, історичний матеріалізм є **діалектичним підходом до вивчення суспільних явищ**. На цій підставі творці марксизму зробили висновок про **первинність суспільного буття** (матеріальних процесів, незалежних від людей) і **вторинність усіх інших форм їх життя**: політики, права, моралі тощо.

По-друге, основоположниками марксизму **виробничі відносини** людей (стосунки в процесі їх виробничої діяльності) подавалися як **об'єктивний** (незалежний від волі людей) матеріальний процес. **Виробничі відносини** оголошувалися **економічною структурою суспільства**, його **реальним базисом**.

По-третє, на базисові (виробничих відносинах), указував К. Маркс у роботі “До критики політичної економії”, формується **надбудова**:

- а) політична і юридична організація суспільства (державні установи, політичні партії та ін.);
- б) форми суспільної свідомості (політична, правова, моральна, естетична, релігійна та ін.);
- в) все духовне життя і невиробничі стосунки в суспільстві.

Тим самим, на наш погляд, **усвідомлена діяльність людей відсувалася на задній план**, а домінував у їх житті неконтрольований ними об'єктивний матеріальний процес (виробничі відносини між тими ж людьми).

ВИСНОВКИ К. МАРКСА ЩОДО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

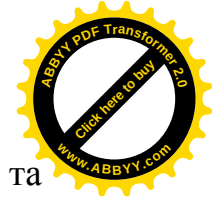
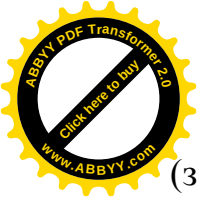
Діалектично досліджуючи історію суспільства, К. Маркс зробив нечувані на той час висновки.

Висновок 1. Розвиток суспільства є **закономірною зміною способів виробництва** (здобування людьми засобів до життя: їжі, одягу, житла тощо відповідно історичному рівню розвитку суспільства). У марксистській філософії в подальшому склалася традиція виділяти **п'ять способів виробництва**: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний, хоча К. Маркс називав їх більше (азійський, германський та ін.).

Висновок 2. К. Маркс також помітив, що **в залежності від способу виробництва формується певний тип суспільства** зі специфічним базисом і надбудовою, відповідним рівнем знань, мислення, побуту та ін. Цей стан суспільства він назвав **суспільно-економічною формацією**. (Знову ж таки у марксистській літературі їх виділяється п'ять: первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична).

Висновок 3. К.Маркс глибоко обґрунтовував соціально-історичний зв'язок між формаціями та закономірність їх зміни. Йдеться про **ідею суспільного прогресу як цілісного і безперервного процесу**: первісне суспільство закономірно змінюється рабовласницьким, рабовласницьке – феодальним, феодальне – капіталістичним, а те – соціалістичним, яке за К.Марксом, є першою фазою комунізму. Кожна нова формація за законами діалектики зароджується в надрах попередньої, застарілої та набираючи сил, ламаючи основи старої, утверджується в історії.

Висновок 4. Джерелом змін суспільно-економічних формацій, як пояснювали творці “Маніфесту Комуністичної партії”, є вічний **антагонізм**

(з грецької – “суперечка”, “боротьба”) між власниками-експлуататорами та тими, кого вони експлуатують. Це вічна боротьба між рабовласниками та рабами, поміщиками та кріпаками, капіталістами та пролетарями тощо. Суперечності між експлуаторами й експлуатованими завжди закінчуються **революційними змінами у суспільстві. Революції – це локомотиви історії.**

Висновок 5. На кожній сходинці історичного розвитку суспільства постають свої **основні класи**, що визначають сутність і зміст тієї чи іншої формації. Наприклад, у капіталістичному суспільстві домінують буржуазія і пролетарі (робітники, яких нещадно експлуатують). У той же час селяни, торговці, ремісники тощо є класами неосновними, відсталими, непрогресивними.

Висновок 6. Логіка суспільно-історичних змін, за К. Марксом, така, що передовий експлуатований клас неодмінно перемагає в класовій боротьбі, заперечуючи клас своїх експлуаторів. Тому перемога **пролетарської революції** (злам капіталістичної формації в основі) є об’єктивною закономірністю суспільного прогресу. **Пролетаріат – переможець, як основний клас, неодмінно має встановити свою диктатуру в політичному житті та соціальних стосунках.** Диктатура пролетаріату – це обов’язковий перехідний період від капіталізму до соціалізму (першої фази комунізму), це початок шляху до зникнення класів узагалі.

МАРКСИСТСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Основоположники марксизму, досліджуючи філософські основи формування справедливого суспільства, створили досить гуманне вчення про людину. Людина для них **за родовою сутністю є активною і творчою істотою з доцільним життям.** Вона має беззастережне право самореалізації. Це – **особистість** у суспільстві. Це – **індивідуальність** у визначенні сенсу свого життя. Вільний розвиток кожного, зазначено в “Маніфесті Комуністичної партії”, є умовою вільного розвитку всіх.

Теорія відчуження К. Маркса.

*Але в капіталістичних умовах людина праці відчужується від своєї родової суті. Жорстока експлуатація позбавляє її зацікавленості в результатах власної діяльності, (які належать власникові). Крім того, виснажлива праця позбавляє робітника можливості духовного розвитку і навіть повноцінного спілкування з іншими людьми. Ці жорстокі умови створюються **приватною власністю**. Для нормального життя і розвитку людини **приватну власність необхідно ліквідувати.***

До К. Маркса людина вимірювалася або за наявністю свідомості (Й. Фіхте, Г. Гегель), або шляхом з’ясування її природних характеристик, як це робив Л. Фейєрбах. Це були односторонні визначення. К. Маркс пов’язав матеріальне й духовне в людині її **соціальною** (суспільною) визначеністю. Для нього людина й не суто природна і, водночас, не лише духовна істота. Вона людська істота, рід якої твориться суспільним життям. Людина – не абстракт, пояснював геній, а сукупність суспільних відносин.

У той же час К. Маркс не відкидав думку про “природність” людини. Адже суспільна людина підпорядковує собі природу, активно її перетворює у своїх інтересах. Цей процес К. Маркс назвав **практикою**.

Практикою людська думка “опредмечується”. У процесі практичної діяльності людей природа набуває соціальних рис – твориться “друга природа”: будівлі, машини, їжа, одяг, транспорт тощо, з природи “першої”. Тим самим природа “гуманізується”, “олюднюється”, “соціалізується”, а людина водночас “натуралізується”, “оприроднюється”. Чим вищий рівень суспільного прогресу, тим глибшим стає “олюднення” природи і, відповідно, “оприроднення” людини.

Проте наскільки К. Маркс був гуманістом в оцінці людини в філософії, настільки **негуманним він був (як і Ф.Енгельс) у визначенні способів забезпечення гідних умов людського життя**. Тут творці марксизму не бачили інших методів, крім **класової боротьби, громадянських війн, революційного терору, диктатури одного класу** тощо. Ці методи, як показав досвід СРСР, приводять до **економічної відсталості, занепаду духовного життя, загибелі великої кількості людей, страждань і горя решти населення, насильства невеликої групи вождів щодо всього народу**. Ось така суперечливість теорії та практики марксизму.

3. Інтерпретація філософії марксизму

За життя К. Маркса і Ф. Енгельса їх учення було не надто поширеним. Спалах інтересу до нього відбувся із загостренням на початку ХХ ст. революційної ситуації в Європі. У **практику суспільних змін** ідеї марксизму почали втілюватися з 1917 року, насамперед у Росії.

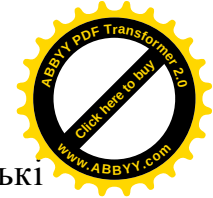
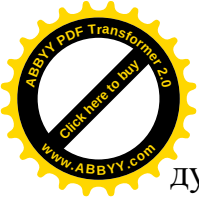
СУТНІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МАРКСИЗМУ

Але повсюди теорія марксизму піддавалася **інтерпретації** (з латини – “тлумаченню”, “поясненню”). Це почалося ще за життя її творців. Причому інтерпретація нерідко була такою, як у Франції, де К. Маркс, особисто познайомившись із тим, як його тлумачать, заявив: “Ясно одне, що я не марксист”.

До речі, вже філософська теорія Ф. Енгельса багато в чому не співпадала з філософськими концепціями К. Маркса, особливо після його смерті. Це виявилось в поглядах Ф. Енгельса на проблеми пізнання, діалектичні процеси тощо. А лідер німецьких соціалістів К. Каутський, пояснюючи вчення К. Маркса, підкреслював, що соціалістична революція може перемогти і без зусиль пролетаріату. Так само щось подібне вносили в марксизм його послідовники в Італії, Угорщині, Франції та інших країнах.

ПОГЛЯДИ НА МАРКСИЗМ В УКРАЇНІ

Особливого забарвлення набули марксистські ідеї на теренах Російської імперії. Так, в Україні, марксизм прекрасно знали та пропагували його прогресивні думки С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та інші діячі, називаючи себе **соціалістами**. Але вони категорично відкидали **однобокість** матеріалістичного розуміння історії, де перевага надається матеріальному виробництву. Адже там немає, обурювалися вони, місця живій людині з її

духовним світом, переживаннями та надіями. Крім того, українські демократи *не сприймали* насильницьких ідей марксизму щодо перетворення світу людського життя: класової боротьби, громадянської війни, диктатури одного класу в суспільстві тощо. Наприклад, І. Франко розбудовував власну теорію розбудови соціалізму в Україні еволюційним шляхом.

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ
МАРКСИЗМУ
В. ЛЕНІНИМ**

Особливо довільно тлумачив теорію марксизму В. Ленін. *По-перше*, він, на відміну від К. Маркса, доводив, що соціалістична революція може перемогти не в більшості європейських країн, а в одній з них. Від того радянська Росія була ззовні заблокована усією світовою спільнотою, що спричинило економічні негаразди та відсталість у розвитку.

По-друге, В. Ленін доводив, що революційні зміни в суспільстві можливі без певного їх визрівання в надрах попередньої формації, як вчив К. Маркс. Цього вимагають закони діалектики. Тому побудова феодального господарства та соціального устрою Російської імперії дала ті жахливі наслідки, що мала наша країна.

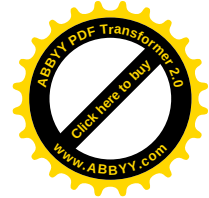
По-третє, В. Ленін не сприйняв і головного *положення філософії марксизму: вільний розвиток кожної особи є умовою вільного розвитку всього суспільства*. Для нього головною була перемога революції, а долі окремих людей його не цікавили. Народ, той, хто безпосередньо реалізовував практичні революційні замисли, являв собою для В. Леніна “маси”.

Ці “маси” потрібно організовувати та спрямовувати. Для цього необхідна *революційна партія* (більшовицька). До партії входить багато різних людей, якими варто постійно керувати. Це справа *вождів*. Сама пролетарська партія в усьому спирається на науку, на теорію наукового соціалізму. Вожді, як кращі представники партії, завжди керуються законами науки і тому *ніколи не помиляються*.

Втілення в практику цих жахливих ідей в СРСР привело до страшних наслідків: нехтування правами, свободою та життям мільйонів людей.

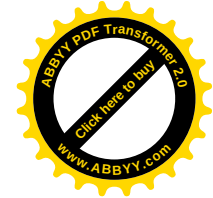
Питання для самоконтролю

1. Особливості творчості І. Канта.
2. Що таке «моральний імператив» І. Канта?
3. Поняття про «абсолютний ідеалізм» Г. Гегеля.
4. Що таке марксизм?
5. Філософія Л. Фойєрбаха.
6. Охарактеризуйте діалектичний та історичний матеріалізм.
7. Вчення К. Маркса про людину та суспільство.
8. Сутність інтерпретації марксизму.

Тести

Тема VIII • 1 № 1 <u>Німецька класична філософія:</u> 1) залишилася недовершеною; 2) має міцне культурне підґрунтя; 3) бачила революцію як основу розвитку суспільства; 4) стверджує доцільну впорядкованість світу; 5) розкрила світ у єдності, змінах і розвитку.		Тема VIII • 1 № 2 <u>І. Кант:</u> 1) не досліджував природу; 2) вивчав пізнавальні можливості розуму; 3) був матеріалістом; 4) був агностиком; 5) стверджував: людина не засіб, а мета розвитку.	
Тема VIII • 1 № 3 <u>Г. Гегель:</u> 1) був матеріалістом; 2) вважав, що основою світу є світовий дух; 3) доводив: мислення творить історію; 4) сформулював закони діалектики; 5) твердив: людина є творцем історії.		Тема VIII • 1 № 4 <u>Л. Фейєрбах:</u> 1) був релігійною людиною; 2) розвивав ідеалізм у філософії; 3) вважав людину вищим предметом філософії; 4) започаткував “філософію діалогу”; 5) закликав до всезагальної любові.	
Тема VIII • 2 № 1 <u>Марксистська філософія:</u> 1) глибоко ідеалістична; 2) розбудована на діалектичній основі; 3) допускає плюралізм світоглядних уявлень; 4) розкриває чотири закони діалектики; 5) сформована як наука.		Тема VIII • 2 № 2 <u>К. Маркс пояснював:</u> 1) приватна власність є умовою розвитку людини праці; 2) духовне і соціальне життя мають економічну основу; 3) релігія є головною умовою життя і розвитку суспільства; 4) громадянських війн не повинно бути; 5) диктатура пролетаріату призводить до загального щастя.	
Тема VIII • 2 № 3 <u>Марксизм доводить:</u> 1) людина безпорадна у світі; 2) людина і природа – антиподи; 3) людина – творець самої себе; 4) людина – сукупність суспільних відносин; 5) інтереси суспільства важливіші інтересів окремої особи.		Тема VIII • 2 № 4 <u>Марксизм переконує:</u> 1) суспільство розвивається чітко за законами; 2) суспільно-економічні формації не пов’язані між собою; 3) комунізм настане обов’язково; 4) лише соціальна революція змінює суспільний лад; 5) капіталізм і комунізм можуть мирно співіснувати.	
Тема VIII • 3 № 1 <u>Інтерпретація марксизму</u> 1) послідовники К. Маркса копіювали його вчення; 2) Ф. Енгельс чітко слідував К. Марксу; 3) послідовники викривляли ідеї К. Маркса; 4) в Україні марксизм не сприймався; 5) В. Ленін у марксизмі нічого не змінив.	Тема VIII • 3 № 2 <u>В. Ленін убачав у діалектиці</u> 1) алгебру революції; 2) найширший метод пізнання світу; 3) її єдність із метафізикою; 4) пізнання світу в спокої; 5) засіб підвищення ефективності виробництва.	Тема VIII • 3 № 3 <u>В. Ленін у поглядах на суспільство:</u> 1) в усьому наслідував К. Марксу; 2) віддавав перевагу особі перед суспільством; 3) віддавав перевагу думці народу; 4) вважав диктатуру основою справедливості; 5) заперечував класову боротьбу.	

ТЕМА IX. ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Зародження філософської думки в Україні

Загальний огляд. Вплив степу. Білінгвізм. Відсутність державності. Українська передфілософія. Філософська думка в Київській Русі. Розквіт Просвітництва і гуманізму. Іван Вишенський. Острозький духовний осередок. Діяльність братств. Братства Сумщини. Київський учений гурток.

2. Становлення української класичної філософії

Петро Могила. Формування Київської академії. Філософія у Києво-Могилянській академії. Погляди на незалежність України. Григорій Сковорода. Яків Козельський. Академічна філософія. Філософія у Харківському університеті. Просвітництво на Слобожанщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А. К. Історія філософії: Підручник / А.К. Бичко, І.В. Бичко, В.Г. Табачковський. – К. : Либідь, 2001. – С. 305–404.
2. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – К.: Наукова думка, 1996.
3. Горський В. С. Історія української філософії / В.С. Горський, К.В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004.
4. Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Х. : Прапор, 2003. – С. 415–454.
5. Історія філософії України: Підручник. – К. : Либідь, 1994.
6. Історія філософії України Хрестоматія: Навч. посібник. – К. : Либідь, 1993.
7. Качуровський М. О. Українська філософія: Навчально-методичний посібник / М. О. Качуровський. – Суми: СумДПУ, 2007.
8. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991.
9. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні: Курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища школа, 1999.
10. Огородник І. В. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К. : Либідь, 1997.

1. Зародження філософської думки в Україні

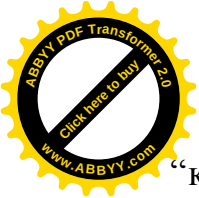
ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Українська філософія посідає гідне місце у філософії світовій. Незважаючи на 750-літні утиски з боку чужої культури, вона жила, розвивалася і самостійно допомагала нашому народу зберігати світоглядну самобутність, залишатися етнонаціональною спільнотою, що, при нагоді, здатна до суверенного життя.

Зовнішні чинники, що негативно впливали на філософську думку в Україні, були дуже потужними.

ВПЛИВ СТЕПУ

По-перше, це **вплив степу**, тобто кочових народів. Українці – народ **автохтонний** (з грецької – “місцевий”,

“корінний”). Сліди його постійного проживання на території нашої країни, на думку дослідників, датуються за чотири тисячоліття до н.е. Але географічно територія України є складовою гігантського степу, що простягнувся від Тихого океану на Сході до Карпат – на Заході. По його просторах віками пересувалися кочові народи, які раз по раз займали українські землі: сармати, кіммерійці, скіфи, гунни, болгари, половці та ін. Вони тією чи іншою мірою впливали на спосіб життя, звичаї, моральні та ціннісні орієнтації місцевого населення.

Надзвичайно важкими виявилися наслідки монгольської навали, оскільки монголи занесли на українські землі конфуціанську ідею про **повну підпорядкованість простолюдів панівній верхівці**. На її підставі пізніше ґрунтувалося кріпосництво (по суті рабство), що ламало внутрішнє єство людини, принижувало її гідність, пригнічувало творчу активність.

БІЛІНГВІЗМ

По-друге, дуже негативний вплив на філософський світогляд українців справив **білінгвізм** (з латини – “двомовність”). Його започаткували **скандинавські князі**, які прибули до Київської Русі із Новгороду. Звідти княжий двір заніс до Києва мову **північних слов’ян**, що суттєво відрізнялася від мови місцевого населення (як російська від української).

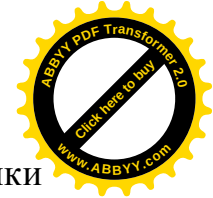
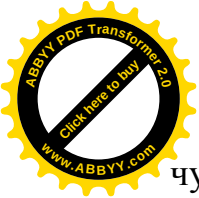
Започатковані в Києві письмо, освіта, книжкова справа за мовною основою для праукраїнців **були чужими**. Це була не своя, а “княжа мова”, яка нині має назву або “староцерковної”, або “старослов’янської”. Це привело до трагічних наслідків.

Річ у тім, що **основи духовного життя формує народ** (мову, буденні знання, мораль, вірування, фольклор і т. ін.). Узагальнює на теоретичному рівні досягнення народу **еліта** – найталановитіші представники народу: науковці, державні, суспільні та релігійні діячі, митці тощо.

Передаються їх досягнення системою освіти, книжної справи, різноманітною позашкільною системою передачі кращих духовних надбань, як нині це роблять бібліотеки, інтернет, mas media. Завдяки тому теоретичні знання стають здобутком усього населення країни. А в цей час елітна його частина напрацьовує ще вищий рівень мови науки, мистецтва, філософії, який знову передається народу, і так невинно.

Але що ж відбувається коли в країні панує чужа мова? Коли нею користується лише панівна верхівка? Коли на ній розбудована книжкова та освітня справи? Коли думки еліти стають незрозумілими більшості? Тоді духовність народу занепадає, в неї з чужою мовою заносяться елементи чужої культури і з часом нація може щезнути, розчинитися в іншій нації. Цього постійно прагнули різні поневолювачі українців.

Від того в Україні більше тисячоліття духовне життя було викривленим, оскільки через білінгвізм духовне життя простих людей йшла своєю колією, верхівки – своєю. Скажімо, навіть наприкінці XVIII ст. філософські твори Г. Сковороди, написані “княжою мовою”, мало хто в Україні розумів, а опублікована в 1798 році “Енеїда” І. Котляревського (з

чужоземними життєвими колізіями) для всіх простих людей завдяки зрозумілій мові відразу стала своєю.

І якщо зважити на те, що **елітарна творчість формує основи подальшого духовного розвитку народу** (його знань, освіти, мистецтва, самої мови), то стає зрозумілим, якої шкоди завдає білінгвізм.

ВІДСУТНІСТЬ ДЕРЖАВНОСТІ

По-третє, присутнім негативним чинником в історії України була 750-річна **бездержавність**. Через те все українське в Україні офіційного захисту і підтримки не мало. Навпаки, поневолювачі насильницьки формували в українців комплекс **меншовартості**, оскільки навіть назви для нашої країни ними підбиралися відповідні: чи то “Мала Литва”, чи то “Малопольська”, чи то “Малоросія”. А українцям нахабно у вічі стверджувалося: **вашої мови, а відповідно й вас, як нації, не було, немає і бути не може**.

Безвизначково усі нації формувалися в боротьбі за самозбереження. Для одних з них цей процес був не надто болючим, для інших, як українців, **трагедійним**. Річ у тому, що одні народи в час переходу до національного життя мали досить сильну **провідну верству** – політичну, економічну, фінансову та духовну еліту. Вона творилася історією народу, знала як і вміла відстоювати інтереси своєї нації.

В Україні такої верстви не було. Шалений тиск на все українське з боку Польщі після Люблінської унії 1569 р. призвів до добровільної колонізації української верхівки. Усі сім’ї з роду Рюриковичів, так звані «княжата малі» (Вишневецькі, Острожські, Конецпольські, Сангушки, Корецькі та ін.) відмовилися від свого народу і слугували поневолювачам.

Більшість українців були неграмотними та пригнобленими хліборобами. І коли в другій половині XIX ст. історик В. Антонович проаналізував життєдіяльність 700 родин верхівки українського суспільства, то виявилось що **Україна не мала вищих національних станів** (провідної верстви, еліти). Їх основу склали поляки, німці, росіяни, представники інших націй, які й хозяйнували в країні.

З цього приводу виникають закономірні запитання: “Як українці вижили в таких страшних умовах? Де вони брали для цього снагу і міць? Що їх берегло і підтримувало?”. Про це йде мова в курсі української філософії.

Як усі національні філософії, українська також має свою передфілософію, філософські вчення та сучасну філософську теорію.

УКРАЇНЬКА ПЕРЕДФІЛОСОФІЯ

Найбільш давніми типами світоглядних уявлень були міфологія та первісна релігія. Праукраїнці міркували не лише над безпосередніми життєвими проблемами, а й щодо життя і смерті, сенсу свого існування тощо.

Специфіка світобачення праукраїнців

У давні часи предки українців не вважали себе **підпорядкованими природним силам, а діяли на рівні з ними**. Природа осмислювалась як щось своє, близьке, як необхідна частка життя, що і допоможе, і захистить, і визволить із біди. Тому в людей складалося враження про свої сили та можливості як **рівноцінні природним**. Відповідно, в житті цінувалися розум, фізична сила, сміливість, ініціативність. Тому історик І. Крип'якевич писав, що чужинці завжди дивувалися розсудливості, витривалості, життєвій спритності та зарадності слов'ян.

Усе це дає підстави для висновку, що первісні уявлення про світ і про себе в ньому **сформували у предків-українців ті риси, які згодом визначили етнічну специфіку: загострене відчуття свободи й любові до рідного краю, впевненість у своїх силах, кмітливість і здоровий глузд**. Наприклад, це відбито в усіх стародавніх українських літературних джерелах, де висловлено чимало філософських думок.

Це і погляди на світобудову і людську долю, роздуми про громадянську відповідальність і необхідність єднання для захисту краю. Там же акцентується момент **самоусвідомлення** населенням себе як етносу, окремого народу зі своєю самобутньою культурою. Це зазначено, наприклад, у першому літературному джерелі України – «Велесовій книзі». датованій V-VIII ст.

ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

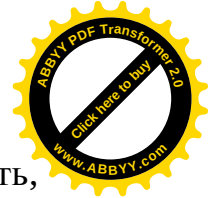
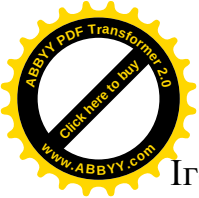
Безпосередньо глибокі філософські роздуми з'явилися в добу Київської Русі. У цей час великокняжа влада вимагала єдинобожжя. Так вирішувалися **дві суттєві проблеми**: боготворення влади престольного князя і духовна консолідація різноплеменного населення.

Повсюдне введення православ'я у Київській Русі з 988 року сприяло значному розвитку культури, освіти, розширенню всебічних зв'язків з іншими народами. Зріс попит на книги. З часом література поділилася на **патристику** – святе писмо і **світську**, що описувала земне життя.

Привертає увагу те, що перші вітчизняні патристичні твори не були **копіюванням** думок іноземних богословів. Це добре помітно у «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повчанні» Феодосія, «Сказанні про Бориса і Гліба» невідомого автора та ін. Слов'янські отці церкви міркували про бога, призначення людського життя і його смисл на підставі власної світоглядної традиції.

Цікаво, що в ті часи у великій кількості була поширена і нецерковна література з філософським підтекстом. Наприклад, досить відомою в XII ст. була збірка афоризмів, повчань, настанов, приказок і навіть історичних анекдотів під назвою «Бджола». У ній розкриваються **кращі моральні риси** людини, лунають заклики до порядності та доброчинності, засуджуються пихатість, аморальність, злостивість тощо.

Більш глибокими ці настанови є у «Правді руській» Ярослава Мудрого та «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. У знаменитому «Слові о полку

Ігоревім” синтезовані філософські роздуми про соціальну відповідальність, необхідність консолідації зусиль суспільства для захисту батьківщини, про честь і гідність людини.

Ці та подібні їм твори виховували у наших предків любов і повагу до рідної землі, своєї мови, культури, звичаїв. Вони **об’єднували народ духовно** і, певною мірою, забезпечували взаємопідтримку серед населення України у важкі часи.

Монгольська навала, розбрат місцевих князів призвели до знищення східнослов’янської державності та занепаду духовного життя. У той час, коли поряд, у Західній Європі, розквітла філософія Середньовіччя, а потім набула сили філософська думка доби Відродження, в Україні вона жевріла лише у глибинах душі народу.

**РОЗКВІТ
ПРОСВІТНИЦТВА
І ГУМАНІЗМУ**

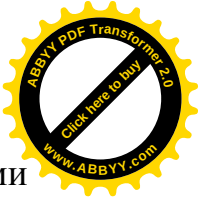
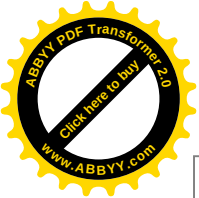
Проте могутня духовна традиція зробила українській народ непохитним у збереженні своєї самобутності, власних світоглядних засад. Простолюдини берегли мову, звичаї, творили епос. Сотні українців у ці важкі часи здобували вищу освіту в західних країнах. Звідти вони несли на батьківщину ідеї Просвітництва і гуманізму. Просвітництво, за І. Кантом, **є головним засобом проти несвободи, а гуманізм – визнанням людини як вищої цінності**.

Обдарованість українців була загальноновизнаною, наприклад, Юрій Дрогобич (бл. 1450–1494), був ректором Болонського медичного університету в Італії. У своїх творах він висловлював думки про соціальну справедливість, звеличував силу знання і людський розум. А Павло Русин (бл. 1470–1517), який працював професором у західних університетах, був прихильником природного права людини на вільне і повноцінне життя. Він переконував, що історію творять люди, а не окремі правителі, як тоді вважалося.

Видатний політик, письменник, історик і філософ XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566) **наполегливо захищав історичні та культурні надбання українського народу**. Він постійно звертався до його славного історичного минулого і вніс багато нового в осмислення суспільного життя і долі людини.

Думки С. Оріховського-Роксолана про суспільне життя:

- 1) він заперечував **божественне походження держави** та підтримував думку про необхідність суспільного договору в організації життя людей, висловлену ще в добу античності;
- 2) у багатьох працях (“Напучення польському королеві”, “Про природне право”, “Хроніки” та ін.) С.Оріховський-Роксолан розглядав **суспільне благо** як взаємну відповідальність держави та громадян, що ґрунтується на рівних правах людей і соціальній справедливості;
- 3) особливу увагу він приділяв **науці й освіті**. Вони покликані сприяти формуванню самоусвідомлення народу себе як творчої сили, піднесенню моральності та самоповаги людей.

**ІВАН
ВИШЕНСЬКИЙ**

Філософське підґрунтя мають і гуманістичні роздуми Івана Вишенського (бл. 1550–1620). Як духовна особа, він оперував теологічними принципами розуміння світу і сенсу людського життя. Проте в його творах звучали і реальні, “земні” думки.

По-перше, при певній суперечливості своїх поглядів, І. Вишенський завжди був послідовним у боротьбі з католицизмом і закликав український народ до опору релігійному і національному гнобленню. (Варто згадати, що за Люблінською унією 1569 року Україна підпадала під владу Польщі, уряд і духовенство якої категорично відкидали все українське: мову, звичаї, самобутність народу. **Особливо переслідувалося православ’я**, що вважалося розкольниким, ворожим католицизму.) У своїх творах “Книжка”, “Краткословний ответ Петру Скарге” та ін. І. Вишенський обґрунтовував неправомірність утисків українства, відстоював право народу на свою віру, мову, культуру.

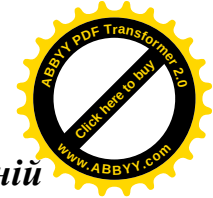
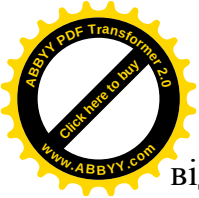
По-друге, у філософських роздумах І. Вишенський онтологічно визнавав природу, життя, рух творінням божественної (трансцендентної) сили. Бог – також творець справедливості, мудрості, чесності. Але заповіт бога у земному житті **зрадили світські та духовні владики, поставивши під загрозу саме існування українського престолу**. Докоряючи можновладцям, філософ гнівно запитував їх: чим вони кращі за простолюдинів? Адже бог створив усіх людей однаковими! Тому І. Франко наголошував, що І. Вишенський **був першим**, хто у нашому краї підняв голос на захист простого народу.

По-третє, духовний ідеал людини мислитель вбачав **у перемозі духу над тілом**. Ця перемога здобувається завдяки волі людини. Від неї самої залежить, на який бік стати: гріховного тіла чи божественного духу, добра чи зла. Бог наділяє людину **можливістю вибору**, тому істина (правда, добро, справедливість) заховані в ній самій. Втілення істини в життя, коли воно стає християнським, мудрим, набирає форми **“внутрішньої філософії”**. **“Зовнішня філософія”** – це філософія вищої мудрості та справедливості, це філософія божественна.

Отже, у різножанрових творах, усній полеміці з апологетами католицизму українські письменники, суспільні діячі, філософи тривалий час успішно відстоювали православну віру і пропагували гуманістичні принципи життя. Навіть деякі українці-багатії не прихилилися до Польщі, а чинили супротив рішенням не лише Люблінської унії, а й Берестейської (1596), що фактично заборонила православну віру. І це дуже важливо, бо православ’я було тоді єдиною силою, що єднала українців як народ.

**ОСТРОЗЬКИЙ
ДУХОВНИЙ
ОСЕРЕДОК**

У цю гірку годину, коли більшість українських магнатів полонізувалася і прийняла католицизм, частина національно свідомих багатих українців виборювала право українців на українське життя. Як зазначав І. Крип’якевич, український аристократ Григорій Ходкевич заснував у Заблудові друкарню, а київський воєвода князь Костянтин Острозький, який здобув собі славу мецената,

відкрив низку шкіл, а в у 1576 році заснував у Острозі **культурно-освітній центр**, який складався зі **школи** (колегіуму, що його князь називав академією), **друкарні**, що випустила в світ більше 30 книг, і **гуртка однокласників** – визначних вчених, письменників, перекладачів, полемістів, котрі прибули на запрошення князя з багатьох країн.

В Острозі працювали:

- **українець** Дем'ян Наливайко – поет, перекладач, управитель друкарні;
- **польський** шляхтич Герасим Смотрицький – письменник, педагог, ректор колегіуму. Він першим здійснив спробу писати близькою до народної мовою, опублікувавши книжку "Ключ царства небесного";
- **грек** ієромонах Кипріян – письменник, викладач, а згодом Константинопольський патріарх;
- **білорус** Андрій Римша – вчений, педагог;
- **поляк** Лятос Як – доктор філософії й медицини та інші освічені люди.

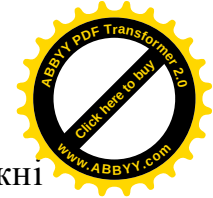
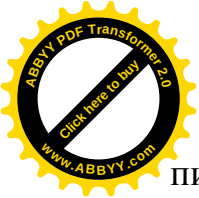
Крім широкої освітянської, літературної та книговидавничої діяльності, представники Острозького осередку вели **полемічну боротьбу** із засиллям католицької церкви, що намагалася викорінити православ'я. Вони добре знали та пропагували спадщину Київської Русі та сучасну західноєвропейську культуру, глибоко усвідомлювали роль української мови як запоруки самозбереження народу перед загрозою полонізації. Завдяки підтримці Острозького центру Лаврентій Зизаній видав у 1596 р. одну з перших **слов'янських граматики**. Пізніше побачила світ його "Граматика словенська..." (1618), що прислужилася українській просвіті протягом двох віків, а також сприяла **нормуванню** російської, білоруської, словенської та інших слов'янських писемних мов.

За неповними підрахунками Острозький колегіум закінчило понад 500 осіб. Серед них – гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, згаданий філософ Лаврентій Зизаній, письменник Мелетій Смотрицький та інші. Зрозуміло, що діяльність осередку не схвалювалася польською владою. Тому полонізовані діти князя перетворили колегіум у 1636 р. на звичайну єзуїтську школу.

Проте вихованці Острога зробили вагомий внесок у подальший розвиток **національної культури й освіти, їх демократизацію та гуманізацію**. Багато випускників колегіуму наймалися вчителями церковних і братських шкіл, навчальних закладів Києва та інших міст. Вони значною мірою сприяли поширенню братського руху по всій Україні, що відігравав з кінця XVI ст. дуже важливу роль у духовному і культурному житті українців.

**ДІЯЛЬНІСТЬ
БРАТСТВ**

Братства виникли як **національно-релігійні організації** православного населення по всій Україні. Під гаслом боротьби за віру ці осередки українського національного життя швидко перетворилися на велику силу ідейного та соціального опору іноземним поневолювачам. Братства домоглися власного представництва в органах місцевої влади та мали змогу утримувати лікарні, допомагати злидненним, опікуватися долею сиріт. Вони гуртували навколо себе вчених,

письменників, філософів, котрі вели полемічну діяльність, писали художні твори, підручники, займались видавничою справою.

Братства багато зробили для поширення освіти серед населення. По всій Україні діяли братські школи. Найвизначніші з них переросли в *колегіуми*, а київська – в *академію*. Здібні українці за кошти братств відправлялися за кордон отримувати вищу освіту.

Показовою в цьому відношенні була діяльність Львівського Успенського братства. Завдяки йому зміг організувати друкарню Іван Федоров. Зі Львова книги розходились по всій Україні, потрапляли в Росію, Білорусію, на Балкани. Львівська братська школа давала ґрунтовну освіту. В ній вивчалися декілька мов, діалектика, риторика, етика, астрономія, музика тощо.

У Львівському братстві плідно працював поет, вчений, друкар Кирило Ставровецький-Транквіліон (?–1646). У творах “Зерцало богословія”, “Євангеліє учительное”, “Перло многоцѣнное” він глибоко осмислював вітчизняну культурну спадщину, зрозуміло доносив до народу ренесансно-гуманістичні ідеї.

Завдяки допомозі Київського братства творив *перший український філософ* Касіян Сакович (1578–1647). Його вчення викладене в творах:

а) “Аристотелеві проблеми, або Питання про природу людини”, де аналізуються діяльність, життя і можливості людини в навколишньому світі;

б) “Трактат про душу...”, в якому розглядаються духовний світ людини, зміст її душі й основи психічних явищ.

Автор підійшов до висвітлення згаданих проблем досить компілятивно, але це були перші українські філософські праці.

Широку благодійницьку та культурно-освітню діяльність вели братства і в інших містах: Рогатині, Луцьку, Вінниці, Шаргороді, Немирові, а також на Слобожанщині.

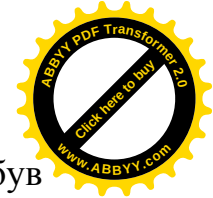
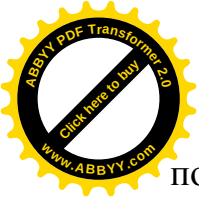
БРАТСТВА СУМЩИНИ

За останніми дослідженнями, в межах сьогоденної Сумщини також налічувалося чимало братств. У XVII-XIX ст. вони існували в Білопільлі, Лебедині, Охтирці, в селах Будки, Кириківка та інших, опікуючись освітою населення, допомагаючи церковній діяльності, організовуючи притулки для старих і вбогих.

Цікавими є історія та діяльність Хрестовоздвиженського трудового братства, яке організував у 1889 році крупний поміщик, письменник, талановитий педагог Микола Миколайович Неплюєв (1851–1908) у селі Воздвиженське, нині Ямпільського району. Життя братчиків будувалося на основі християнської моралі, добра й освіти. Братство мало початкову школу з гуртожитком, чоловічу й жіночу сільськогосподарські школи. Тут була бібліотека, проводилися літературні та музичні вечори, діяла художня самодіяльність. Великий сільськогосподарський комплекс сприяв трудовому вихованню молоді. Братством керувала дума. Воно існувало навіть при радянській владі до 1924 року у вигляді комуни.

КИЇВСЬКИЙ УЧЕНИЙ ГУРТ

Усі братства потребували різної літератури, особливо підручників для своїх шкіл. Як відгук на ці потреби на

початку XVII ст. діяв учений гурток при Києво-Печерській лаврі. Він був створений зусиллями лаврського архімандрита Єлисея Плетенецького. У діяльності гуртка брали участь відомі письменники, богослови, перекладачі, художники: Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Олександр Митура, Памво Беринда та інші, які продовжили традиції Острозького осередку. Вони налагодили роботу друкарні, писали полемічні твори, видали значну кількість підручників для шкіл. Їх “Часослов” прислужився десяткам поколінь учнів.

У Києві Л. Зизаній до посібника “Грамматика словенска...” і букваря під назвою “Наука ку читаню і розумню писма словенскаго...” (1596) створив перший український словник “Лексис, сирьчь реченія...” на тисячу слів, а вчений, поет, гравер і друкар П. Беринда уклав у 1619 р. “Лексіконъ славенороскій и именъ тлъкованіе” на сім тисяч термінів.

Разом із тим діяльність братств і вченого гуртка **заклала підвалини для розвитку теоретичних основ вітчизняної філософії**. Захищаючи православ'я, їх представники у своїх полемічних творах виходили з патристики й ареопагітики, що несли в собі елементи вчень Платона, Арістотеля та інших старогрецьких філософів. Так, З. Копистенський у своїй “Книге о вѣрь...” розглядав проблеми сутності та явища, душі й тіла, свободи волі тощо.

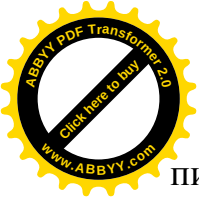
Але всі філософські погляди цього періоду мали одну важливу особливість. У них онтологічні та гносеологічні питання не були головними. Соціально-політичні умови життя українського народу вимагали, насамперед, **осмислення соціальних проблем**. Тому основні філософські роздуми були спрямовані на аналіз суспільних реалій життя, міжлюдських взаємини і визначення шляхів досягнення соціальної справедливості та рівноправності людей. Це було викликано соціальним і політичним гнобленням українців, якого вони зазнавали з боку різних поневолювачів. Тому вже з кінця XV ст. гуманізм став центральною ланкою суспільної думки в Україні, що посутньо вплинула на національно-визвольний рух, особливо в добу хмельниччини та козаччини.

2. Становлення української класичної філософії

Українська філософська думка почала набувати **класичного вигляду**, тобто **охоплювати весь спектр філософських проблем**, лише з 30-х років XVII ст. Цей процес пов'язаний зі створенням Києво-Могилянської академії – одного з найвизначніших феноменів у житті не лише українців, а й усіх східнослов'янських народів. Слава про рівень навчального процесу в ній лунала далеко за межами українських земель. Так, М. Грушевський у статті “Три академії” наводить такий приклад: у 1637 р. до Київської академії хотів уступити венеціанець Секура, бо чув, що вона “благополучно разным ученієм процвѣтаєть”.

ПЕТРО МОГИЛА

Особливе місце в організації академічного життя посідав її засновник – митрополит Київський і Галицький, видатний діяч української культури, просвітителі і

письменник Петро Симеонович Могила (1596–1647). На жаль, його ім'я відоме лише у зв'язку із заснуванням академії. Проте П. Могила був реформатором усього духовного життя України. Чому?

По-перше, спираючись на силу козацтва, він домогся в 1630 р. легалізації та самостійності **української православної церкви**, єдиної на той час сили, що об'єднувала майже все населення України.

По-друге, П. Могила у своїх працях розпочав **теоретичне обґрунтування засад української державності**. Очолюючи православну церкву в Україні, він відчував, що без державної організації життя може загинути не лише православ'я, а й саме українство. Цю думку він уперше висловив у 1637 р. у передмові до “Учительного Євангелія”. За П. Могилою, державою має керувати володар – людина сильної волі та великих здібностей, а в усьому іншому він “равен ест всякому человеку”. Церкві відводилося лише місце радника в державному житті.

По-третє, П. Могила радикально **реорганізував освітянську діяльність** в Україні, створивши чітку систему освітніх закладів:

1) на зміну організаційно розрізненим братським і церковним школам із самодіяльними курсами навчання, П. Могила запровадив **поділені на класи початкові школи із чітко визначеними програмами**, що висувало нові вимоги до рівня фахової підготовки вчителів;

2) П. Могила реконструював і середню освіту, створивши ряд колегіумів: у Києві (1632), Вінниці (1634), Крем'янці (1636), пізніше – в Могилеві та інших містах. Їх вихованці **вчителювали у школах**, багатих сім'ях, обіймали громадські посади;

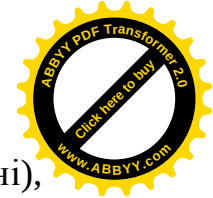
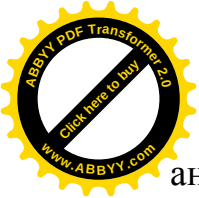
3) зусиллями П.Могилы створено в Україні **перший вищий навчальний заклад**, що й сьогодні носить його ім'я – Києво-Могилянську академію.

**ФОРМУВАННЯ
КИЇВСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ**

Академія почала діяти як колегіум у 1632 р., після злиття Київської братської та Лаврської шкіл. Є відомості, що в цих школах, а потім і в колегіумі викладали вчені, письменники, книговидавці із знаменитого вченого гуртка при Лаврі – З. Копистенський, І. Копинський, Т. Земка, О. Митура, П. Беринда та інші.

Матеріальну й фінансову підтримку П. Могилі в його освітянських справах надавали як окремі особи, так і патріотичні сили. Наприклад, широко відомий факт дарування власної землі й будівель на ній Галшки Гулевичівни “на монастир і на школу дітям як шляхетським, так і міським”, як зазначила вона у дарчій. Постійно підтримували розвиток освіти запорозькі козаки. У 1620 р. вони всією Січчю на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним вступили до Київського братства й відтоді освітянську діяльність вважали особистою справою, виділяючи на неї значні кошти.

Навчальний процес у Київському колегіумі був подібним до західного. Науки ділилися на “тривіум” і “квадривіум”, проте навчальні програми були значно ширшими. Наприклад, тут філософський курс, крім діалектики та логіки, передбачав знайомство студентів із філософськими ідеями

античності, патристики, схоластики. Десь із середини XVIII ст. (є різні дані), з відкриттям **богословського факультету**, колегіум переріс в академію. Це значно розширило вивчення філософії. Цей курс читався від 2-х до 3-х років (хоча декілька разів заборонявся владою взагалі). Він включав діалектику, логіку, психологію та метафізику. Викладачами філософії були переважно духовні особи. Проте, спираючись у своїх лекціях на твори “отців церкви”, вони часто звертались як до спадку античних філософів (Платона, Демокріта, Арістотеля та інших), так і до сучасних їм західноєвропейських ідей гуманізму та Просвітництва.

**ФІЛОСОФІЯ У КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКІЙ
АКАДЕМІЇ**

Значний внесок у становлення класичної філософії в Україні зробили професори академії Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, І. Кроковський, С. Яворський та багато інших. Мислення філософів академії пізнішого періоду – Т. Прокоповича, Л. Дубневича, М. Козачинського, Г. Кониського – було близьким до західних взірців філософської думки Нового часу. Вони широко використовували наукові досягнення Ф. Бекона, Р. Декарта, Д. Локка, М. Коперніка, Г. Галілея.

Завдяки цьому **філософія в академії відмежовувалася від теології**, чим досягалося об'єктивне усвідомлення світу й людського буття. Вже Й. Кононович-Горбацький, читаючи філософський курс у 1639-1642 рр., чітко відокремлював богословський і суто філософський напрями у світобаченні. І хоча, на жаль, значна кількість академічних філософських творів до нас не дійшла, а ті, що наявні, – до кінця не вивчені, є підстави для певних узагальнень.

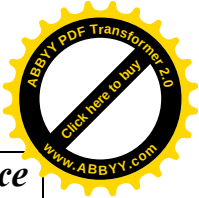
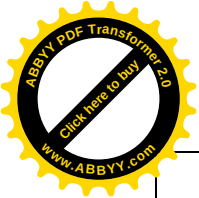
Зміст філософського курсу в Академії

По-перше, тут філософія поступово набула **природничих начал**. Так, І. Гізель висловлював думку про природні, а не божественні причини змін в об'єктивному світі. Професор О. Дубневич у рукописі своєї лекції зазначав: “Бог творець і основоположник усього природного, нічого не робить всупереч природі”. Пізніше С. Яворський, Й. Туробойський, Т. Прокопович та інші викладачі академії не раз характеризували матерію як субстрат усього існуючого.

По-друге, в академії на наукових підставах формувалася **теорія пізнання**. У курсах філософії, психології, логіки всебічно розглядались проблеми відчуття, пам'яті, уявлень, мови тощо. І. Кононович-Горбацький стверджував: “В інтелекті немає нічого, чого б не було раніше у відчуттях”. Професори І. Гізель, Г. Щербацький, Г. Кониський та інші займалися обґрунтуванням істини.

По-третє, в академічній філософії були присутні елементи матеріалістичної **діалектики**. Так, на думку І. Гізеля, бог лише створив матерію і рух, а в подальшому все існуюче само по собі зв'язується діями і в усьому є протилежності. Він також підкреслював, що “не можна припустити злого без доброго...”.

По-четверте, **соціальний напрям** філософської думки в академії складали роздуми про людину, суспільство та державний устрій.

Погляди на людське буття в академічній філософії хоч і **не дуже розходились із теологічними канонами**, проте несли в собі елементи космізму та матеріалізму. Наприклад, Т. Прокопович називав людину часткою видимого й невидимого світу. А С. Калиновський, С. Кулябка, М. Кониський її призначення вбачали в земному житті: людина сама здатна вибирати свій життєвий і моральний шлях. “Нічого немає на землі великого, крім людини, і нічого великого у людині, крім розуму”, – зауважував І. Гізель. **По-н’яте**, важливою умовою суспільного розвитку вважалась **державна**. В академічній філософії думки П. Могили про державний устрій розкривалися детальніше. Вже І. Гізель розглядав його розквіт крізь призму ідеї “спільного блага”, згідно з якою розвиток суспільства можливий за умови **консолідації всіх верств населення: вищих і нижчих, правителів і простолюдинів**. С. Яворський у своїй книзі “Камені віри” вбачав державну міць не лише в наявності мудрого і сильного володаря, а, перш за все, в **розвиненій економіці, торгівлі й освіті**.

**ПОГЛЯДИ НА
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ
УКРАЇНИ**

Академічні архіви свідчать про глибоке знання викладачами філософії державницьких поглядів С. Оріховського-Роксолана, а також суджень того, хто сховався за іменем Христофора Філалета, який у своєму творі “Апокрисіс” засуджував несправедливість загарбання поляками українських земель і поневолення народу. Особливо вплинула на розвиток державницьких ідей визвольна війна 1648–1654 рр. Вона розколола викладачів філософії в академії та її випускників на дві групи. Одні з них (Стефан Яворський, Теофілакт Лопатинський, Теофан Прокопович) доводили необхідність входження України в Росію.

Друга, більш численна група педагогів і випускників академії, виступала за **незалежність України та розбудову власної держави**. В тому були глибоко переконані Сильвестр Косів, Йосип Тринза, Мелентій Дзик, а особливо – Іван Мазепа, Пилип Орлик, Данило Нечай та більшість козацьких полковників, вихованців академії.

Деякі випускники академії теоретично обґрунтовували, якою має бути українська держава. Так, її бачив складовою українсько-польсько-литовської конфедерації український державний діяч, автор Гадяцького трактату (1658) Юрій Немирич. На його думку, Україна повинна мати **власні уряд, військо, суд, скарбницю** тощо.

Ще чіткіше сформулював право українського народу на самовизначення й незалежність автор першої української конституції (1710) та політичного документу “Вивід прав України”, випускник академії Пилип Орлик (?–1742). Як прибічник ідеї договірного походження держави, він був переконаний у необхідності республіканського устрою України: **вибору народом гетьмана, всіх вищих урядовців, місцевої влади**. П. Орлик обґрунтовував необхідність оцінки всіх дій щодо України з боку інших країн з позицій міжнародного права.

Спробував на практиці реалізувати історичне право України на самостійне життя ще один випускник академії – гетьман Іван Степанович Мазепа (1744–1809), збройно виступивши проти диктату Москви.

Таким чином, освіта та виховання у Києво-Могилянській академії, в тому числі й академічна філософська думка, активно сприяли національно-культурному і соціально-політичному розвою українського суспільства. **Тисячі вихованців академії несли в народ гуманістичні ідеї, плекали національні традиції, мову, культуру, освіту. Значна їх кількість брала активну участь у національно-визвольній боротьбі.**

Це, звичайно, було не до вподоби царському уряду. З 1798 р. розпочалися спроби перетворити Києво-Могилянську академію в духовний навчальний заклад. Різко зменшився обсяг фінансування її діяльності. У 1817 р. академія припинила своє існування. На її базі в 1819 р. було відкрито духовну академію. Але розвиток класичної філософії не припинявся. Її підтримували як випускники академії (Г. Сковорода, Я. Козельский), так і представники філософських кафедр у новостворених українських університетах.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Особливе місце в українській філософській думці займає творчість Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Син козака-хлібороба з Полтавщини, закінчив Києво-Могилянську академію, певний час займався викладацькою справою, а останні 25 років життя був “мандрівним філософом”. Г. Сковорода є автором численних філософських праць, не всі з яких, на жаль, дійшли до нас. Його літературні твори, як-от “Байки Харківські”, “Сад божественних пісень”, епістолярний спадок, теж насичені філософським змістом.

Особливості філософії Г. Сковороди

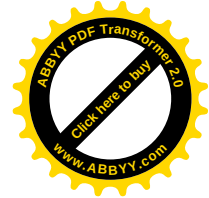
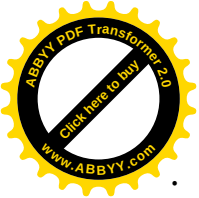
По-перше, в учення Г. Сковороди про *дві натури* (видиму і невидиму) в *трьох світах* - *мікро, макро та символічному* – чітко простежується думка, що *природа* “єсть всему первоначальная пружина”, а матерія вічна. У той же час у природних таємницях філософ убачає результат божественного впливу, як єдність очевидного й потайного, знаного для людей і прихованого від них.

По-друге, світ, у розумінні Г. Сковороди, *постійно змінюється*, він суперечливий, перебуває у вічному русі. Філософ вважав, що “с переменной сущности одно становится другим по своему бытию”.

По-третє, розкриваючи проблеми пізнання світу, Г. Сковорода звертається до думки старогрецьких філософів про людський вимір усього існуючого. У нього людина є найвищою визначеністю світу. “Якщо хочемо виміряти небо, землю та моря, – розтлумачував він, – мусимо виміряти самих себе”.

По-четверте, найважливішою рисою філософії Г. Сковороди є її високий *гуманізм і моральність*. Це філософія добра, милосердя і доброчесності. Вона возвеличує людину праці й різко засуджує ледаря, вважаючи його причиною суспільного нещастя.

Знаменита сковородинівська ідея “сродності праці” витікає з уявлення про справжнє людське щастя, коли людина отримує задоволення від результатів своєї діяльності. Наприклад, у “Байках Харківських” домінує думка про необхідність перетворення праці із засобу існування на життєву потребу та найвищу насолоду людини.

Шлях до цього Г. Сковорода вбачав у вихованні й освіті. Він по-новому розумів **призначення педагогіки**, яка повинна слугувати духовному розвитку особи. Лише так можна побудувати досконале суспільство. Сама особа має прагнути до його ідеалів, педагог же – допомагати в цьому. Його місія – формування виховання **не тиском власної інтелектуальної переваги**, а делікатною допомогою в пошуках свого покликання (“сродної праці”).

По-н’яте, варто звернути увагу і на **кордоцентризм** – учення Г. Сковороди, його “**філософію серця**”. В основі стосунків між людьми він бачив не холодні міркування про зиск чи прибуток, а безкорисливість, сердечну доброту, милосердя. Сам він був безсребриком, що відбито у його автоепітафії: “Світ ловив мене, але не спіймав”.

ЯКІВ КОЗЕЛЬСЬКИЙ

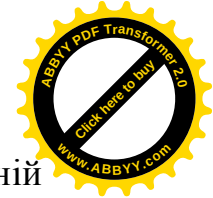
Г. Сковорода суттєво вплинув на подальший розвиток української філософської думки. У його добу творив ще один український філософ, теж вихованець Києво-Могилянської академії, Яків Павлович Козельський (1729–1793). Досить оригінальною є його книга “Філософічні пропозиції”. У ній він розвивав гуманістичні ідеї французьких просвітителів, сформулював думку про покращення людської долі шляхом поширення освіти народу, розвиток його духовної культури та моралі.

Визначаючи завдання філософії, Я. Козельський відзначав, що вона повинна розв’язувати проблеми пізнання природи речей, **допомагати в пошуках істини**. Він обґрунтував ряд філософських категорій: *субстанція, буття, матерія, простір і час, необхідність, випадковість* та ін. У соціальних відносинах філософ засуджував кріпосництво, співчував пригнобленим. Шляхи до покращення життя Я. Козельський вбачав у справедливих законах та освіті народу.

АКАДЕМІЧНА ФІЛОСОФІЯ

Філософська творчість І. Сковороди, Я. Козельського та ін. вказує на те, що закриття Києво-Могилянської академії не призвело до занепаду української філософської думки. Навпаки, новий імпульс розвитку вона отримала як **академічна філософія у вищих навчальних закладах**, що почали відкриватися по всій Україні: у Київській духовній академії, в університетах Львова, Харкова, Києва, у Рішельєвському ліцеї в Одесі. Необхідно зазначити, що **академічною філософією стає тоді, коли її творять на кафедрах навчальних закладів, які мають високий рівень філософської культури**.

Так, у Львівському університеті досить плідно працював професор філософії Петро Дмитрович Лодій (1764–1829). Він вважав, що світ не залежить від свідомості, доводив єдність фізичного і психічного в людині, обґрунтовував можливість істинного пізнання світу. Його праця “Логічні настанови” була визнана урядом небезпечною та знищена. До речі, в Російській імперії **філософія й етика** в навчальних закладах не раз підпадали під заборону, оскільки вважалися “**богопротивними и безнравственными**”.

Недалеким від того було ставлення до філософії й у Київській духовній академії. Там архімандрит Теофан пояснював, що Земля є центром Всесвіту, а професор І. Скворцов закликав не знайомитися з філософією “якого-небудь” Арістотеля чи Платона, оскільки істина належить лише Ісусові Христу.

**ФІЛОСОФІЯ У
ХАРКІВСЬКОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ**

Проте Харківський університет став осередком не тільки поширення тогочасного наукового світорозуміння, а й **новітніх західноєвропейських філософських учень**. Першим професором філософії сюди було запрошено німецького філософа Йогана Баптиста Шада (1758–1834).

Філософські погляди Й. Шада:

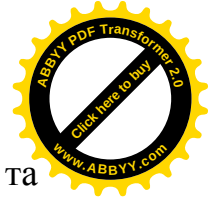
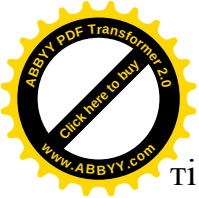
– **по-перше**, сповідуючи ідеалізм І. Канта, він водночас визнавав, що природа матеріальна. Її розвиток забезпечується **суперечливістю позитивних і негативних сил**, що наявні в ній. У неорганічній природі такими силами є притягування та відштовхування; в органічній – подразливість і відчуття; у суспільстві – бажання і здатність мислити. Усе у світі знаходиться в єдності та боротьбі, тому зміни в суцюзому вічні;

– **по-друге**, Й. Шад обстоював **ідею природного права людини** (на життя, свободу, власність). Вищим законом у суспільстві він вважав абсолютну свободу людини. Філософ рішуче засуджував **деспотизм у будь-якій формі, вимагав свободи совісті й думки, заборони рабства** (кріпосництва). Він доводив, що нація, яка беззастережно підкоряється іншій нації, навіть прагнучи миру, **не має права на існування**, оскільки втрачає свою окремішність. За ці думки, що палко підтримувалися студентством, прогресивними викладачами університету й громадськістю міста, Й. Шада царський уряд вислав з країни.

Але в подальшому професори філософії Харківського університету продовжували філософувати в подібному дусі. Так, наступник Й. Шада Андрій Іванович Дурдович (1792–1840), читаючи курс **моральної філософії**, розгортав, як і Й. Шад, кантівські ідеї Просвітництва і гуманізму. А це вимагало **ставлення до кріпаків як повноправних людей**, що було неприпустимим у кріпосницькій Росії, за що А. Дурдович мав великі неприємності.

Особливу позицію займав Тимофій Федорович Осиповський (1765–1832), ректор університету. Він дотримувався **наукових принципів** світорозуміння і вказував, що матерія внутрішньо активна, оскільки джерело змін знаходиться у ній самій. Звідси витікав висновок про саморозвиток суцюзого, в тому числі й суспільства.

Шлях до вдосконалення суспільного життя Т. Осиповський вбачав, насамперед, у **розвитку освіти**. Глибокі знання сприяють формуванню високих моральних якостей людей, учив цей філософ. Адже всебічне розуміння законів суспільного розвитку сприяє втіленню в життя людей таких моральних категорій, як **справедливість, порядність, милосердність**. Палкий поборник освіти, Т. Осиповський надзвичайно рішуче виступав проти всіляких **забобонів, невігластва та марновірства**. У

ті часи подібна діяльність була небезпечною, тому за свої переконання та вільнодумство Т. Осиповського у 1820 році було **вигнано** не лише з університету, а й з Харкова.

**ПРОСВІТНИЦТВО
НА
СЛОБОЖАНЩИНІ**

Духовно-освітня діяльність Києво-Могилянської академії, пізніше університетів, випускників цих закладів сприяли зміцненню засад Просвітництва по всій Україні. Повсюдно з'являлися різні товариства та гуртки, що займалися культурно-освітньою і благодійницькою діяльністю. **Прикладом того можуть бути справи науково-просвітницького осередку, що виник на хуторі Попівка під Сумами (нині с. Залізняк).** Гурток очолив власник хутора Олександр Олександрович Паліцин (1741 - 1816).

До складу гуртка входили:

- 1) вчений, просвітитель, громадський діяч В. Каразін;
- 2) письменники В. Капніст, І. Богданович;
- 3) архітектори А. Кардашевський і В. Ярославський;
- 4) художник М. Алферов та ін.

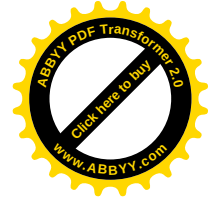
Є непевні відомості, що до “Попівської академії” (так часто називали гурток) навідувався і Г. Сковорода.

Цей гурток був відомий далеко за межами України, оскільки гуртківці міркували про соціально-політичні зміни в суспільному житті, висували ідеї **громадянської справедливості**. Вони вперше в Україні видали перлину давньоруської літератури “Слово о полку Ігоревім”, за свій кошт відкривали школи, бібліотеки, самі займалися педагогічною діяльністю. Так, вчений, громадський діяч Василь Назарович Каразін (1773–1842) у своєму с. Кручики на Харківщині відкрив першу агротехнічну школу для селян. Він же був одним із засновників Харківського університету та філотехнічного товариства.

Усій Україні були відомі гуманістичні ідеї творів Василя Васильовича Капніста (1758–1823), перш за все, завдяки його сатиричній комедії “Ябеда”. У ній він висміяв хабарників, визискувачів і брехунів. За силою соціального звучання його “Ода на знищення рабства” була одним із найкращих гуманістичних творів у Російській імперії.

Зі Слобідським краєм та Полтавщиною пов'язана і творчість Івана Петровича Котляревського (1769–1838), який на філософських засадах синтезував просвітницькі та гуманістичні здобутки в Україні. Його “Енеїда” та “Наталка Полтавка” мають вагомий філософський смисл й сучасне соціальне звучання. У них автор по-сковородинськи обстоює ідеї справедливості, рівноправності людей, бичуючи суспільство, в якому “всякий, хто вище, той нижчого гне”.

Отже, формування української філософської думки відбувалося у складних історичних умовах. Проте вона досягла високого рівня розвитку, зберігаючи на всіх етапах свого існування дух і самобутність українського народу.

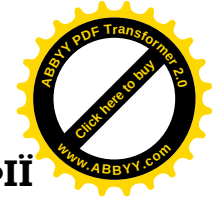
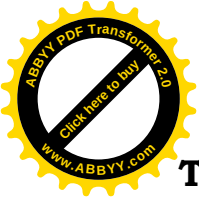

Питання для самоконтролю

1. Які негативні чинники розвитку української філософської думки?
2. Філософська думка в Київській Русі.
3. Острозький духовний центр та діяльність братств.
4. Філософський доробок К. Саковича.
5. Якою була діяльність братств на Сумщині?
6. Філософія в Києво-Могилянській академії.
7. Чого навчав своєю філософією Г. Сковорода?
8. Що таке «академічна філософія?»
9. Філософія в Харківському університеті.
10. Смісл Просвітництва на Слобожанщині.

Тести

Тема IX • 1 № 1 <u>Негативно вплинули на українську духовність:</u> 1) монгольська навала; 2) політеїзм; 3) білінгвізм; 4) тривала відсутність державності; 5) впровадження православ'я.	Тема IX • 1 № 2 <u>Українську ментальність формували:</u> 1) автохтонність населення; 2) вплив сусідів; 3) єднання з природою; 4) військові походи; 5) любов до рідного краю.	Тема IX • 1 № 3 <u>У патристиці Київської Русі переважали:</u> 1) ідеї полемізму; 2) думки про бога; 3) економічні проблеми; 4) релігійна мораль; 5) правові норми.
Тема IX • 1 № 4 <u>Просвітництво і гуманізм в Україні поширювали:</u> 1) Павло Русин; 2) Юрій Дрогобич; 3) Петро Скарга; 4) Дмитро Байда; 5) Іван Вишенський.	Тема IX • 1 № 5 <u>Мета діяльності Острозького центру і братств:</u> 1) колонізація українців; 2) освіта населення; 3) поширення католицизму; 4) книгодрукування; 5) захист православ'я.	Тема IX • 2 № 1 <u>У філософії Києво-Могилянської академії переважали:</u> 1) матеріалістичні тенденції; 2) ідеалізм; 3) теологія; 4) соціально-політичні проблеми; 5) моральні проблеми
Тема IX • 2 № 2 <u>Погляди Г. Сковороди є сучасними:</u> 1) етичні; 2) онтологічні; 3) соціальні; 4) педагогічні; 5) гонсеологічні.	Тема IX • 2 № 3 <u>Основні риси академічної філософії:</u> 1) гуманізм; 2) релігійність; 3) відстоювання соціальної справедливості; 4) боротьба з забобонністю; 5) підтримка існуючої влади.	Тема IX • 2 № 4 <u>Просвітництво на Слобожанщині сприяло:</u> 1) зміцненню зв'язків з Росією; 2) розвитку освіти; 3) поширенню релігійних ідей; 4) започаткуванню бібліотечної справи; 5) поширенню технічних знань.

ТЕМА X. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Розвиток української національної ідеї.

Філософія кирило-мефодіївців. Микола Костомаров. Тарас Шевченко. Пантелеймон Куліш. Українська національна ідея. Концепції націотворення. Громадівський рух. Заборона в Україні українського духовного життя. Націоналізм, космополітизм, шовінізм. Філософський ідеалізм XIX ст. Філософський матеріалізм XIX ст. Олександр Потебня. Михайло Драгоманов. Марксизм в Україні. Сергій Подолинський. Філософія демократів “другої хвилі”. Особливості філософії Івана Франка. “Молода Україна”.

2. Новітня українська філософія.

Боротьба більшовиків з інакомисленням. Філософія сталінізму. Діяльність Павла Копніна. Національне пробудження. Філософія в незалежній Україні. Українська діаспора. Дмитро Чижевський. Іван Мірчук. Філософи-державники. Володимир Винниченко. Сучасний стан філософії діаспори.

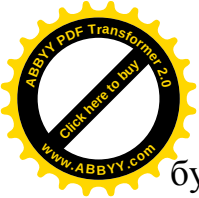
ЛІТЕРАТУРА

1. Бичко А. К. Історія філософії : підруч. / Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. – К. : Либідь, 2001. – С. 305–404.
2. Горський В. С. Історія української філософії / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004.
3. Горський В. С. Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – К. : Наукова думка, 1996.
4. Історія філософії : підруч. для вищої шк. – Х. : Прапор, 2003. – С. 415–454.
5. Історія філософії України : хрестоматія : навч. посіб. – К. : Либідь, 1993.
6. Качуровський М. О. Українська філософія : навч.-метод. посіб. / М. О. Качуровський. – Суми : СумДПУ, 2007.
7. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991.
8. Огородник І. В. Історія філософської думки в Україні : курс лекцій / І. В. Огородник, В. В. Огородник. – К. : Вища шк., 1999.
9. Огородник І. В. Українська філософія в іменах : навч. посіб. / І. В. Огородник, М. Ю. Русин. – К. : Либідь, 1997.

1. Розвиток української національної ідеї

ФІЛОСОФІЯ КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ

Розквіт філософської думки Просвітництва та гуманізму в Україні сприяв розвитку **національної свідомості народу**, про що свідчить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847). Останнім часом з'явилося багато досліджень, присвячених кирило-мефодіївцям, тому звернемо увагу на філософський аспект їх учення. Насамперед зазначимо, що це товариство

було першою політичною організацією в Україні. Воно мало свій статут і програму дій. Крім того, до нас дійшли відозви й інші документи політичного спрямування. Що ж відзначало кирило-мефодіївців?

Відзначимо, що політичні погляди членів товариства щодо спільної мети – **досягнення свободи й національної незалежності українського народу** збігалися, а щодо методів досягнення цієї мети – ні. Наприклад, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та інші займали помірковану позицію, а Т. Шевченко, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич – більш радикальну. Проте всі вони були демократами, всі виступали проти кріпосництва, за розвиток української культури, незалежне життя народу.

Крім того, кирило-мефодіївці зробили важливий внесок у **соціальну філософію**, висвітлюючи проблеми суспільного устрою та прогресу, розвитку української національної культури та справедливих соціальних відносин.

**МИКОЛА
КОСТОМАРОВ**

Тут пріоритет належить видатному історикові, етнографу, письменникові Миколі Івановичу Костомарову (1817–1885). Свої соціально-філософські погляди він узагальнив у програмі товариства “Закон Божий (Книга буття українського народу)”.

Головні ідеї «Закону Божого»

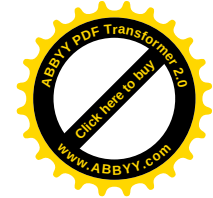
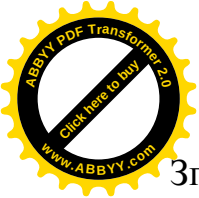
- 1) *незалежність і рівноправність України серед слов'янських народів, її республіканський державний устрій;*
- 2) *відміна кріпацтва, забезпечення вільного життя народу України;*
- 3) *конфедеративний зв'язок усіх слов'янських держав за умови їх незалежності;*
- 4) *вільний розвиток української мови, культури й освіти всього народу;*
- 5) *усунення мовної та релігійної дискримінації.*

Рушійною силою соціально-політичних змін М. Костомаров уважав спільні дії всіх слов'янських народів. Суспільні перетворення мають відбуватися еволюційним шляхом, завдяки високій активності інтелігенції, різних освітянсько-культурних рухів, спільним зусиллям усіх громадян.

**ТАРАС
ШЕВЧЕНКО**

Більш категорично до умов соціальних змін ставився український пророк Тарас Григорович Шевченко (1814–1861). У його творах лунає заклик до рішучих дій (прикладом є “Заповіт”, “Сон”) заради покращання долі народу. Вся поезія Кобзаря – **суто соціальна**. За наявності глибокого ліризму, патріотичних нот, кожний твір просякнутий роздумами про людську долю, боротьбу добра і зла, правди і кривди, надією на краще життя в Україні. Є всі підстави стверджувати, що **пророцтва Т. Шевченка ґрунтуються на філософському осмисленні світу й місця людини в ньому**. Для нього світ безмежний, а людина – вільна. Життя і діяльність різних поколінь поєднані історичною традицією, культурою, духовністю.

Творчість Т. Шевченка пронизана ідеями гуманізму, віри в людський розум, його творчі начала. Світобачення нашого генія глибоко **діалектичне**.

Згадаймо вступ до “Тайдамаків”:

*Все йде, все минає – і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одне зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше пили,
Попливуть...*

Т. Шевченко геніально відчував поступ історії, вимоги часу. Скажімо, оспівуючи гайдамаччину, смертельну боротьбу українського народу з польськими поневолювачами, він у свій час прекрасно розумів **необхідність об'єднання зусиль українського і польського народів у боротьбі зі спільним ворогом – царським самодержавством**. Так само до спільної боротьби з усіляким соціальним і національним гнобленням український пророк **закликав і всіх слов'ян**. Про це він писав у передмові до “Тайдамаків”: **“Нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову зі своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, не розмежованою зостанеться навіки од моря до моря слов'янська земля”**. Узагальнюючи, ще раз наголосимо, що велич й актуальність творчості та переконань Т. Шевченка визначає насамперед його філософське світосприйняття.

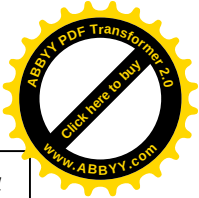
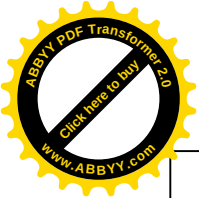
**ПАНТЕЛЕЙМОН
КУЛІШ**

Досить суперечливою постаттю серед лідерів товариства був Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897). Автор історичних розвідок, літературних творів й етнографічних досліджень, він щиро бажав Україні щастя. Шлях до нього П. Куліш убачав у **“єдиному потоці спільної справи”**, в якому мають об'єднатися багаті й бідні, панівна верства і знедолена.

Але якщо у творчості П. Куліша 40-х років XIX ст. чітко виражені антикріпосницькі думки, то пізніше, наприклад у збірці “Хуторна філософія і віддалена від світу поезія” (1879), він закликав українців “обома руками триматись старого життєвого устрою”, а Т. Шевченка – не хитати золоті стільці, на яких сидять царі. За П. Кулішем провідну роль у суспільних змінах відіграють окремі значні особи, народ же на це не здатний.

**УКРАЇНЬКА
НАЦІОНАЛЬНА
ІДЕЯ**

Дуже важливим є започаткування кирило-мефодієвцями **започаткували теоретичного обґрунтування української національної ідеї**. Їх дивувало й обурювало те, що **талановитий і працьовитий український народ, маючи родючі землі, надзвичайно багату культуру й тисячолітню історію, підлягає чужій владі та не здобув власної державності**. Це й породило в них віру в незалежне майбуття України, дало наснагу в жорстокий час виступити проти віковичних традицій самодержавства, “освяченого богом” кріпосництва, нерівності народів у Російській імперії. Саме за це більшість кирило-мефодіївців було жорстоко покарано.

Українська національна ідея – думка про суверенне життя українського народу – не надумана кирило-мефодіївцями довільно. За свою національну самобутність, самовизначення й самостійний розвиток український народ боровся споконвік. Епізодично вона реалізовувалася у державність у формі Січі та Гетьманщини. Проте лише на початку другої половини XIX ст. національна ідея дістала наукове обґрунтування.

Як не дивно, українська національна ідея організаційно і на науковому рівні обґрунтовувалася з волі російського царя. Після придушення польського повстання (1830–1831), метою якого було не лише національне визволення, а й повернення Польщі **“історичних земель” – Правобережної України**, царський уряд вирішив науково, на підставі документів довести, що українські землі завжди були російськими, а самі українці – це полонізовані росіяни.

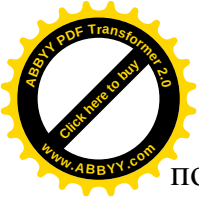
Для цього в Києві в середині 30-х років XIX ст. було створено Тимчасову комісію з розбору древніх актів. Вивченню підлягали історичні питання: походження населення краю, адміністративне управління ним, козаччина та гайдамаччина, народний побут, доля української церкви тощо. Відповідно розгорнулася архівна, історіографічна, археологічна, етнографічна, видавницька роботи. Найбільш дійовий осередок комісії пізніше становили українофіли: М. Максимович, В. Антонович, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш та інші вчені, письменники, суспільні діячі.

Багаторічні наукові дослідження Тимчасової комісії створили об’єктивні підстави для висновку: на історичних українських землях споконвіку проживає і розвивається окремий від Росії, Польщі й інших країн народ – українці. Їх єднають спільне походження, мова, духовне життя, етносоціальна психологічна традиція, звичаї. Український народ насильницьки позбавлений права на свою державність, територіальну і культурну єдність. Тому необхідна боротьба за його самовизначення і незалежність.

КОНЦЕПЦІЇ НАЦІОТВОРЕННЯ

Є значна кількість концепцій формування націй. Найбільш відома у нас – сталінська. Згідно з нею утворення націй детерміноване насамперед **економічними умовами**. Лише капіталістичні відносини здатні творити націю, бо вони сприяють установленню міцних економічних зв’язків, чітко означених територіальних меж, відповідних надбудовних структур: духовного життя, мови, звичаїв та ін., що формують певний психологічний склад нації. Але ж історії відомо багато випадків формування життєздатних націй без цих підстав. Прикладом є багатовікова історія єврейської нації, нинішнє існування палестинської, курдської націй та ін.

Більш вдало, на наш погляд, проблему націотворення розкрив ще у XVIII ст. німецький філософ-просвітитель Йоганн Гердер. Він розтлумачував, що в житті кожного народу бувають періоди, коли він не

пов'язаний з національним життям, самоусвідомленням себе як етнічної окремості. Тоді, пояснював Й. Гердер, багатий, скажімо, німець краще порозуміється з багатим французом, ніж із бідним співвітчизником.

Але плине час, розвиваються культура, освіта та самосвідомість населення. Представники всіх його верств починають розуміти *свою етнічну спорідненість, що утворена завдяки спільній мові, історичним традиціям, духовній культурі, релігії*. Це формує певні *психічні особливості, специфічні форми поведінки, мораль (менталітет)*. Таким є *перший етап* формування нації.

Другий починається тоді, коли видатні представники нації теоретично, на наукових підставах обґрунтовують *закономірність та об'єктивність* її існування. А на *третьому* етапі національного формування йде боротьба нації за суверенітет і самовизначення, незалежне державне й економічне життя, закріплення за собою історичної території, здобуття визнання як окремої нації іншими народами. Звичайно, цей процес досить тривалий і часто трагічний. Він, як правило, пов'язаний зі збройною боротьбою. Не оминув він і України.

ГРОМАДІВСЬКИЙ РУХ

Загальноукраїнського звучання у другій половині XIX ст. національна ідея набула завдяки *громадівському рухові*. Його започаткував український історик й етнограф Володимир Боніфатійович Антонович (1834–1908). З його ініціативи у 1860 р. студенти-українці Києва створили культурно-просвітницький осередок “Громада” численністю близько 200 осіб. За мету своєї діяльності громадівці вважали (після скасування кріпосництва):

- широку освіту населення України;
- захист української культури та мови;
- піднесення національної свідомості.

Громадівський рух поширився по всій Україні, захопив усі верстви населення. Інтегрувальну роль у ньому відігравала *інтелігенція*: учені, письменники, педагоги, місцеві чиновники. Громадівці закликали до вивчення та поширення української мови, історії, побуту, усної творчості народу. Завдяки їх зусиллям відкривалися вечірні та недільні школи, накопичувався й вивчався фольклорний матеріал, розповсюджувались літературні твори з історії України, козацтва і визвольної боротьби народу. Робилися спроби створення національного театру, які намагались реалізувати І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Заньковецька та ін.

Так *розвивалася національна самосвідомість народу, патріотизм*. Форми їх вияву були різні – від демонстративного носіння українського одягу та спілкування українською мовою (за її заборони владою) до закликів не коритися офіційним властям.

Реакція царського уряду на розвиток цього руху була однозначною: *заборона всього українського й переслідування громадівців*.

ЗАБОРОНА В УКРАЇНІ УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВНОГО ЖИТТЯ

Ось яку загальну *хронологію обмежень* в історії українського духовного життя подала газета “Голос України” за 27 жовтня 1992 р.

- 1720 р. – Указ Петра I про заборону книгодрукування українською мовою;
- 1769 р. – Указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та україномовних церковних книг;
- 1775 р. – зруйнування Запорозької Січі та закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях;
- 1811 р. – початок закриття Києво-Могилянської академії (остаточно у 1817 р.);
- 1847 р. – розгром Кирило-Мефодіївського товариства;
- 1862 р. – закриття українських недільних громадських шкіл;
- 1863 р. – Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою (оскільки її “не було, немає і бути не може”);
- 1786 р. – Емський акт про заборону ввезення українських книг з-за кордону, заборону українського театру і друкування нот українською мовою;
- 1884 р. – закриття всіх українських театрів;
- 1908 р. – указ Сенату про “шкідливість” культурної й освітянської діяльності на Україні;
- 1914 р. – Указ царя Миколи II про скасування української преси;
- 1933 р. – телеграма Й. Сталіна про припинення українізації;
- 1938 р. – сталінська постанова про обов’язкове вивчення російської мови;
- 1978 р. – Постанова ЦК КПРС про посилене вивчення та викладання російської мови та літератури (“Брежнєвський циркуляр”);
- 1983 р. – Постанова ЦК КПРС про посилення вивчення російської мови у школах (“Андроповський указ”);
- 1989 р. – Постанова Пленуму ЦК КПРС про єдину офіційну, загальнодержавну (російську) мову у СРСР.

Отже, у всі часи в Україні поневолювачі силоміць забороняли й переслідували все українське. Відповідне негативне ставлення було і до представників громад. Щодо цього показовою є доля видатного громадівського діяча, письменника, поета, народознавця, етнографа Олександра Яковича Кониського (1836–1900). Його творами зачитувалась уся Україна, а підручниками користувалися громадівські школи. Книга О. Кониського “Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя” і на сьогодні є найвизначнішим безпосереднім джерелом вивчення життя й творчості Кобзаря.

За свої ідейні переконання та громадівську діяльність О. Кониський зазнав багато поневірянь і гонінь. Його провина, як писав у своєму рапорті від 23 лютого 1862 р. полковник полтавського корпусу жандармів Белов, “заключалась единственно во введенни в Малороссии национальных украинских обычаев, языка и распространении самой грамотности”. Гірка доля спіткала і багатьох інших громадівських діячів.

**НАЦІОНАЛІЗМ,
КОСМОПОЛІТИЗМ,
ШОВІНІЗМ**

Проте поширення української національної ідеї та розквіт громадського руху дали поштовх до розвитку і натхнення всім прогресивним силам в Україні, сприяли піднесенню *національної самосвідомості* українців. Так в Україні виник *націоналізм*. Нині ставлення до національного життя і націоналізму неоднозначне. Ті нації, що ніколи не відчували національного гноблення, зазвичай не розуміють, чому так гостро реагують національно свідомі українці на спроби національного приниження. Крім того, ще багато хто не розуміє суті національної самоідентифікації. *А ставлення представників певної нації до свого національного визначення дуже різне.*

Націоналізм, космополітизм, шовінізм:

- 1) національна самоповага, збереження, підтримка власної національної культури, духу народу і водночас повага до інших націй – це *націоналізм*;
- 2) байдужість до своєї національності є *космополітизмом*;
- 3) перевищена національна самоповага і зневажливе ставлення до інших націй дістали назву *шовінізму*.

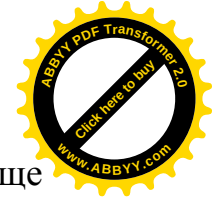
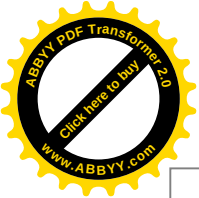
Друга половина XIX ст. у житті України позначена *промисловим* (капіталістичним) *розвитком*. Він потребував наукових знань та освіти населення. На цьому підґрунті успішно розгорталася національна ідея. Повсюдний прояв національних тенденцій в Україні спонукав розвиток рідної мови та літератури, представленої творчістю П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Глібова – в її східній частині, М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького – у західній. *Розвивалася також і філософська думка як ідеалістичного, так і матеріалістичного спрямування.*

**ФІЛОСОФСЬКИЙ
ІДЕАЛІЗМ XIX СТ.**

Осередком ідеалістичної філософії була Київська духовна академія (1819). Тут особливо цінувалися ті філософські вчення, що заперечували матеріалізм і сповідували *теоцентризм*.

В академії плідно працював професор Сильвестр Сильвестрович Гогоцький (1813–1889), який приділяв увагу проблемам теорії пізнання та деяким соціальним проблемам. Але він найбільш знаний як історик філософії. Його чотиритомний “Лексикон” став своєрідною філософською енциклопедією того часу. Тут знайшли оригінальне висвітлення філософські системи І. Канта, Г. Гегеля, Ф. Шеллінга та інших західних філософів. У цілому, С. Гогоцький дослідив увесь процес розвитку філософської думки зі стародавніх часів і до середини XIX ст.

Істину С. Гогоцький розглядав як гармонію мислення і буття. Її критерієм він уважав внутрішнє людське життя, одухотворене релігією. *Прогрес* суспільства філософ розумів як *єдність свободи з повагою до закону*.

**ФІЛОСОФСЬКИЙ
МАТЕРІАЛІЗМ
XIX СТ.**

Нині не до кінця вивчена філософська спадщина ще одного видатного українського філософа-ідеаліста Памфіла Даниловича Юркевича (1827–1874), який спочатку працював у Київській духовній академії, а потім у Московському університеті. Його називають автором філософської концепції **кордоцентризму** (“філософії серця”).

Світ П. Юркевич, як і Г. Сковорода, бачив у трьох іпостасях: “ноуменальній” – царства вічної правди; “реальній” – царства розумних істот; “феноменальній” – примарного існування тілесності. За П. Юркевичем основою унікальності й неповторності людської особистості є її серце. Розум породжує холодну розумову діяльність, а серце – палкі прагнення. Воно скеровує людську мораль у річище добра та милосердя.

За полеміку з М. Чернишевським, російським письменником-революціонером, з приводу методології філософського осмислення буття за радянських часів П. Юркевича було оголошено реакціонером і мракобісом, хоча він лише мав особисте бачення світу й у своєму вченні підіймав людську душу на гідну височінь.

Досить плідно з другої половини XIX ст. розвивали філософську думку і **філософи-матеріалісти**.

**ОЛЕКСАНДР
ПОТЕБНЯ**

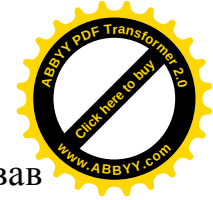
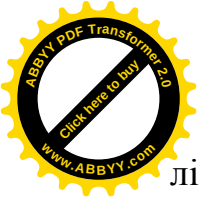
Особливе місце в історії української філософії посідає громадivecь, професор Харківського університету Олександр Опанасович Потебня (1835–1891), уродженець Роменщини. Видатний філолог, академік, він першим із філософської точки зору обґрунтував зв'язок мови та мислення. За Потебнею, слово є людським знаряддям удосконалення думки. Воно народжується (як поняття) завдяки практичним діям людей. Розвиток діяльності людей відбувається через творче освоєння світу, що є результатом активного процесу мислення.

О. Потебня відзначав, що навіть у своїх фантазіях, мріях, міфологічних образах свідомість людини не вільна від дійсності. Водночас її духовний світ суто індивідуальний. З цього приводу О. Потебня пояснював, що думка, художня чи наукова, не може бути тотожна дійсності, “як спирт і цукор із зерном, картоплею і буряком”. Мова у цьому процесі об'єктивує людську думку, а слово виступає засобом утворення понять.

Розглядаючи розвиток суспільства, О. Потебня обґрунтовував важливу роль мови та науки в суспільних змінах і соціалізації людей, активно обстоював право на існування української мови, як і всієї духовної культури України.

**МИХАЙЛО
ДРАГОМАНОВ**

Значний внесок у філософську думку України зробив ще один громадivecь, талановитий учений-історик, літературознавець, фольклорист, а також визначний політичний діяч Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895). Позбавлений права працювати в Київському університеті за соціалістичні переконання особисто царем, він був змушений покинути країну. Займаючись за кордоном

літературною, видавничою і викладацькою справою, він ніколи не поривав зв'язків із батьківщиною.

Значною є заслуга М. Драгоманова в розвитку української соціальної філософії. Досконало знаючи економічну теорію та філософію, називаючись соціалістом, він не відносив себе до послідовників К. Маркса, вважаючи його вчення однобоким, обмеженим лише економічними чинниками. Тому М. Драгоманов не раз наголошував, що всебічно пізнати суспільне життя можна, лише досконало вивчивши всю його природу.

З цією метою він досліджував такі історичні фактори суспільного розвитку, як фольклор, словесність, релігію, культуру в найширшому розумінні цих понять. Завдяки глибокому знанню цих феноменів М. Драгоманов по-своєму підійшов до **визначення державності, нації, партії, громади, вбачаючи в них не реалізацію інтересів окремих осіб чи груп, а захист інтересів усіх верств населення.** Він уважав їх дійовими соціальними інституціями, які беруть участь у регулюванні суспільних відносин.

Людство, на думку М. Драгоманова, має організуватися за націями. Тому слід запобігати його поділу на держави, які об'єднують різні нації, одна з яких обов'язково займає пануюче положення, утискуючи інших. Основною формою суспільного життя М. Драгоманов уважав громаду – вільну спілку людей, об'єднаних спільною мовою та виробничо-професійними інтересами. Головною одиницею громади завжди повинна бути особа, добробут і щастя якої є вищим критерієм діяльності суспільства.

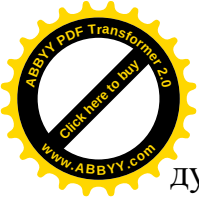
У процесі формування соціальних спільнот М. Драгоманов рішуче **відкидав терористичні, насильницькі методи.** Суспільні зміни мають відбуватися на засадах пріоритетності загальнолюдських інтересів і цінностей перед індивідуальними або груповими.

МАРКСИЗМ В УКРАЇНІ

Така постановка проблеми соціальних змін на той час була досить принциповою, адже із середини ХІХ ст. в Україну проникав марксизм. Українські філософи були ознайомлені з його головними ідеями, а кращі з них навіть пропагувалися. Багато українських учених, громадсько-політичних діячів, філософів (М. Зібер, С. Подолинський, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка) називали себе соціалістами. Але **вони не сприймали марксистські насильницькі методи побудови справедливого суспільства.**

СЕРГІЙ ПОДОЛИНСЬКИЙ

Щодо цього показовими є творчість і громадська діяльність Сергія Андрійовича Подолинського (1850–1891), який здійснив багато наукових відкриттів. Ще задовго до В. Вернадського він зазначав, що людська творча діяльність перетворюється на планетарну силу, яка може суттєво впливати на природу. Економічно-екологічна теорія С. Подолинського, викладена у роботі “Праця людини і її відношення до розподілу енергії” (1880), випередила свій час і стала особливо актуальною в період сучасної глобальної екологічної кризи. Нині дедалі частіше вітчизняні та зарубіжні вчені звертаються до

думок і висновків С. Подолинського, в яких обґрунтована роль людської діяльності у збереженні екологічної рівноваги, гармонізації взаємодії суспільства і природи.

С. Подолинський особисто був знайомий з К. Марксом, але не сприймав його ідей диктатури одного класу, класових конфліктів, громадянської війни та ін. і навіть створив власну теорію соціалізму, без насилля і соціальних конфронтацій. Він був щирим патріотом України, підтримував громадівський рух (разом із М. Драгомановим, М. Павликом видавав журнал “Громада”). Де б він не був (а доля кидала його в різні країни), він писав і спілкувався лише українською, за що його називали “надто українцем”.

**ФІЛОСОФІЯ
ДЕМОКРАТІВ
«ДРУГОЇ ХВИЛІ»**

У річищі академічної філософії наприкінці XIX – на початку XX ст. творила плеяда видатних літераторів, просвітителів, суспільних діячів другої (*післяшевченківської*) демократичної хвилі: Іван Якович Франко (1846–1916), Павло Арсенович Грабовський (1864–1902), Лариса Петрівна Косач – Леся Українка (1871–1913), Михайло Михайлович Коцюбинський (1864–1913), Михайло Іванович Павлик (1853–1915) та ін.

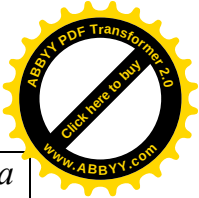
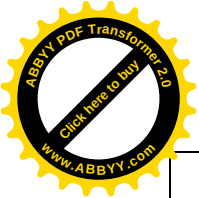
Філософські погляди демократів “другої хвилі”

По-перше, всі вони займали чіткі **науково-матеріалістичні позиції**. Зацікавившись позитивізмом (західноєвропейською філософією науки), І. Франко, Леся Українка та інші з названих діячів обґрунтували необхідність науково-природничого способу мислення. Наприклад, розглядаючи долю людини з точки зору антропоцентризму, вони доводили її єдність із довкіллям, що є джерелом її існування. Людина, як писав І. Франко, є тільки одним із незліченних творинь природи, ...вона є всім для неї.

По-друге, демократи “другої хвилі” відзначали, що буття **діалектичне**: все існуюче перебуває в безперервному русі, постійній взаємодії його форм і проявів. Незважаючи на те, що вони неодноразово критикували ідеалізм у діалектиці Гегеля, основні принципи його вчення про загальні зв’язки та розвиток широко використовувались ними, оскільки лише так можна зрозуміти навколишній світ і себе в ньому. Саме так, за словами Лесі Українки, можна добитися, щоб природа не лазила у вікно, а входила у двері.

По-третє, демократи «другої хвилі» створили своєрідну **теорію пізнання**. Виходячи з антропологічного принципу, за основу в пізнавальному процесі вони брали сенсуальний (чуттєвий) рівень. Висновок робився на той час незвичний: світ ніколи не пізнається до кінця. І. Франко зауважував, що це пояснюється слабкістю наших органів чуттів, які не можуть охопити величезного матеріалу, і вбачав вихід у постійному розвитку науки, яка має виконувати **дві умови**: пізнавати закони природи та вчити всіх користуватися тими законами для плідної праці.

По-четверте, суспільне життя розглядалось крізь призму прояву внутрішніх законів його розвитку, зумовленого **народними масами**, які мають право вільного вибору. Головне в людському житті: свобода, незалежність і щастя. П. Грабовський зазначав, що люди живуть не на небі, а на землі і свої зусилля вони можуть реалізувати лише на певному ґрунті, а тим ґрунтом є **найболючіші інтереси народу**.

По-н'яте, етичну концепцію демократів “другої хвилі” можна узагальнити словами І. Франка: “Людина, як одна, так і друга, виходить з рук природи. Тільки суспільні відносини, в які вона попаде, роблять з однієї – селянина, з іншої – пана, з однієї – робітника, з іншої – паразита”. Отже, висока мораль можлива лише у справедливому суспільстві.

*Заслуга демократів “другої хвилі” полягає ще й у тому, що вони заклали основи сучасної української **естетичної** думки. На їх погляд, прекрасним повинно бути людське життя, насамперед творча праця, служіння людям. Слід звернути увагу на визначний внесок Лесі Українки в розвиток наукового напрямку в естетиці.*

*Щодо ставлення до **релігії**, то самі демократи фактично не були людьми віруючими. Проте висновок радянських дослідників щодо їх “войовничого атеїзму” не має підстав. Демократи “другої хвилі” у значній кількості своїх праць звинувачували та висміювали тих служителів культу, які допомагали владі гнобити трудящих. Але ніде в їхніх творах не зустрінемо й натяку на неповагу до віруючої людини, її релігійних почуттів, немає і закликів до руйнування храмів тощо.*

**ОСОБЛИВОСТІ
ФІЛОСОФІЇ
ІВАНА ФРАНКА**

Суттєвою ознакою в загальній характеристиці й оцінці світогляду демократів “другої хвилі” є **еволюціонізм**. У радянській літературі їх обов'язково називали революційними демократами. Справді, вони виступали за докорінні зміни в суспільному житті, його демократичний та рівноправний устрій, проте ніколи не сповідували насильницькі методи досягнення цієї мети. У цьому контексті показовими є погляди доктора філософії І. Франка, донедавна знаного як “вічного революціонера”.

До речі, І. Франко в радянську добу ніколи не визнавався визначним українським філософом, хоча його перу належить велика кількість глибоких за змістом філософських праць. У них на підставі наукових досягнень свого часу він розглянув проблеми філософського осмислення природи, суспільства та мислення у класичному вигляді. Але І. Франко не визнавався комуністичною владою філософом тому, що, прекрасно знаючи марксизм (він переклав українською деякі з праць його основоположників, у тому числі знамениту XXIV главу 1-го тому “Капіталу”, що називається “Теорія додаткової вартості”), сприймаючи ідеї соціальної справедливості, уважав марксизм однобоким, незавершеним. Так, у статті “Поза межами можливого” (1900) він роздратовано писав, що породжений так званим матеріалістичним світоглядом **фаталізм**, який твердить, що певні (соціальні, разом з тим і політичні) ідеали мусять бути осягнені самою “іманентною” силою розвитку виробничих відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля всього поворухнути пальцем, чи ні, **належить до таких самих забобонів, як віра в відьом**. І це – про головне у марксистському вченні!

І. Франка по праву слід уважати засновником сучасної української соціальної філософії. Його праці “Про соціалізм”, “Чи вертатись нам назад до народу?”, “Наука і її взаємини з працюючими класами”, “Поза межами можливого”, “Мислі о еволюції в історії людськості”, “Що таке поступ” та багато інших посідають гідне місце у світовій філософській думці. У них він

по-новому проаналізував соціальні процеси, *створив власну теорію еволюційних змін у суспільстві, сформулював ідею про хвилі прогресу, розкрив роль науки в історичному процесі, обґрунтував значення культури та освіти в гуманізації людського життя.*

І. Франко, негативно ставлячись до “революційних скоків”, доводив необхідність *еволюціонізму: ненасильницьких, цивілізованих шляхів створення демократичного суспільства.*

І. Франко про шляхи до демократії:

- 1) вибори до парламенту дійсно народних депутатів;
- 2) формування міжнародної думки про захист людей праці;
- 3) застосування методів економічної боротьби та політичного тиску на владу;
- 4) розвиток кооперативного господарювання та місцевого самоврядування;
- 5) підвищення освіти народу і формування в нього свободолюбних ідей тощо.

МОЛОДА УКРАЇНА

Огляд філософського доробку як І. Франка, так і решти українських демократів “другої хвилі” був би не повним без згадки про рух “Молода Україна”, який виник наприкінці ХІХ ст. об’єктивно, відповідно до історичного процесу, в річищі розвитку і боротьби народів, що шукали власний шлях існування. Уже тоді була відома діяльність “Італії молоді”, “Молодої Боснії”, “Младочехів” тощо. Рух “Молода Україна” спрямовувався на плекання української національної ідеї, а його назву ввів до обігу Т. Зіньківський (1861–1891), письменник, громадський та культурний діяч. Рух представляв у Галичині, що належала до Австро-Угорської імперії, крім Т. Зіньківського, лідер цілого покоління “молодоукраїнців” І. Франко. Його підтримували М. Грушевський та інші демократи “другої хвилі” – Леся Українка, М. Коцюбинський, М. Павлик.

Одним із головних своїх завдань “молодоукраїнці” вважали формування в українського народу ідеалу боротьби за державне самовизначення. Провідна роль при цьому відводилася інтелігенції, що мала б перетворитися з аморфної маси на енергійну та цілеспрямовану силу у вигляді *інтелігента-“будителя”*. Мету всіх дій “молодоукраїнців” сформулював І. Франко в поемі “Мойсей”, змалювавши майбутнє соборної й незалежної України:

*Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.*

На окрему увагу заслуговує діяльність «молодоукраїнця» Миколи Міхновського. У праці «Самостійна Україна», програмних «Десяти заповідях Української народної партії» він обґрунтував не лише необхідність політичної незалежності України, а й потребу у формуванні для її здобуття *власних збройних сил*. Його думки лягли в основу діяльності ОУН та УПА.

Отже, «Молода Україна» суттєво посприяла здобуттю Україною своєї суверенності та незалежності.

2. Новітня українська філософія

XX – початок XXI ст. історична наука називає *Новітньою добою*. Для української філософії ця доба розпочалася демократичною революцією. Зусиллями демократичного руху за торжество національної ідеї 7 листопада 1917 р. було проголошено Українську народну республіку. У країні за два роки відбувся активний процес українізації. У навчальних закладах упроваджувалася українська мова, активізувалося видавництво різноманітної української літератури, було започатковано архівну справу, відкрито інститут історії України, Академію наук, два українських університети та ін.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ З ІНАКОМИСЛЕННЯМ

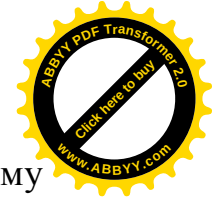
Однак період української державності виявився коротким. Більшовицька влада, що набрала сили з кінця 1919 р., не сприймала інакомислення. Всюди розпочалося переслідування кращих представників інтелігенції, у тому числі філософів.

По-перше, заборонялися всі філософські товариства, гуртки та видання філософської літератури. Було закрито філософські факультети та кафедри у усіх вищих навчальних закладах. Так, на початку 20-х років в Україні було ліквідовано Київський, Одеський і Харківський університети, що мали сильні філософські підрозділи.

Необхідність у цьому обґрунтовувалася дуже просто. У “Веснике пропаганды” (1919, № 3, с. 4) Московського губкому РКП указувалося, що пролетаріат не має потреби в “цельном мировоззрении”, тобто філософії, оскільки воно відволікає його від класової боротьби, а потрібен лише такий ідейний “пайок”, що сприяв би цій боротьбі.

По-друге, з власної ініціативи В. Леніна було вигнано за кордон кращих мислителів. На 3 серпня 1922 р. було складено три списки інакодумців: московський, петербурзький (разом на 97 осіб) та український (на 77 осіб). Більшість із тих, хто ввійшов до цих списків, були люди, далекі від політики, які однак мали власний погляд на нову владу. Це видатні вчені, історики, природознавці, юристи, лікарі і навіть агрономи. Разом із ними були вигнані з країни всесвітньо відомі філософи: Л. Шестов, М. Лосський, С. Булгаков, Л. Карсавін, а також М. Бердяєв, який створив знамениту *Київську філософську школу*.

Нещодавно знайдено свідчення того, що центральні партійні органи України затверджували цілі списки інтелігентів-інакодумців, приречених на вигнання з батьківщини та різні покарання, навіть без обговорення. Так, з України вигнали ректора Харківського технічного інституту І. Красуського, хоча він, як зазначено у списку, “особа, що відома не тільки в Харкові, а й у всій Росії...”, що має вплив у Держплані, НТО і вважається незамінним вченим”. Після того, як світова громадськість почала обурюватися подібними діями більшовиків, для інакодумців були створені концтабори у країні.

Організовані на ідеологічних засадах, нові навчальні заклади, у тому числі Інститут комуністичної освіти з філософсько-атеїстичним факультетом (1929), не зуміли закрити прогалини в духовному й науковому житті України, тим більше, що під час набору зважали не на здібності вступників, а **на їх політичну благонадійність**.

ФІЛОСОФІЯ СТАЛІНІЗМУ

Після смерті В. Леніна серед його соратників почалася боротьба за особисту владу. Здобувши в ній перемогу, Й. Сталін намагався філософськи обґрунтувати свою політичну лінію як ідейно, так і науково. У цей час до ідеологічної боротьби були залучені представники всіх наукових галузей, у тому числі філософи. З 1924 р. і до середини 30-х років прокотилися хвилі так званих **дискусій**.

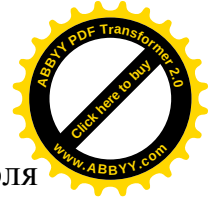
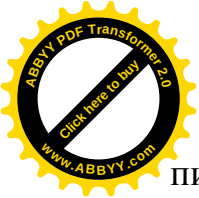
У філософії приводом для їх початку стала публікація праці Ф. Енгельса “Діалектика природи” (1925). Відповідно до її оцінки, філософи поділилися на “діалектиків” (А. Деборін, Я. Стен, Н. Карін, Г. Гаммель та ін.), котрі відстоювали діалектичні принципи освоєння реальності, та “механістів” (Л. Аксельрод, А. Тімірязєв, А. Вар’яш, В. Сараб’янов), що сповідували механістичне розуміння світу. Всі їх суперечки закінчувалися **взаємними звинуваченнями** в нелояльності до більшовицької влади та пошуками політичної “крамоли” у виступах і працях супротивників.

Крапку у цій боротьбі було поставлено на користь Й. Сталіна. Його палкі прибічники, майбутні академіки М. Мітін та П. Юдін у підсумкових статтях, опублікованих улітку 1930 р., вщент розгромили і “діалектиків”, і “механістів”, оголосивши чільною постаттю у філософії “вождя всіх народів”, тобто Й. Сталіна. А більшість учасників дискусій загинула у сталінських концтаборах, у тому числі такі визначні на той час українські філософи, як академіки С. Семковський, В. Юринець, філософ-марксист професор П. Демчук та інші.

Публікація **“Короткого курсу історії ВКП(б)”** у 1938 р. та ідеологічна кампанія з його канонізації остаточно підпорядкували філософію більшовицькій політиці. Спецпостанова ЦК партії від 14.11.1938 р. називала главу “Про діалектичний і історичний матеріалізм” цієї книги “енциклопедією філософських знань”. Перед ученими ставилося завдання, як писалось ще раніше в журналі “Під марксистсько-ленінським прапором” (1934, № 1, с. 12), “показати роль Й. Сталіна в подальшому розвитку і розробці філософської спадщини К. Маркса, В. Леніна”.

Відповідно, сталінські думки та праці ставилися понад усе. Отже, наукова діяльність у СРСР була спрямована на пошуки “ворогів” у науці й возвеличення сталінської особи. Навіть популяризація виданих у Радянському Союзі невеликими тиражами творів Демокріта, Платона, Арістотеля, Спінози, Галілея та інших визначних мислителів була заборонена. А Й. Сталін і головний партійний ідеолог А. Жданов називали творчість Канта, Гегеля, Шеллінга та інших класиків німецької філософії “ідеалізмом, що лежав в основі німецького фашизму”.

У 30-ті роки Україною прокотилася хвиля страшних репресій. У квітні 1930 р. за “націоналістично-контрреволюційну діяльність” було засуджено 45 діячів науки та культури, які нібито належали до міфічної “Спілки Визволення України”. Є свідчення, що між 1930 і 1938 рр. із 259 українських

письменників друкувалося лише 36, інші щезли невідомо куди. Подібна доля спіткала й значну кількість кращих представників усіх творчих сил країни.

Показовою є доля видатного українського кінорежисера, мислителя О. Довженка. За любов до України, возвеличення у своїх фільмах людей праці його відправили у “почесне заслання” до Москви на 12 років, без права займатися кінорежесурою – справою всього життя митця.

Фізично було знищено М. Зерова – голову групи київських “неокласиків”. Загинули в таборах видатний український драматург М. Куліш і його побратим, великий актор і режисер Лесь Курбас. Був доведений до самогубства визначний український письменник, який очолював Вільну академію пролетарської літератури, – М. Хвильовий. Під заборону опинилася літературна спадщина В. Винниченка та ін.

Усі вони були покарані за те, що їх творчість була спрямована на творення української духовності, розвиток національної самосвідомості й розв’язання тогочасних проблем у рідній, яке не збігалось з офіційним.

Безперервного цькування, переслідування та різних покарань зазнали й провідні українські філософи. Так, до групи “націонал-фашистів” були зараховані Я. Білик, П. Демчук, В. Юринець, М. Логвин, а до “блоку націоналістів і троцькістів” – М. Нирчук, Я. Розанов та ін.; О. Бервицький, Р. Левик, О. Милославін, Д. Ігнатюк, Н. Білярчик “виявилися” членами “контрреволюційної групи”.

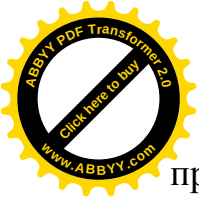
“Відлига”, що наступила в духовному житті після смерті Й. Сталіна, дещо полегшила долю філософії в СРСР і, відповідно, в Україні. Але слід зазначити, що вона не перестала бути ортодоксальною, **підпорядкованою партійній політиці та ідеології**.

**ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАВЛА
КОПНІНА**

Та все ж таки філософська думка в Україні пожвавішала, особливо коли до Києва з Москви переїхав Павло Васильович Копнін (1922–1971), талановитий філософ й організатор науки. Він обіймав посаду завідувача філософських кафедр у київських ВНЗ, а з 1964 по 1968 рр. очолював Інститут філософії АН УРСР. Неординарними були його праці з проблем пізнання, логіки, формування свідомості. Створений ним колектив здібних українських філософів підготував і видав монографії “Проблема мышления в современной науке” (1964), “Логика научного исследования” (1965) та ін.

З невеликого за чисельністю гуртка учнів П. Копніна сформувалося **кілька напрямів творчого розвитку української філософії**. Досліджували її історичну спадщину, проблеми методології та логіки пізнання, наукознавства, теорію людини та культури, екологічні проблеми тощо. В українській філософії поновлювався гуманістичний напрям, співзвучний із засадами українського світогляду. Партійне керівництво України звинуватило П. Копніна (за походженням корінного росіянина) у сприянні “ревізіонізму та українському буржуазному націоналізму”. Філософ був змушений повернутися до Росії.

Проте зусилля П. Копніна не були даремними. Його послідовники М. Попович, С. Кримський, Є. Бистрицький, В. Мельников, А. Артюх та ін.

продовжили досліджувати історію української філософії, проблеми екології, науки та техніки, пізнання тощо. Вони гідно представляли українську філософію на міжнародному рівні. Наприклад, з 1968 р. не відбулося жодного Всесвітнього конгресу з філософії, куди б не запрошували представників з України.

Узагалі ж творча діяльність філософських кафедр і факультетів у вищих навчальних закладах, робота Інституту філософії, їх видавнича діяльність перебували **під жорстким партійно-державним контролем**. У вищих навчальних закладах викладалась лише марксистсько-ленінська філософія (діамат і істмат) як “єдино правильне” світоглядне вчення, а напрями та школи зарубіжної філософської думки трактувалися як “ворожі” й “антигуманні”. Згідно з рішеннями партійних структур на базі Інституту філософії в різні роки були створені очевидно безперспективні підрозділи: наукового комунізму, пролетарського інтернаціоналізму, наукового атеїзму, контрпропаганди. Протягом останніх десятиліть радянської влади адміністративна і наукова діяльність Інституту філософії була скерована на боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”, “викриття буржуазної пропаганди” тощо.

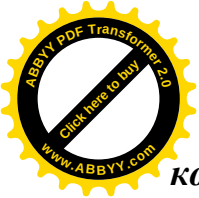
НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОБУДЖЕННЯ

Лібералізація суспільного життя в Радянській Україні відбувалась важко, болісно й суперечливо. Прояви **національного пробудження** і духовного відродження наштовхувалися на заборони та переслідування. Поява у 60-ті роки самобутніх, не зорієнтованих на офіційну політичну лінію творів Ліни Костенко, В. Симоненка, І. Драча, О. Гончара, В. Шевчука та ін. часто закінчувалась трагічно. Так, ще зовсім молодим загинув у в'язниці за власні переконання талановитий поет Василь Стус. Постійного цькування і довгорічного ув'язнення зазнали українські дисиденти Л. Лук'яненко, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновол та ін. Але зусилля кращих представників українського народу, їхня наполеглива боротьба не були даремними. Відроджувався національний дух, відтворювалася національна культура, формувався дійсно український менталітет. Початок 90-х років XX ст. став переломним у житті України. **Вона здобула незалежність** і по праву увійшла до співдружності світових держав.

ФІЛОСОФІЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Після здобуття Україною незалежності виникли сприятливі умови для наукової роботи на філософській ниві. Великі перспективи для творчої діяльності відкрилися перед науковцями філософських кафедр і факультетів вищих навчальних закладів. Вони значно **змінити, оновили та розширили** програми базових філософських курсів, запроваджені спецкурси з історії світової філософії, історії української філософської думки, філософії природничих знань. Значно розширене вивчення сучасної західної філософії, всіх її напрямів, шкіл і течій

Докорінної перебудови зазнав Інститут філософії АН України. Тут було скасовано підрозділи, існування яких визначалося **політичною**

кон'юнктуру. Сьогодні в Інституті, поряд із традиційними для світової практики філософськими структурами, створені відділи:

- історії філософії України;
- історії зарубіжної філософії;
- філософії релігії тощо.

Нового звучання набув журнал “Філософська думка”. Широка палітра сучасних філософських роздумів знаходить місце на шпальтах часописів “Вісник Національної академії наук України”, “Віче”, “Сучасність” та ін.

Але справді істотні зміни в розвитку української філософії, роботі філософських кафедр і факультетів ще попереду. Необхідна наполеглива праця щодо створення власних об'єктивних за змістом підручників і посібників з філософії в достатній кількості. Потребує значних зусиль і викладання філософії за європейськими стандартами. На часі створення української філософії освіти.

Перший Всеукраїнський конгрес філософів 1991 р. у своїй постанові констатував, що, **“не вдаючись до самоприниження, ми повинні водночас беззастережно визнати, що тодішня офіційно затверджена філософія було апологією режиму насилля і брехні”**. Щоб позбавитися цього, потрібен час.

УКРАЇНЬСЬКА ДІАСПОРА

І ще одне важливе завдання постає перед вітчизняною філософією: **синтезувати** та **засвоїти здобутки філософів української діаспори**.

Дотепер останнього часу філософська думка в українській діаспорі фактично ніколи глибоко не вивчалася і не систематизувалася. До розпаду СРСР філософська діяльність українців, які мешкають в інших землях, в Україні була під забороною. Вона згадувалася лише для критики в негативному плані. І це тоді, коли **за кордоном проживають мільйони українців**, які створили там свої наукові та культурні центри, вищі освітні заклади, провадять активну дослідницьку і видавничу діяльність. Найбільш значні переміщення українців за межі Батьківщини відбулися:

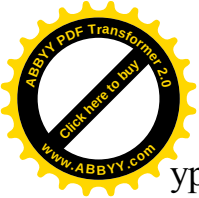
- із середини ХІХ ст., коли безземельні селяни шукали заробітку й кращої долі в Америці, Канаді, Бразилії, Австралії та інших країнах;
- після І та ІІ світових воєн.

Розселялися по чужих землях українці компактно, утворюючи **діаспори** (з грец. – “розселення”). Для духовного спілкування, збереження мови, віри, звичаїв вони створили культурні й освітні осередки, товариства та об'єднання. Відповідно представники діаспори зробили свій внесок і в українську філософію.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

На наш погляд, історію філософської думки української діаспори слід розділити на два періоди: **перший** – до Другої світової війни, **другий** – після неї і донині. Підставою для такого поділу слугувало те, що представниками першого періоду були безпосередні вихідці з України, а другого – їхні нащадки.

Безперечно, найбільш визначним філософом української діаспори в пореволюційні роки був Дмитро Іванович Чижевський (1894–1973),

уродженець з Херсонщини. За політичну діяльність він переслідувався як царатом, так і радянською владою. У 1922 р. був змушений виїхати за кордон, де отримав філософську освіту, а пізніше викладав філософію у Празі, Марбурзі, Мюнхені, Гарварді та інших містах, переважно у вищих навчальних закладах, створених українською діаспорою.

У нас найбільш відомим його твором є “Нариси з історії філософії на Україні”. Проте йому належить ціла низка й інших оригінальних філософських праць: “Логіка”, “Гегель серед слов'ян”, “Філософія Г. Сковороди”, “Грецька філософія Платона” тощо. Усі вони ще чекають на ґрунтовне дослідження.

Д. Чижевського по праву вважають **фундатором історії української філософії**. Незважаючи на суперечливість у визнанні її права на існування (як гегельянець, він не міг відкинути думку про провідну роль “визначних” націй, а отже, і роль їхнього філософського світогляду в суспільному розвитку), він **визначив предмет історії української філософії, зробив внесок у логіку та методологію її дослідження**.

У “Нарисі з історії філософії на Україні” Д. Чижевський спробував простежити в українській філософії **лінію кордоцентризму**, так звану “філософію серця”, представниками якої він уважав Г. Сковороду, М. Гоголя, П. Юркевича, П. Куліша. Багато зробив Д. Чижевський для з'ясування зв'язків представників української філософської думки із західними школами і течіями. Він активно **пропагував українську філософію**, особливо вчення Г. Сковороди, у країнах Заходу.

Маловідома діяльність Д. Чижевського і в галузі вивчення славістики. З цією метою він організував ряд дослідних центрів у Німеччині. Відкрив і вивчив таке явище слов'янської, зокрема української, культури, як бароко.

ІВАН МІРЧУК

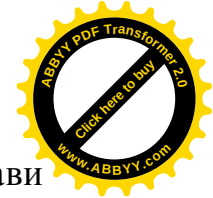
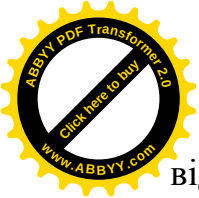
Потребує ґрунтовного вивчення й осмислення **філософська спадщина** Івана Мірчука (1891–1961). Він також був змушений жити на чужині, викладаючи філософію в українських навчальних закладах Праги, Мюнхена і Берліна.

І. Мірчук приділяв головну увагу дослідженню національного світогляду слов'янських народів. Цікавим є його бачення історії української філософії, її етнокультурних і націотворчих аспектів. У деяких своїх працях І. Мірчук запропонував оригінальну оцінку філософських поглядів представників Києво-Могилянської академії, Г. Сковороди, П. Лодія та ін.

**ФІЛОСОФИ-
ДЕРЖАВНИКИ**

До соціально-філософських досліджень першого періоду розвитку філософії української діаспори слід віднести і творчість представників так званої “державницької школи” – Д. Донцова, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького.

Дмитро Іванович Донцов (1883–1973) – видатний ідеолог українського національно-визвольного руху. За політичні погляди карався як при царській владі, так і в радянські часи. Життя кидало його по всій Європі та Північній Америці. В Україні здобула популярність праця Д. Донцова “Дух нашої давнини”, що донедавна була під забороною й читалася потай. Менш

відомими є його праці “Модерне москвофільство”, “Націоналізм”, “Підстави нашої політики”, “Мазепа і мазепинство”.

Провідна думка творчості Д. Донцова – **політичний сепаратизм** з боку України, “повний розрив з усякою Росією”. Лише цілковита незалежність української нації, її державна самостійність і власна рафінована духовність можуть забезпечити належну велич Україні як провідній державі. З цих причин **українська нація має бути сильною**. “Природа знає лише одну одвічну засаду – будь сильний”, – твердив Д. Донцов.

За Д. Донцовим національної єдності, свободи та державної могутності можна набути, лише виплекавши **власну національну еліту**, “провідну верству”, таку касту населення, яка завдяки своїй мудрості, патріотизму й волі дійсно дбатиме про свій народ.

Державотворчу концепцію, але на авторитарних засадах розробляв В’ячеслав Казимирович Липинський (1882–1931). У своїх працях “Україна на переломі 1657–1659”, “Листи до братів-хліборобів” та ін. він доводив, що вільний розвиток і заможне життя в Україні можливі лише за умови спільної праці всіх верств суспільства й існування гетьманської влади.

Ще менш відомою в Україні є філософська спадщина Івана Павловича Лисяка-Рудницького (1919–1981), якого цікавили політичні аспекти національного відродження та державотворення. Цінними є наведені ним докази на користь того, що людська свобода можлива лише в межах **правової держави**.

**ВОЛОДИМИР
ВИННИЧЕНКО**

В еміграції перебував видатний український письменник і політичний діяч, один з організаторів і керівників УНР Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951). За активну революційну діяльність він постійно переслідувався царизмом і був змушений емігрувати, як, до речі, й після встановлення радянської влади в Україні. Він є автором великої кількості романів, повістей, п’єс, статей, що свого часу вважалися найкращими в українській літературі. У них В. Винниченко засвідчив глибоку спостережливість, емоційність, багату творчу уяву. Він **завжди був на боці народу**, закликав до боротьби за щастя та справедливе життя, вбачав у політичній і громадянській активності українців головну умову розквіту й благополуччя своєї батьківщини.

В. Винниченко сформулював концепцію “конкордизму” – про **компромісні відносини** країн із різними соціально-політичними устроями заради прогресу, яка нині співзвучна з ідеєю глобалізму.

Ось так стисло можна охарактеризувати доробок представників філософської думки української діаспори першого періоду.

**СУЧАСНИЙ СТАН
ФІЛОСОФІЇ
ДІАСПОРИ**

Найяскравішим представником сучасної філософії української діаспори, на нашу думку, є доктор філософії з Канади Тарас Закидальський. Насамперед привертають увагу його праці з проблем **українського кордоцентризму, дослідження філософії Г. Сковороди, особливо її етичних аспектів**. До речі, Т. Закидальський зробив спробу проаналізувати історію філософії української діаспори.

Відомі також праці з вивчення філософського аспекту української духовності й кордоцентризму Степана Ярмуса. Своєрідним є його філософський твір “Пасторальна антропологія”. Фахівцем з етичної системи В. Винниченка та радянської філософії став Євген Лащик. Це – дослідники канадської діаспори.

Значну кількість філософських розвідок про всі періоди української філософської думки опублікував у Франції Кирило Миртович. Цікаву оцінку світогляду Г. Сковороди запропонувала доктор філософії з Румунії Магдалена Ласло-Куцюк. Вона також цікавиться проблемами історії української філософії, літератури й культури, румуно-українських історико-культурних зв'язків.

У цілому українська філософія пройшла нелегкий історичний шлях. Але у всі часи вона слугувала своєму народу, формуючи активну суспільну свідомість й орієнтуючи його на здобуття незалежності. Сьогодні філософія у нашій країні має перспективу перетворитися в дійсно впливову силу, що відіграватиме неабияку роль у формуванні демократичних засад суспільного життя, утвердження гуманістичних ідеалів і загальнолюдських цінностей.

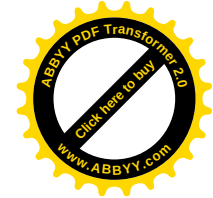
Питання для самоконтролю

1. Що таке українська національна ідея?
2. Сутність і зміст громадського руху.
3. Що таке «націоналізм», «космополітизм», «шовінізм»?
4. Зміст філософського ідеалізму XIX ст.
5. Які особливості філософії І. Франка?
6. Філософський зміст діяльності представників «Молодої України».
7. Стан філософії у СРСР.
8. Які основні ідеї філософів української діаспори: Д. Чижевського, Д. Донцова, В. Винниченка?

Тести

Тема X • 1 № 1 <u>Кирило-мефодіївці</u> <u>відстоювали:</u>	Тема X • 1 № 2 <u>Українська національна</u> <u>ідея – це:</u>	Тема X • 1 № 3 <u>Філософський ідеалізм</u> <u>другої половини XIX ст.:</u>
1) автономію України у складі Росії; 2) повну незалежність України; 3) союз слов'янських народів; 4) збереження тодішнього суспільного ладу; 5) рівноправність усіх верств населення.	1) національний сепаратизм; 2) суверенне життя українців; 3) право народу на вільний розвиток; 4) шовінізм; 5) космополітизм.	1) пояснював світ із релігійних позицій; 2) розглядав проблему людської душі; 3) обстоював природні начала світобудови; 4) розгортав знання про матерію; 5) вчив атеїзму.

Тема X • 1 № 4 <u>М. Драгоманов пояснював:</u> 1) необхідно захищати всі верстви населення; 2) центром життя має бути громада; 3) держава повинна складатися з багатьох націй; 4) головне в суспільному житті – особа; 5) партії мають захищати лише свої інтереси.	Тема X • 1 № 5 <u>Демократи “другої хвилі” прагнули:</u> 1) авторитарного правління в Україні; 2) доступної освіти для всього народу; 3) російської мови в Україні; 4) громадянських свобод для всіх верств населення; 5) творчої активності інтелігенції.
Тема X • 2 № 1 <u>Радянська влада в Україні:</u> 1) розвивала незалежну від держави філософію; 2) боролася з інакомисленням; 3) сприяла національній ідеї; 4) русифікувала українців; 5) підпорядковувала філософію політиці.	Тема X • 2 № 2 <u>Павло Копнін в Україні:</u> 1) сприяв вивченню української філософії; 2) русифікував українців; 3) досліджував новітні філософські проблеми; 4) турбувався про молоде покоління філософів; 5) забороняв передові філософські ідеї.
Тема X • 2 № 3 <u>Філософія в незалежній Україні:</u> 1) обмежена в розкритті філософської проблематики; 2) спрямована лише на соціальні проблеми; 3) підпорядкована політиці; 4) вільно подає світові філософські думки; 5) досягла довершеності.	Тема X • 2 № 4 <u>Філософія української діаспори:</u> 1) виступала проти тоталітаризму у СРСР; 2) сприяла розвитку національної свідомості; 3) нав'язувала американські погляди українцям; 4) популяризувала українську культуру на Заході; 5) виступала за незалежність України.
Тема X • 2 № 5 <u>Дмитро Чижевський:</u> 1) вперше дослідив історію української філософії; 2) досліджував творчість лише зарубіжних філософів; 3) заперечував кордоцентризм в українській філософії; 4) започаткував на заході вивчення славістики; 5) заперечував українського бароко.	

МОДУЛЬ III. ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

ТЕМА XI. НОВІТНЯ ФІЛОСОФІЯ

1. Філософський зміст ірраціоналізму XX ст.

Загальний огляд. Особливості новітньої філософії. Філософія життя. Артур Шопенгауер. Фрідріх Ніцше. Анрі Бергсон. Містика XX століття. Сучасна релігійна філософія. Релігійний світогляд народів Азії та Африки.

2. Раціоналізм у Новітній філософії.

Філософія мови. Проблема існування у мові. Тиранія мови. Філософія освіти. Аналітична філософія. Герменевтика. Герменевтичне коло. Феноменологія. Позитивізм. Емпіріокритицизм. Неопозитивізм. Постпозитивізм. Сцієнтизм. Філософія техніки. Антисцієнтизм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Золотов А.Ф. Западная философия XX века: Учебное пособ. / А. Ф. Золотов, Ю. К. Мельвиль. – М. : Проспект, 1998.
2. Історія філософії : підруч. для вищ. школи. – Х. : Прапор, 2003.
3. Качуровський М. О. Філософія в запитаннях та відповідях / Качуровський М. О., Тарелкін Ю. П., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ, 2008.
4. Романов Ю. И., Сандулов Ю. А. Краткая история философской мысли / Ю. И. Романов, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2003.
5. Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії. – К. : Український центр духовної культури, 2001.
6. Философия. Ч. 1. История философии: учеб. пособ. для вузов. – М. : Юристъ, 1996.
7. Шаповалов В. Ф. Основы философии современности. К итогам XX века : курс лекцій / В. Ф. Шаповалов. – М. : Флинта ; Наука, 1998.
8. Шишков И. З. Современная западная философия. Очерки истории / Шишков И. З. – М. : Эдиториал УРСС, 2004.

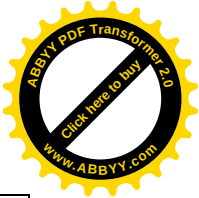
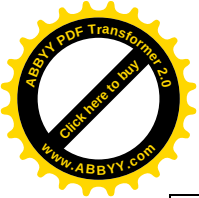
1. Філософський зміст ірраціоналізму XX ст.

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

XX ст. і початок XXI ст. історична наука називає **Новітньою добою**. Це досить короткий період у житті людства, але насичений надзвичайно гострими та бурхливими подіями. У XX ст. спалахнули дві світові війни та десятки локальних. Відбулося різке розшарування країн світу на багаті та бідні. З'явилася і зникла соціалістична система. Розпочався небувалий злет наукових і технічних досягнень, що позначило суспільний прогрес і водночас згубний вплив людської діяльності на природу. Духовна культура багато в чому перетворилася на засіб комерції та наживи.

ОСОБЛИВОСТІ НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ

За цих умов зазнала значних змін і філософська думка. Новітня філософія вийшла за межі класичної визначеності, що спричинило появу досить значної кількості **нових філософських напрямів, учень та шкіл**. Що у ній особливе?

Особливості новітньої філософії:

По-перше, у XX ст. узято під сумнів основний принцип класичної філософії – віру в безмежні можливості людського розуму як результату свідомості освіти та науки. Ще з часів Відродження панувало беззастережне визнання розуму людини як головної умови гармонійного вдосконалення світу і самої себе.

*Однак соціальні трагедії в Новітню добу призвели до переоцінки ролі розуму в житті. Він постав у значній кількості філософських учень як руйнівна сила, що привела людство до межі самогубства. Таким чином, у філософії поширився **ірраціоналізм** (з латини – “нерозумний”, “несвідомий”), який розглядав людське життя не як результат мислення, а як продукт прояву волі, інстинкту, інтуїції.*

*По-друге, нового семантичного забарвлення у новітній філософії набув і **раціоналізм**. Тепер розум, наукова думка тісно зімкнулися з практичною діяльністю людей.*

Якщо у класичній філософії розум досяг значення “чистого”, відмежованого від реалій життя, то у XX ст. представники раціоналізму не бачили розумової діяльності за межами науки, творчого пошуку, програмування суспільного життя тощо.

*По-третє, важливою особливістю новітньої філософії є **плюралізм учень**, концепцій та доктрин. При цьому між ними відсутні конфронтаційні непорозуміння і ворожнеча. Навпаки, нині вочевидь розмиваються межі між різними філософськими школами, напрямками та традиціями. Спостерігається толерантне ставлення до світоглядних позицій кожної людини. Позбавляється гостроти протистояння культур, вірувань, життєвих принципів різних народів, Сходу і Заходу, Півночі та Півдня.*

*По-четверте, новітній філософській думці властива **гуманістична функція**, тобто вона намагається допомагати в розбудові справедливого світу людського існування. Це здійснюється завдяки напрацюванню багатьма філософами нових життєвих і світоглядних орієнтирів, утвердженню загальнолюдських цінностей, поясненню того, що світ людей має існувати без насилля, горя та страждань.*

*Тому розгорненням гуманістичної функції в новітній філософії посилюється **прогностична функція** – уявлення про світ надії, добра та милосердя.*

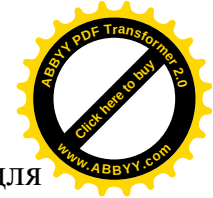
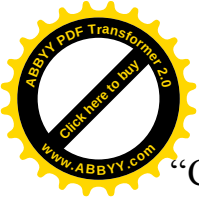
***Ірраціоналізм** у філософії був завжди, але особливого поширення став у XX ст. У цей час він об'єднав в одну течію дуже різні за суттю і змістом учення: **філософію життя, релігійну філософію, містичне філософське світорозуміння** та ін. Розглянемо основні з них.*

ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ

*Як спроба заміни “філософії мислення”, **філософія життя** бере початок із XIX ст. Поняття “життя” у ній тотожне “буттю”, оскільки охоплює Всесвіт. Головне у цій філософії – **крайнє протиставлення свідомості проявам підсвідомого: інтуїції, волі, інстинкту.***

АРТУР ШОПЕНГАУЕР

Першооснови філософії життя заклав німецький філософ Артур Шопенгауер (1788–1860). У своєму головному творі

“Світ як воля і уявлення” він розглядав кантівське судження про “річ для себе”, тобто недоступність світу людському осмисленню як **“світову волю”**. Ця воля не тільки недоступна пізнанню, а й діє як некерована сліпа сила.

Увесь світ – це цілісний **потік волі до влади**. А воля до життя в А. Шопенгауера постає як зла, демонічна сила, яка є джерелом людських страждань. Утеча від неї полягає у **зреченні від активного життя, аскетизмі та пригніченні власної волі**.

Життя А. Шопенгауера непізнане, оскільки світ для людини обмежений її недосконалими уявленнями. Немає сонця, а є лише око, яке його бачить; немає й речей, а є лише рука, що їх торкається. Тому людський інтелект надзвичайно вузький, затиснутий повсякденними турботами боротьби за життя. Отже, філософія А. Шопенгауера насичена песимізмом і фаталізмом.

ФРІДРІХ НІЦШЕ

До початку ХХ ст. значний внесок у розвиток філософії життя зробив ще один німецький філософ – Фрідріх Ніцше (1844–1900). У своїх творах “Невчасні роздуми”, “Ранкова зоря”, “По той бік добра і зла”, “Так казав Заратустра” та ін. він виклав своє **вчення про волю до влади**.

Філософський текст Ф. Ніцше будував у вигляді афоризмів, алегорій та метафор. Тому нині існують різні трактування його думок. Але в будь-якому разі в роздумах цього філософа є волюнтаризм, як і в А. Шопенгауера, оскільки **воля у Ф. Ніцше постає як жагуче прагнення до влади**.

Воля – основа життя. Це інстинктивний, ірраціональний початок існування. Це не цілісність, як у А. Шопенгауера, а багато воľ, багато прагнень до влади. Світ для Ф. Ніцше є вічним хаотичним **становленням** без початку і кінця. Це результат змагань різних воľ, і зрозуміти його неможливо, адже він веде в “нікуди”. Цей процес вічний, і в ньому фіксується **нескінченна кількість повторень** того, що було раніше. Для виходу з негативної ситуації сучасного життя необхідно стати Надлюдиною.

Учення Ф. Ніцше про “Надлюдину”:

Погляди Ф. Ніцше на людину дуже суперечливі. Одні з дослідників уважають його антропологізм прогресивним, таким, що має велике майбутнє, оскільки філософ закликає перетворити сучасну людину в **“Надлюдину”**. “Надлюдина” – це постать майбутнього. Вона переоцінює всі цінності, заперечуючи європейський нігілізм, і відкидає згубні для людей соціальні закони та мораль, що ґрунтуються на зневазі до людських свобод. Таким чином, “Надлюдина” – це істота сильної волі та незламних принципів. Лише вона здатна змінити світ на краще.

Інші ж дослідники, навпаки, підкреслюють наявність в образі “Надлюдини” Ф. Ніцше зневагу до людського єства. Адже така особа відкидає **творчий початок, життєву активність інших людей**. У ній немає місця для милосердя й особистісної взаємоповаги.

Особливо обурила багатьох дослідників ніцшеанська критика **християнства**. Філософ не раз стверджував, що ця релігія згубила сильних духом людей, позбавила їх цілеспрямованості та волі, а тому **“бог помер”**. У християнській культурі людина пасивна, приречена на занепад. А так не має бути.

Також ворожим звичайній людині постає образ “Надлюдини” тому, що Ф. Ніцше вважав великим пороком **співчуття**. Воно пригнічує волю до влади, позбавляє людину прагнення сили та переваги. У книзі “Воля до влади” Ф. Ніцше переконує: “Хай гинуть слабкі та каліки!” Майбутнє людства за елітою. Лише сильні, вольові, безжальні особи змінять життя на краще.

За крайній ірраціоналізм, волонтаризм та аморалізм філософа не раз оголошували предтечею німецького нацизму, хоча до нього він жодного відношення не міг мати. Проте, читаючи його твори, слід досить критично ставитися до проголошених там ідей і зроблених висновків.

АНРІ БЕРГСОН

Своєрідними є ірраціоналістичні погляди і лауреата Нобелівської премії, французького філософа Анрі Бергсона (1859–1941). Розвиваючи концепцію життя, він уважав вищою за розум надрозумну **інтуїцію**. Розум пізнає лише мертві речі, а живе становлення всього існуючого можна зрозуміти лише інтуїтивно.

Життя розпочинається **першопочатковим вибухом** (“життєвим поривом”). Цей порив і породжує інтуїцію як акт самопізнання. Це складний процес, оскільки життя проявляється у вигляді **потoku творчих енергій**. Аналізуючи їх, А. Бергсон доходить висновку про те, що творчі енергії належать **не людському загалу**, а еліті, насамперед політикам, правникам і науковцям. Лише вони здатні реалізувати життєвий порив. Основна ж маса людей, на думку філософа, позбавлена права на активне творче життя.

Отже, філософсько-соціальне вчення А. Бергсона характеризується крайнім ірраціоналізмом. Для нього у масі людей панують не усвідомлені дії, а інстинктивна поведінка. Суспільне життя людей нічим не відрізняється від існування мурашника чи вулика.

Суспільство, на переконання А. Бергсона, може бути **закритим і відкритим**. У закритому суспільстві панує **соціальний інстинкт**, який підпорядковує собі особу. Таке суспільство прагне війни, щоб підкорити собі інших. Воно існувати не повинно.

Відкрите суспільство охоплює все населення, і в його основі лежить любов до людей. Життєвий порив спонукає таке суспільство до захисту прагнень особистості, навіть наперекір інтересам нації чи держави. При цьому А. Бергсон не є прибічником демократії. Кращою формою правління він уважав монархію або олігархію (з одного боку, абсолютну владу меншості населення, з другого боку, абсолютну покору більшості).

Ідеї інтуїтивізму, потоку енергії А. Бергсона відображені у творчості значної кількості письменників, драматургів, діячів театру та кіно. Взагалі до філософії життя нині посилюється значний інтерес.

МІСТИКА XX СТОЛІТТЯ

Ірраціональний напрям у новітній філософії доповнює **містичне світобачення**. Містика, як і релігія, ґрунтується на вірі у надприродні сили. Але якщо релігійне життя передбачає повну підлеглисть віруючих надприродному, то містика намагається безпосередньо залучити його (у вигляді духів, примар, космічної енергії тощо) до реалізації своїх потреб і намірів.

Наприклад, у 10–30-ті роки ХХ ст. була досить популярною теорія і практика **психотрансмутації**. Один з її авторів Г. Гурджієв створив систему фізичних і психічних вправ, що нібито допомагають установити контакти з космічними силами через досягнення “психотрансмутації”. А російська письменниця О. Блаватська організувала теософське товариство, члени якого сповідували “містичний космізм”.

Водночас існували й **антигуманні** містичні рухи. Так, на початку ХХ ст. активно діяв Мюнхенський гурток, що пропагував повернення до “темної старовини”, “сили екстазу” з метою пробудження “одкровення крові”, “масової самосвідомості”. Багато з цих думок використали німецькі фашисти. Наприклад, нацистський ідеолог А. Розенберг у книзі “Міф ХХ століття” застосував їх для обґрунтування зверхності арійської раси, всемогутності “нордичних героїв”, які підкорять увесь світ, тощо. Повірівши у це, гітлерівські поплічники коїли страшні злочини проти людства.

Але це не означає, що всі містичні вчення були антигуманними. Цікавим за змістом був спалах містики у 60-ті роки. Він пов’язаний із виникненням “контркультури” в молодіжному русі під гаслом «Заборонити заборони». **Їй властивий анархізм, несприйняття цінностей “суспільства ситих”** (буржуазії). Увійшли в моду згадані раніше вчення Г. Гурджієва, О. Блаватської та хорвата Р. Штейнера. Останній у першій половині ХХ ст. заснував **антропософське товариство**, одним із завдань якого, крім містичних тлумачень проблем буття, була критика негативних наслідків сучасної цивілізації. У результаті у 60-ті роки серед молоді на Заході виникли різні течії протесту проти суспільних цінностей. Здобули **популярність блукання по світу, відмова від існуючих правил життя, моральних устоїв (“хіппізм”)**. Уважалося, що для досягнення “містичного стану” слід уживати наркотичні речовини тощо.

Елементи містицизму, як і ірраціоналізму взагалі, у західній філософії існують і тепер. Вони проникають і в нашу країну у вигляді астрологічних теорій, моди на незвичайну поведінку молодих людей, віровчень різноманітних екзотичних сект.

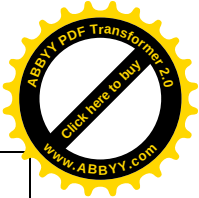
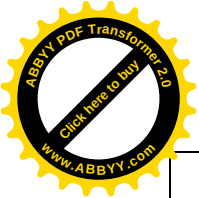
СУЧАСНА РЕЛІГІЙНА ФІЛОСОФІЯ

Релігія у всі часи значно впливала на життя людей. Нині її підґрунтя в країнах Заходу, як і раніше, становить традиціоналізм, тобто **теоцентризм**. Завжди визнавався і визнається **пріоритет віри над розумом**. Проте з другої половини ХХ ст. відбувається чітко продумана переорієнтація релігії в питаннях пояснення світу і сенсу людського життя, у ставленні до науки, мистецтва тощо. Щодо цього знаменним став II Ватиканський собор (1965), де було прийнято конституцію під назвою “Церква у сучасному світі”.

Відповідно до цього **католицизм**, що об’єднує майже 2 млрд віруючих, змінює правила свого життя.

Католицька церква у ХХ ст.:

- 1) офіційно вибачалася перед наукою за переслідування, що робилися раніше;
- 2) запропонувала всім іншим релігіям зосередити зусилля на збереженні миру

- на землі, засудженні тероризму та інших форм насилля;
- 3) закликає виявити реальну турботу про населення бідних країн, усіх знедолених.

Ці ідеї – головна тема роздумів філософів-католиків: Ж. Марітена, Є. Жильсона, Г. Марселя, Т. де Шардена, а також філософів іудаїзму (М. Бубера), ісламу (М. Ікбали) та ін. Особливо впливовими стали заклики до миру, соціальної справедливості, взаємопорозуміння і високої моральності папи Івана-Павла II (1921–2005). Він – філософ за освітою, мав у миру ім'я Кароля Войтили. Його переконання і дії справді були глибоко гуманними. Він пропагував їх у численних проповідях і філософських працях, у низці п'єс, поезій, статей та інших творах. Його рішення і діяльність впливали на життя у всьому світі.

Суттєві зрушення відбуваються в релігійному житті і світогляді багатьох **народів Азії та Африки**. Проте існують особливості.

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД НАРОДІВ АЗІЇ ТА АФРИКИ

По-перше, більшість країн азійського та африканського континентів лише у XX ст. здобули політичну незалежність. І хоча деякі з них здійснили карколомний злет до вершин економічного розвитку, більшість народів залишаються слаборозвиненими.

Як правило, у цих країнах влада знаходиться в руках релігійних діячів, що ревно оберігають первинні релігійні основи. Тим самим вони утримують свої народи на середньовічному рівні життя. Так, мусульманські ортодокси вважають, що ідея суспільного прогресу є ворожою ісламу. А буддисти та індуїсти дотримуються позиції **циклічності розвитку: за законом сансари початок циклу існування суцього є його вершиною, а в подальшому відбувається занепад**. Тому чекати чогось кращого в житті – безнадійна справа.

По-друге, антиподом ортодоксії та фундаменталізму є **модернізм**. Його представники виступають за обмеження впливу релігії на суспільне життя і зведення її до особистої справи кожного. Вони також налаштовані на відмежування релігійного життя від держави, тому по-своєму тлумачать релігійні догмати, є і прибічниками освіти населення і впровадження наукових досягнень.

Частина модерністів в основному спираються на місцеві культурні традиції, але значна їх кількість пропонує не обмежуватися власним історичним шляхом розвитку, а орієнтуватися на Захід. Нерідко з'являються заклики у всьому копіювати європейський спосіб життя на шкоду національним традиціям.

По-третє, більш привабливими для населення (яке фактично все віруюче) є **релігійно-реформаційні ідеї**. Вони спрямовані і на підтримку релігійної віри, і водночас на активізацію всіх сфер суспільного життя (освіти, науки, мистецтва, підприємництва тощо).

У кожній східній релігії своєрідно відбувається процес заміни “зовнішньої” релігійності населення “внутрішньою”. Спрощуються релігійні

обряди та дії (відмова від принесення жертв богам в індуїзмі, від виконання ритуальних вправ у буддизмі та ін.). Натомість звертається увага на сприйняття віри душею і серцем.

Так, засновник реформації в індуїзмі Раммохан Рой розпочав пропагувати антиобрядову іпостась Упанішад. Його послідовник Дебендранашх Тагор увів присягу для членів своєї общини “Брахмо самадж”, що зобов’язує їх не бути ідолопоклонниками, а шанувати бога лише любов’ю. В Японії релігійна реформація просувається через появу “нових релігій”, які розбудовуються з використанням сучасних засобів інформації, музики, мистецтва та наукових знань.

Не обминула реформація й іслам. Тут також іде боротьба за спрощення обрядів, а отже за позбавлення впливу релігії на світське життя.

Таким чином, у світі зростає вплив науки і освіти, посилюється раціоналістична тенденція у світорозумінні і формуванні людського життя.

2. Раціоналізм у Новітній філософії

Раціональне мислення (з латини “ratio” – “розум”) притаманне людству одвічно. Тільки воно дає істинні знання. Але якщо, наприклад, раціоналізм Нового часу сформувався у філософську течію, то дієвою силою суспільного розвитку тоді він не став.

Це відбулося у ХХ ст., коли **раціоналістичне знання перетворилося** на один з головних чинників суспільного прогресу. У Новітню добу розкриття суті знання і мислення, осмислення творчості та пояснення, з’ясування, виявлення позитивних і негативних тенденцій науки та техніки стали об’єктом дослідження різних філософських учень, шкіл і напрямів. Новітня філософська традиція, відкидаючи ірраціоналізм, набула **сцієнтичної** (з латини – “наукової”) **орієнтації**. У чому це проявляється?

По-перше, наука у ХІХ ст. перетворилася в **безпосередню продуктивну силу** розвитку всіх сфер суспільного життя. Нині немає жодної галузі господарської діяльності, соціальної організації, побуту людей, де б не використовувалися наукові здобутки. Зауважимо, що в наш час наукові досягнення подвоюються кожні 5–7 років, що прискорює темпи розвитку всього суспільства.

По-друге, сучасні результати розумної діяльності примусили весь світ **замислитися над своїм майбутнім**. Бурхливий розвиток науки і техніки призвів до загострення глобальних проблем, техногенних катастроф, масового відчуження людей від безпосереднього спілкування між собою, що ставить під загрозу подальше існування Homo sapiens.

По-третє, за цих обставин у філософії **загострилися проблеми мови, свідомості (розуму), спілкування**. Їх розв’язання передбачає досягнення взаємопорозуміння різних культур, світоглядних орієнтацій та життєвих традицій. Без цього глобальні проблеми людства не можна вирішити, що означає глобальну катастрофу.

З античних часів різні філософи приділяли велику увагу дослідженню мови. Виявилося, що її значення не обмежується сферою обміну знаннями та

ФІЛОСОФІЯ МОВИ

досвідом. Мова є потужним засобом пізнання і мислення людини. Мова формує необхідні умови для виховання і соціалізації особистості. А головне – вона є **єдиною умовою взаємопорозуміння** людства, розділеного на континенти, регіони, країни, нації тощо.

Серед соціальних функцій мови ще стародавні греки вважали найважливішою **комунікативну, тобто функцію безпосереднього спілкування людей**, без якого людина не розвивалася б. Адже мова становить основу соціальної пам'яті, зв'язує змістом життя різні покоління, народи, раси, культури та ін. Вона спрямовує весь світ людей в єдиний історичний потік буття.

Тому нині у філософії мови поняття **"людина", "мова", "суспільство" – однопорядкові** та розкриваються одне через одне. Водночас уже у класичній філософії за високого поцінування мови відзначалися її негативні прояви.

Ще на початку XVIII ст. Ф. Бекон описував негативні ситуації, які може створити **недбале користування мовою, бідний запас слів або невміння пояснити суть речей**. Через це, як він уважав, можуть виникнути соціальні конфлікти, непорозуміння та сум'яття. А у XX ст. значна кількість дослідників мови звернули увагу на її **креативність**, владну здатність **формувати і творити реальність**.

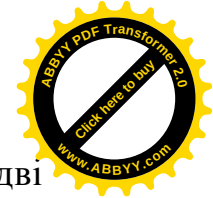
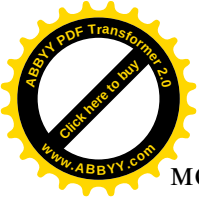
Так, німецький філософ Макс Вебер (1864–1920) визначив **"капіталізм"** як такий стан суспільства, де панує вірність обраній професії, турбота про людину і повага до її честі та гідності. Але ж відомо, що К. Маркс характеризував капіталізм як хижацький спосіб життя, де людина відчужується від своєї родової сутності. Це приклад того, як одна й та сама мовна "оболонка" може передбачати протилежні оцінки певного соціального явища.

ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ У МОВІ

З цих причин у філософії мови виокремилась **проблема існування**. Вона пов'язана з питанням відповідності реалій світу мові, яка їх пояснює. Тут прикладом можуть бути недоречні вирази "гарячий сніг", "важка думка" та ін. Дуже небезпечним є те, що ірреальними можуть стати не лише метафоричні вирази, а й **пояснення цілих ділянок існування людства**. Це може призвести до соціальних катастроф (як пояснення, що "війна є єдиним шляхом до свободи", що є "злі народи", які слід карати та насильницьки виховувати, що існують "нецивілізовані культури", які необхідно "цивілізувати" силоміць).

Тому нині для деяких філософських учень **проблема існування** стала провідною.

По-перше, виявилось, як не дивно, що негативний вплив на життєві ситуації та мислення людей справляє **не лише бідний, а й багатий словник**. Німецький філософ Е. Гуссерль наголошував, що можна засвоїти безліч слів і виразів, які ніколи не стануть частиною **«життєвого світу»**. Ним є, як пояснював він, та сфера життя людей, у якій вони почувають себе впевнено, де їм усе зрозуміле та близьке. Тому словниковий запас

мови суб'єкта, який належить до певної культури, розпадається на дві частини: одна – «своя», інша – «чужа». Ось ця «чужа» мова по суті є ширшою, ніж життєвий світ людини.

Тоді рідна культура, звичний спосіб життя стають для суб'єкта "чужими", "незрозумілими", а то й ворожими (як трапляється, коли багатьох геніїв свого часу більшість населення країни вважала пришелепкуватими). Тоді й виникають умови для різноманітних суперечностей, конфліктних ситуацій, безладу.

По-друге, суттєво поглибила у XX ст. розкриття співвідношення мови та реальності "**структурна лінгвістика**". Її засновник, швейцарський мовознавець Фердінан де Сосюр (1857–1913), у книзі "Курс загальної лінгвістики" зауважив, що мова виходить далеко за межі свідомості, адже вона вбирає багато з несвідомого, того, що приховане за очевидним, відкритим, при цьому, як відзначав Ф. де Сосюр, несвідоме виражається не у знаковій системі мови, а в її структурі. Оскільки жоден із проявів культури (матеріальний, духовний, соціальний тощо), як і культура в цілому, існувати без мови не може, то її дослідження можливе лише шляхом аналізу структури мови. Подібним способом можна вивчати, як стверджують прибічники структурної лінгвістики, історію, релігію, мораль, культуру всіх епох, народів, регіонів як цілісності.

Таким чином, мова визначається як головний засіб порозуміння і пояснення всіх процесів буття. Але, на наш погляд, **за всього раціонального, що є у структурній лінгвістиці, мови недостатньо для повного вивчення світу, оскільки світ нескінченний у пізнанні, а мова завжди обмежена тими знаннями, що наявні в тій епосі, яка її формує**. Нові знання потребують нової за кількістю та якістю мови.

ТИРАНІЯ МОВИ

По-третє, дослідники філософії мови у XX ст. дійшли одного незвичайного висновку про **фатальну** (доленосну) залежність людини та її свідомості від мови. Цей феномен дістав назву "**тиранія мови**". Мова структурно, як зазначалося, є складовою відповідної культури, історичної традиції, способу життя. Історичний рівень суспільного розвитку через мову обмежує свободу людини, особливо коли вона потрапляє в чуже середовище. Тоді долучення до чужої культури нерідко обертається у **життєву трагедію** багатьох людей, а інколи й народів.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

По-четверте, мова забезпечує існування людства. Оскільки «освічує» кожну особу, пов'язує її зі світом природи та людей. Освіта пройшла тривалий шлях розвитку від навчання міфу і первісних релігійних уявлень, до розбудови системи освіти **як соціального інституту**. Ще з античних часів освіта виконує дві головні функції:

- 1) озброєння суспільства систематизованими та досконалими на свій час всебічними **знаннями**;
- 2) **виховання** членів суспільства з відповідним світоглядом, переконаннями, принципами життя, моральними цінностями тощо.

Ці завдання виконує не просто **вчитель** (навчати можна й безвідносно до духовності), а **педагог** – фахівець, який здатний поєднувати освітній процес із виховним.

Завдяки освіті люди змінюють світ і себе згідно з певними потребами та інтересами. Від рівня освіченості суспільства залежить рівень розвитку всіх його сфер : матеріальної, соціальної і духовної. Для безперервного розвитку освіти державною владою формується **освітня парадигма** (з грец. – «взірець») – теоретичне обґрунтування майбутнього освіти з практичною реалізацією її завдань.

Але освіта функціонує не заради самої себе, вона справляє потужний вплив на всю життєдіяльність суспільства та його розвиток. Для процвітання соціуму необхідне напрацювання «стратегії освіти», що на жаль, не здійснено в Україні, оскільки в науковому лексиконі, освітньому законодавстві, довідниках відсутнє не тільки поняття «стратегія освіти», а й навіть «стратегії» як такі.

Стратегія освіти «ширша» за її парадигму. Парадигма освіти означає вирішення тільки освітніх завдань, а її стратегія – безпосередній вплив на вдосконалення життя країни.

Для цього у стратегії освіти мають бути визначені: її мета; конкретні етапи й завдання досягнення мети; сили для реалізації завдань (насамперед педагогічні кадри); засоби вдосконалення освітнього та фінансового забезпечення.

Успіх освіти залежить від того, наскільки повно і своєчасно вона спирається на наукові досягнення, використовує сучасні навчальні засоби і забезпечена сучасними педагогічними кадрами. Крім того, необхідна політична воля можновладців, які мають робити все необхідне для розвитку освіти. Без цього надія на благополучне процвітання народу є безперспективною.

Проблемним стає взаємопорозуміння представників різних мов, світоглядів, вірувань тощо. Нині навіть у високорозвинених країнах мова робить людину заручником соціальних стандартів і стереотипів. Вона нав'язує варіанти оцінок і світоглядних уявлень, сформованих у суспільстві. Навіть протестує проти них людина тією мовою, що її сформувала певна система життя. Мова настільки сильно володіє долею людей, що може їх спрямувати на негативний для них шлях діяльності (воєнних конфліктів, епідемій, руйнації довкілля та ін.).

АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

По-н'яте, як протистояння засиллю мови у лінгвістичній філософії виникла **аналітична філософія**. В її контексті було розроблено два підходи до аналізу мови. **Перший – це логічний напрям**, який формували американець Б. Рассел (1882–1970), англієць Д. Мур (1873–1958), австрієць М. Шлік (1882–1936) та ін. Вони мали на меті так реформувати мову, щоб у ній зникли **двозначності, недоречності та безглуздість**. Це стосувалося не літературної мови чи мови живого спілкування, а **мови науки**. Наука ж через освіту, чітку постановку питань й однозначність відповідей на них виправить усі інші прояви мови.

Другий напрям аналітичної філософії – *лінгвістичну філософію* формував насамперед австро-англійський філософ Людвіг Вітгенштейн (1889–1951). Він також прагнув досягти чіткості (однозначності) у користуванні мовою, адже мова може провокувати людину на нещирість, а то й підлість. Щоб запобігти цьому, як уважав Л. Вітгенштейн, людину слід навчати чітко мислити та бути морально готовою до мовного натиску, провокацій тощо. На думку німецького філософа Мартіна Хайдеггера (1889–1976), мова часом виражає більше під час мовчання, ніж під час звучання. Тому треба розуміти і мову голосу, і мову мовчання.

Таким чином, успіх життя залежить не лише від сприйняття світу, а від його тлумачення.

ГЕРМЕНЕВТИКА

Мистецтво і теорія тлумачення дістало назву *герменевтика* (походить від імені посланця олімпійських богів – Гермеса, який пояснював їх повеління). На те, чи правильно розуміється і пояснюється смисл чиеїсь думки, звертав увагу ще Арістотель у праці “Про тлумачення”. Особливу увагу цій проблемі приділяли філософи у Середні віки під час вивчення *релігійних текстів*, оскільки мали на меті розкрити їх духовну глибину й уникнути двозначностей у поясненнях.

Німецький філософ Фрідріх Шлейєрмахер (1768–1834) пішов далі, вважаючи можливим герменевтичне тлумачення будь-якого тексту. При цьому він надавав великого значення ще й з’ясуванню *характеру та психології автора*. Цей метод із часом охопив дослідження через текст усіх сфер реальності.

На початку ХХ ст. ще один німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833–1911) значно розширив сферу застосування герменевтики. Він її використав під час вивчення *культури та історії людства*, назвавши герменевтику “*наукою про дух*”. Реконструкція подій і явищ суспільного життя відтоді стали пов’язуватися з уважним вивченням внутрішнього світу людей через текст. Так герменевтика увійшла до кола наук про людину та суспільство.

Наприкінці ХХ ст. філософська герменевтика перетворилася в один з найавторитетніших методів соціально-гуманітарних досліджень. Цьому сприяла творчість філософів, логіків, лінгвістів, як-от: Х.-Г. Гадамера, П. Рікера, Г. Куна, М. Хайдеггера та ін. В їх творчості об’єднуючою є теза: *пізнання духовного життя людини та суспільства суттєво відрізняється від пізнання природи*. Адже світ людини характеризується внутрішньою визначеністю, а не зовнішнім виявом, як у фізичних феноменів.

Крім того, людина, як суб’єкт пізнання, вивчаючи суспільство, є водночас його часткою, тобто *частиною об’єкта пізнання*. Тому осягнення історії та культури є *пізнанням внутрішнього світу того, хто здійснює пізнавальний акт*. Цей внутрішній світ, у свою чергу, є *інтерпретацією* історії суспільного буття (суб’єктивним його сприйняттям). Подібні інтерпретації призводять до формування нових текстів у духовному житті людей.

Отже, в герменевтиці *текстом є фактично все існуюче у світі*. Глибина і повнота його розуміння пов'язана зі входженням у герменевтичне коло.

У Ф. Шлейєрмахера герменевтичне коло – основний принцип розуміння тексту. Вивчаючи текст, слід мати одночасно *і цілісне, і часткове уявлення* про нього. Цілісними є здогади, попередні висновки щодо всього тексту, а частинами – результати дослідження певних аспектів цілого. *Лише безперервно зіставляючи ціле і частини в динаміці пошуку відповідей, можна знайти правильне рішення*. Так, “по колу”: ціле → частина → ціле – осягається весь текст до кінця. При цьому текст є цілісним і стосується всієї творчості автора. Одночасно ця творчість є лише часткою жанру чи всієї літератури.

Існують й інші точки зору. Так, на думку В. Дільтея, цілим є текст, а біографія автора – його часткою. М. Хайдеггер зазначав, що головне у вивченні тексту – його *розуміння*. Мета розуміння – *перенести смисловий зв'язок з іншого світу* (особистісного, чужого, історичного, культурного) у власний світ. Це можливо лише за глибокої поваги й уваги до чужої думки, чийхось переживань, до чужої культури, історії, існування людства. П. Рікер відзначав: *зрозуміти – означає перенестися в інше життя*.

У цілому з принципів герменевтики витікають важливі висновки:

1) об'єкт і суб'єкт пізнання утворюють єдиний процес. Тому кожен з нас є лише часткою світу;

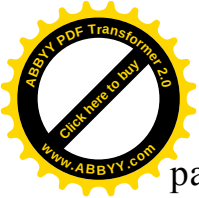
2) у житті необхідно толерантно ставитися до чужих думок, інших культур, традицій, вірувань;

3) невтомне пізнання світу життя є важливою умовою його збереження.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ Значний вплив на розвиток новітньої філософії справила *феноменологія* (з грец. – “явище”) – учення про свідомість як особливе явище. Її засновником по праву вважають німецького філософа Едмунда Гуссерля (1859–1938). Він першим у XX ст. звернув увагу на необхідність очищення свідомості від хибних суджень, оцінок, суперечностей, що її затьмарюють. Для цього необхідні особливі зусилля і способи, *оскільки сучасне життя свідомості не прояснює*, а навпаки завуальовує її.

Ідея фактично не нова. Ще у 1807 р. Г. Гегель у книзі “Феноменологія духу” розглядав етапи дозрівання людської душі. Для досягнення зрілості, тобто позбавлення негативних знань, вона має пройти різноманітні випробовування, здійснити переоцінку різних цінностей, позбавитися хибних нашарувань.

Проте Е. Гуссерль у своїх роздумах про свідомість ближчий до глибоко гуманістичних ідей І. Канта, який у “Критиці чистого розуму” переконував: *загальна здатність людей пізнавати світ указує на умовність їх поділу на раси, нації за культурною чи релігійною належністю*. Для Е. Гуссерля, як і його однодумця, російського філософа Густава Шпета (1879–1940), й інших представників феноменології свідомість стає самою собою лише в тому

разі, коли є “чистою”, позбавленою зневіри, підозр, негативних вражень. Тоді вона постає як загальнолюдський феномен, позбавлений суб’єктивних суперечностей.

Якість свідомості залежить від її *інтенціональності* (з латини – “прагнення”). Прагнення, або *спрямування*, свідомості двояке:

1) коли вона спрямована на зовнішній світ, тоді потік суб’єктивних вражень її затьмарює, оскільки вони нерідко спотворені емоціями й викривлені;

2) коли ж *свідомість спрямовується на саму себе* (рефлексує), тоді вона здатна очиститися від хибних нашарувань. Так виникає “*чиста свідомість*”.

На підставі другого положення про інтенціональність свідомості феноменологи роблять висновок, що домінуюче в європейській гносеології (теорії пізнання) уявлення про збіг (ототожнення) людського “Я” і свідомості не є істинним. Знаменита теза Р. Декарта “*Cogito ergo sum*” (“мислю, отже, існую”) – безпідставна. За своєю суттю свідомість є “чистою”, а наше “Я” вміщує ще й хибні уявлення, недоречні враження тощо.

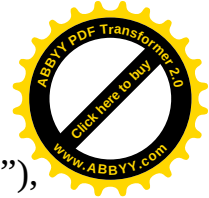
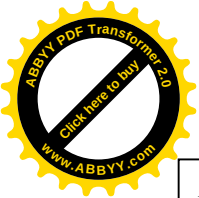
Для досягнення чистоти свідомості необхідна *редукція* (з латини – “повернення до попереднього стану”) – діяльність, що приводить до позбавлення свідомості хибних нашарувань. Тому слід відмовитися від *суджень*. “*Знати, а не судити*” – ось принципова позиція представників феноменології. Наприклад, Е. Гуссерль звертав увагу на причини занепаду античної культури, називаючи головними з них невгамовну боротьбу суджень, оцінок, учень, теорій. Ця боротьба настільки розділила людей, що об’єднати їх для спільних дій було неможливо. Щось подібне відбувається й сьогодні. Різні ідеологічні, релігійні, політичні та інші позиції як окремих людей, так і цілих народів призводять до глибоких конфліктних ситуацій. «Чиста свідомість» тому запобігає.

Ці феноменологічні висновки нині широко використовуються в європейській літературі, мистецтві, етичних і релігійних ученнях.

ПОЗИТИВІЗМ

Певною мірою вони наявні й у філософії науки – *позитивізмі*. Історія позитивізму складається із чотирьох етапів: 1) *власне позитивізму*; 2) *махізму*; 3) *неопозитивізму*; 4) *постпозитивізму*.

Започаткував позитивізм 6-томною працею “Курс позитивної філософії” французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798–1857). Його “позитивне вчення” ґрунтується на ідеї вичерпаності філософії. Для О. Конта культура людства і свідомість людини проходять три стадії розвитку: релігійну, філософську і наукову. Дві перші пройдені, настав час третьої – наукової, оскільки лише наука дає *позитивні (потрібні, правильні, однозначні)* знання. Філософія ж насамперед є проявом світоглядної активності людей, а світогляд не завжди позитивний. Так, на думку О. Конта, філософські ідеї свободи епохи Просвітництва привели суспільство до революційного терору і хаосу. Наукова (позитивна) орієнтація в житті здатна завбачати подібні ситуації та запобігати їм. З цих причин філософія має у всьому поступатися місцем позитивному знанню.

ЕМПІРІОКРИТИЦИЗМ

Емпіріокритицизм (з грец. – “судити про досвід”), використавши позитивізм О. Конта, заснували австрійський фізик та філософ Ернст Мах (1838–1916) і швейцарський філософ Ріхард Авенаріус (1843–1896).

Суть їх учення (його ще називають “махізмом”) зводиться до принципу **“економії мислення”**. Він означає, що знання слід звільнити від філософських роздумів, передусім **від визнання світу як об’єктивної реальності**. Цієї реальності просто немає! Поняття, що пов’язані з нею (рух, простір, час, причинність тощо), є лише продуктами мислення. А вони суб’єктивні, залежать від людини й існують в її відчуттях.

Таким чином, емпіріокритицизм є різновидом суб’єктивного ідеалізму. При цьому, намагаючись подолати суперечність та односторонність матеріалізму й ідеалізму, Е. Мах увів поняття “нейтральні елементи світу”. Це явища і не фізичні, і не психічні. Вони “нейтральні” та по суті є лише людськими відчуттями. Реальний світ – це просто комплекс відчуттів. Тому головним завданням науки є опис цих комплексів, до чого філософія не спроможна.

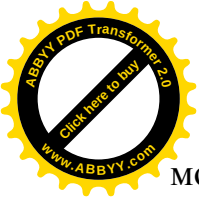
НЕОПОЗИТИВІЗМ

Неопозитивізм започаткував у першій половині ХХ ст. англійський логік Бертран Рассел (1872–1970). Він запропонував виводити всі фундаментальні поняття світу **не з філософії, а з логіки**. Проблемний простір філософії, на його погляд, розташований між наукою, релігією і буденною свідомістю. Логіка ж панує скрізь, оскільки **метод логічного аналізу** прийнятний на всіх рівнях освоєння світу. Це означає, що кожна філософська проблема має логічне завершення. На цій підставі робився висновок про пізнавальну обмеженість філософії та безмежне панування логіки.

Цю ідею розвинув гурток видатних учених і філософів при Віденському університеті, куди входили М. Шлік, К. Гйодель, Р. Карнап, О. Найрат та ін. Вони заснували **логічний позитивізм**, який базується на посиленій увазі до **мови науки**. Вона має бути чітко усвідомленою (осмисленою), оскільки всі пропозиції, з якими має справу наука, бувають: 1) усвідомлені; 2) неусвідомлені; 3) безглузді. Щоб очистити науку від нісенітниць і плутанини, необхідно все, що їй пропонується, **верифікувати** – логічно перевіряти. Право на існування має лише те, що однозначно обґрунтоване. **Філософія ж з її плюралізмом суджень перетворилася на архаїзм**. Вона, як і наука, повинна бути логічною, однозначною у судженнях, а не, за словами Р. Карнапа, “музикантом, не здатним до музики”.

По-іншому розумів призначення неопозитивізму вже згаданий австрійський фізик і логік, творець **аналітичної філософії** Карл Вітгенштейн. У своєму “Логіко-філософському трактаті” він відзначав, що все, що має бути сказаним, мусить бути чітко сформульованим. Інакше краще промовчати.

На думку К. Вітгенштейна, світ людини відкривається завдяки мові, тому необхідно наполегливо турбуватися про її досконалість. Ідеальною, тобто логічно досконалою, мовою мислитель уважав **мову математичної логіки**. На її підставі він задумав створити **“модель знання”**, припускаючи

можливість зведення всіх знань до сукупності елементарних речень. Прикладом він уважав твердження: “Світ – це факти в логічному просторі”, “Об’єкт простий”, “Картина – факт”, “Картина – модель дійсності” тощо. Очевидно, що за такого підходу до пояснення дійсності та людського буття філософським роздумам немає місця.

ПОСТПОЗИТИВІЗМ

У середині другої половини ХХ ст. деякі представники позитивізму, зокрема англійський соціолог і логік Карл Поппер (1902–1994), американський історик Томас Кун (1922–1996) та ін., почали *заперечувати об’єктивність не лише філософського, а й наукового знання*, спираючись на думки позитивістів-попередників. Тому їх називають постпозитивістами (з латини “пост”– “після”). Основним положенням постпозитивізму є *ідея конвенціоналізму* – попередньої домовленості дослідників про тлумачення вихідних понять, основних положень науки. Як пояснюють постпозитивісти, панує не об’єктивна основа знань (реалії світу), а умовне визначення і пояснення предметів, подій, фактів тощо.

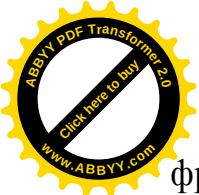
На думку К. Поппера, під час з’ясування та поясненні руху небесних тіл не так уже й важливо, якою традицією користуватися (птолемеевською чи коперніківською), хоча їх сутність діаметрально протилежна. Т. Кун у книзі “Структура наукових революцій” переконує, що *наукові досягнення завжди тимчасові*, оскільки обов’язково старіють. На зміну одній моделі знань приходить інша, більш досконала. І так відбувається постійно. Тому науковці змушені постійно домовлятися про сутність і зміст нових знань, що позбавляє їх об’єктивності.

СЦІЄНТИЗМ

Поширення у другій половині ХХ ст. раціоналізму, посилення впливу у філософському світі позитивізму спричинили появу різноманітних філософських учень і шкіл *сциєнтистського* (з латини – “наукового”) спрямування, які досліджують світоглядні проблеми науки. Ці вчення та школи формують світорозуміння тих верств населення, які вбачають у науково-технічному прогресі ключ до розв’язання всіх соціальних проблем. Американські філософи та соціологи (У. Ростоу, Р. Арон, Д. Белл та ін.) у 60-ті роки ХХ ст. розробили теоретичну модель *“суспільства спільного благоденства”*. Воно стає таким, коли досягає “постіндустріального” рівня, адже “загальне щастя” людей спирається на “чудодійну силу” досягнень науки і техніки. У цей час також активно пропагувалася теорія *технократизму* (з грец. “кратос” – “влада”) – необмеженої влади науково-технічної еліти. Стверджувалося, що лише менеджери, інженери, технологи здатні вивести суспільство на вищий рівень розвитку.

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНІКИ

Захоплення ідеєю провідної ролі освіти, науки і техніки людство знало і раніше. На те, що ці чинники суттєво впливають на розвиток суспільства, звертали увагу даоси в Китаї, Арістотель у Греції, видатні науковці Нового часу та ін. Згодом поширилася *філософія техніки*. Її провісниками були німецький філософ Е. Капп, який у 1877 р. опублікував “Основи філософії техніки”, та

французький інженер А. Еспінас, який у 1897 р. завершив побудову загальної теорії техніки на філософських засадах.

Проте сповна **філософія техніки** сформувалася не так давно, наприкінці 60-х років ХХ ст., коли техніці була приділена значна увага на міжнародних філософських конгресах і в наукових публікаціях. Але складність проблеми полягає в тому, що на Заході дух завжди протиставлявся практиці (філософія – природі, техніці тощо). Крім того, там не сприймається марксистська ідея про вплив “продуктивних сил суспільства” (де одним із провідних елементів є технічні засоби) на загальний рівень розвитку суспільства, його духовну культуру та моральний стан.

Але життя змусило західних мислителів сформулювати філософію техніки, хоча й дещо суперечливу. Скажімо, як однозначно визначити, що є техніка? Можливо, це штучно створені предмети? То куди тоді віднести виробничі відходи чи породи домашніх тварин, теж створені штучно? Крім того, на Заході вживається термін **“технологія”** (куди входить і техніка), а не “техніка”, як у нас. Таким чином, філософія техніки ще чітко не визначена.

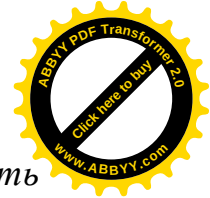
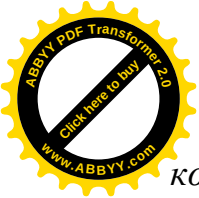
Основною проблематикою її досліджень є не лише онтологічні й епістемологічні суперечки щодо сутності техніки, а й **наслідки використання складних технічних систем, комп'ютерів і створення штучного інтелекту**. Філософія техніки досліджує зв'язок суспільства і техніки, технізованого суспільства і природи, перспективи розвитку технічних засобів тощо.

Так, широко розглядаючи соціальні наслідки комп'ютеризації, західні філософи звертають увагу на істотну зміну не лише картини світу, а й практики державного управління, освіти, культури. Передбачається суттєва зміна соціальної структури суспільства, напрямів його розвитку. Водночас лунають застереження щодо **відчуження людини** внаслідок комп'ютеризації. Американський дослідник Г. Маклоен навіть попереджає про можливість виникнення «глобального села», де через комп'ютеризацію люди втрачатимуть соціальний статус, оскільки **замкнуться у вузькому індивідуальному світі**.

Проблеми співвідношення людини і техніки:

Перша. Двоякого тлумачення набула проблема штучного інтелекту. Частина філософів із захопленням сприймає цю ідею, інші застерігають про можливість **виходу машин з-під влади людей**, на що вказує поява комп'ютерних вірусів, здатних до самовільного розмноження. Так, американець К. Сейр у книзі “Кібернетика і філософія розуму” обґрунтовує здатність комп'ютерних програм до доцільної поведінки, що є у людей. А Г. Дрейфус у книзі “Що може комп'ютер?..” майже ототожнює спроможності комп'ютера з інтелектом людини.

Друга. Створено особливо багато праць, присвячених оцінці можливостей техніки (наприклад, у США над цим працюють В. Байєр, К. Парсел, Г. Партел, Г. Решер). Учені проводять пошук дійових методів

контролю з надскладними технічними системами, а також здійснюють спроби попередження **“інженерного ідіотизму”** – допущення принципових помилок унаслідок ігнорування суттєвих технічних факторів. Ключовим питанням сьогодні стає зв'язок техніки із суспільством і природою, оцінка наслідків техногенного впливу на них. До чого призведе технічна детермінація розвитку суспільства? Де межа використання техніки людиною? Відповіді на ці запитання сьогодні викликають неабиякий інтерес і набувають особливого значення.

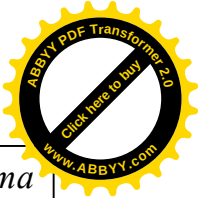
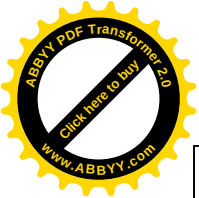
Третя. Окрему групу проблем становлять **“моделі обмеження”** як людських потреб, так і технічних можливостей, з'ясування того, коли їх зростання призводить більше до шкоди, ніж до користі (так, авто вже може мати надзвукову швидкість, але його рух навіть за 150–200 км/год. становить велику загрозу життю людей). Серед філософів, науковців, літераторів лунають заклики до **“простого життя”**, **“повернення до первісного стану”**.

Одним з найактуальніших напрямів сцієнтизму став **інформаційний**. Інформація про наукові знання і технічні досягнення посідає чільне місце в розбудові **“постіндустріального суспільства”** – суспільства, де всі життєві потреби забезпечуються наукою і технікою. Автори концепції **“інформаційного суспільства”** – японець Е. Масуда, згаданий уже Д. Белл, американець О. Тоффлер та ін. виходять з того, що **інформація (знання)** – **категорія вічна**. Якщо її розумно накопичувати, систематизувати й використовувати, чого не було раніше, то людство досягне небувалого злету.

АНТИСЦІЄНТИЗМ

Проте **техногенний вплив на природу, загальна екологічна криза, тотальне забруднення довкілля** породили інші думки про науково-технічний прогрес. Негативною реакцією на філософію сцієнтизму став **антисцієнтизм**, представники якого доводять згубність впливу науки і техніки на людське буття. **“Машинізація”** майбутнього призведе до тоталітаризму, знеособлення індивідуальності. Про це писали у славетних антиутопіях Є. Зам'ятін (**“Ми”**), О. Хакслі (**“О дивний новий світ”**), Дж. Орвел (**“1984”**) та ін. Письменники створили світ, в якому машини повністю контролюють людське життя, конструюючи його за власним бажанням.

Новий сплеск антисцієнтизму викликали великі **технічні катастрофи**, особливо чорнобильська. У таких випадках здійснюються хвилі не лише теоретичного (як діяльність представників Римського клубу, послідовників Пагуошського руху та ін.), а й практичного протесту: посилюються виступи захисників природи – **“зелених”**, організації **“Грінпіс”** тощо.

*Як же розв'язати проблему суперечливості сцієнтизму та антисцієнтизму? Як визначити межу застосування науково-технічних досягнень? Тут, мабуть, слід виходити з того, що людство вже ніколи не відмовиться від здобутків сучасної цивілізації. Але воно має, на наш погляд, замислитися: **чи все, що бажасмо мати, так уже необхідно?***

Можливо, людству варто обмежити свої забаганки, припинити гонитву за надприбутками, модними речами та відмовитися від постійного оновлення засобів існування, що руйнують світ?

Таким чином, новітня філософія багата на різноманітні вчення, погляди, концепції щодо проблем людського існування й осмислення як ірраціонального, так і раціонального змісту світу. Але всі вони вдосконалюють гносеологічний процес, виявляють певні гострі питання нашого життя, надаючи можливість із надією подивитися в майбутнє.

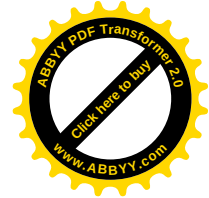
Питання для самоконтролю

1. Розкрийте філософію життя.
2. Філософські погляди Ф. Ніцше.
3. Що несла в собі людству містика ХХ ст.?
4. Який зміст сучасної релігійної філософії?
5. Що таке «філософія мови» та її зміст?
6. Які проблеми «філософії освіти»?
7. Що таке позитивізм?
8. Поясніть зміст герменевтики.
9. Який зміст філософії техніки?

Тести

Тема XI • 1 № 1	Тема XI • 1 № 2
<u>Особливості новітньої філософії:</u>	<u>Представники “філософії життя”:</u>
1) є лише ірраціональною;	1) протиставляють свідомість і науку інтуїції;
2) повністю заперечує раціоналізм;	2) стверджують, що життя є ненаситним прагненням до влади;
3) допомагає об'єднанню культур різних народів;	3) ведуть релігійну пропаганду;
4) заперечує плюралізм філософських учень;	4) Ф. Ніцше співчував слабким і знедоленим;
5) сприяє взаємопорозумінню між людьми.	5) А. Бергсон визнавав необхідність відкритого суспільства.

Тема XI • 1 № 3 <u>Містика XX ст.:</u> 1) розбудована на наукових засадах; 2) доводить можливість зв'язку з космічними силами; 3) висловлює думки про зверхність "арійської раси"; 4) сприяла у 60-ті роки підприємницькій діяльності; 5) боролася з рухом хінні.	Тема XI • 1 № 4 <u>Сучасна релігія:</u> 1) засуджує насилля; 2) закликає до міжконфесійних конфліктів; 3) розв'язує екологічні проблеми; 4) намагається спростити обряди; 5) виступає за пріоритет розуму над вірою.
Тема XI • 2 № 1 <u>Рационалізм у новітній філософії:</u> 1) відкидає наукові досягнення; 2) досліджує негативні тенденції розвитку науки і техніки; 3) замислюється над майбутнім людства; 4) спрямований на взаємопорозуміння різних народів; 5) заперечує розв'язання проблем мови та свідомості.	Тема XI • 2 № 2 <u>Філософія мови досліджує:</u> 1) мову як основу соціальної пам'яті; 2) творчу силу мови; 3) роль мови в різних життєвих ситуаціях; 4) правила правопису; 5) можливість позбутися мовних двозначностей і недоречностей.
Тема XI • 2 № 3 <u>Герменевтика пояснює:</u> 1) підхід до вивчення природи та суспільства має бути різним; 2) людина не є частиною того, що вона пізнає; 3) вивчаючи текст, слід мати і загальне, і часткове уявлення про нього; 4) авторів в тексті місця немає; 5) толерантність – умова людського порозуміння.	Тема XI • 2 № 4 <u>Феноменологія навчає:</u> 1) сучасне життя свідомості не прояснює; 2) щоб не помилятися, треба мати "чисту свідомість"; 3) головне судити, а не знати; 4) слід завжди шукати порозуміння; 5) люди не можуть жити без конфліктів.
Тема XI • 2 № 5 <u>Позитивізм:</u> 1) має три етапи розвитку; 2) уважає, що слід розвивати філософію; 3) переконує: позитивне знання – наукове; 4) загальною мовою повинна бути мова науки; 5) постпозитивізм захищає наукове знання.	Тема XI • 2 № 6 <u>Філософія техніки пояснює:</u> 1) техніка – головне в суспільному розвитку; 2) машини ніколи не вийдуть з-під влади людей; 3) є межа використання технічних засобів; 4) інформація – категорія вічна; 5) комп'ютеризація не відчужує людей.

ТЕМА XII. НОВІТНЯ ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

1. Сучасний раціональний антропологізм.

Загальний огляд. Походження людини. Концепція соціогенезу. Природні умови. Пошуки сенсу людського життя. Прагматизм. Основні чинники сенсу життя. Проблема смерті та безсмертя.

2. Ірраціональна антропологія Новітньої доби.

Макс Шелер. Біологічні теорії. Культурологічна антропологія. Релігійна антропологія. Філософія психоаналізу. Зигмунд Фрейд. Карл Юнг. Еріх Фромм. Вільгельм Райх. Герберт Маркузе. Екзистенційна філософія. Французький екзистенціалізм. Персоналізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абушенко В. А. Философская антропология / В. А. Абушенко // Новейший философский словарь. – М. : Интерпрессервис, 2001.
2. Воронкова В. Г. Філософія : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004.
3. Грицанов А. А. Социальная философия / А. А. Грицанов // Новейший философский словарь. – Мн. : Интерпрессервис, 2001.
4. Історія філософії : підруч. вищої шк. – Х. : Прапор, 2003.
5. Качуровський М. О. Філософія в запитаннях та відповідях / Качуровський М. О., Тарелкін Ю. П., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ, 2008.
6. Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. Філософія: dtv-Atlas / Кунцман П., Буркард Ф.-П., Відман Ф. – К.: Знання-Прес, 2002.
7. Нижников С. А. История философии : курс лекций. – М. : Экзамен, 2004.
8. Романов Ю. И., Сандулов Ю.А. Краткая история философской мысли / Ю. И. Романов, Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 2002.

1. Сучасний раціональний антропологізм

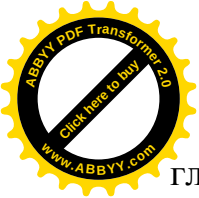
ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Людина – найбільше диво у світі. Її сутність і сенс життя завжди становили основу філософських роздумів. Ще у V ст. до н. е. Сократ помістив людину у центр філософії.

У подальшому в європейській філософській думці проблема людського буття набула такої ваги, що І. Кант визначав людину як **унікальну істоту**, про яку слід філософувати **особливо й окремо**. На цій підставі сформувався переконання, що людина є вихідною точкою і кінцевою метою філософії. Це так званий **“антропологічний принцип”**.

Антропологія (з грец. – “вчення про людину”) започаткована ще у XIX ст. Нині так чи інакше проблемою людини займаються всі соціально-гуманітарні науки. **Філософська антропологія**, інтегруючи їх досягнення, намагається не стільки пояснити сутність людини, як зазирнути в її майбутнє.

Для вирішення цих завдань у новітній філософії з’явилася велика кількість різноманітних підходів. Їх діапазон надзвичайно широкий – від

глибин ірраціонального (“І створив Господь Бог людину з пороку земного” (Буття, 2:7)) до сучасного **“антропного принципу”**. Цей принцип спирається на ідеї **космізму** – залежність існування людини від фізичних параметрів Всесвіту. Загалом філософська антропологія у наш час інтегрує в поглядах на людину містичне і наукове, психічне, підсвідоме та практичне, матеріальне й ідеальне та ін.

На їх підставі сформовано цілу низку як раціональних, так і ірраціональних антропологічних поглядів, концепцій, учень про людське буття.

У новітній філософії раціональне тлумачення людського буття чітко вирізняє три проблеми, які становлять основу предмета філософської антропології: 1) **походження людини**; 2) **сенсу її життя**; 3) **смерті та безсмертя**.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ

Щодо матеріалістичного тлумачення причин появи та розвитку людини на Землі, то наукою визначена низка передумов:

- 1) **природних**, що привели до появи життя на нашій планеті і відповідно людини;
- 2) **соціальних обставин**, що сформували і виховали людину;
- 3) **індивідуально-особистісних** можливостей кожної людської істоти стати людиною.

ПРИРОДНІ УМОВИ

Щодо природних умов появи життя на Землі, то існують полярно протилежні гіпотетичні пояснення:

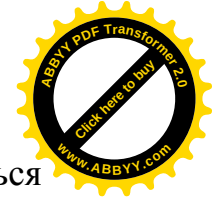
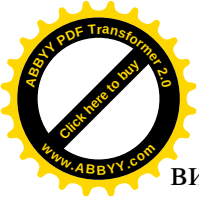
- а) життя виникло безпосередньо на земній кулі;
- б) воно занесене з Космосу.

Концепція космічного походження життя є досить популярною.

Один з її творців видатний французький палеонтолог, геолог і філософ П'єр Тейяр де Шарден (1881–1955), будучи теологом, він рішуче відкинув ідею божественного творення людини. Цей процес, доводив він, є **“космогенезом”** і виходить за межі нашої планети, оскільки духовне начало притаманне всьому суццю. Воно вже наявне в атомах і молекулах, а вони є першоосною будови всієї природи. У людині духовне начало постає як самосвідомість, оскільки **“вона знає, що знає”**. Тим самим людина репрезентує найвищий рівень еволюції – **ноосферу** (з грец. *noos* – “розум”).

За Тейяром де Шарденом поява людини не завершує еволюцію. Це лише етап у подальшому вдосконаленні світу. Вершиною прогресу є **“пункт Омега”** (тобто Ісус Христос). Так, **“космогенез”** Тейяра де Шардена переходить у **“христовгенез”**.

Із суто наукової точки зору належність людини до космосу з'ясовував геніальний природознавець, один із засновників української Академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945). Він дотримувався вже згаданого **“антропного принципу”**. Відповідно до нього, як стверджував мислитель, у структурних основах Всесвіту постійно існує можливість появи людини, оскільки **життя є постійною складовою світобудови**. Як тільки

виникають необхідні умови, тоді еволюційним шляхом з'являються різноманітні форми живого. Однією з них є людина, яка вбирає в себе нескінченність Космосу.

Загалом наукова точка зору на походження людини спирається на теорію біологічної еволюції знаменитого англійського природознавця Чарльза Дарвіна (1809–1882). У сучасній науці вона доповнюється концепцією про **спільну еволюцію космосу, біосфери та суспільства**. Відповідно до цього, нині **натуралістичні** докази походження людини обумовлені біологічними чинниками. Стверджується, що людина є результатом еволюції Всесвіту, що привело до поступового вдосконалення живих істот. Це вдосконалення зробило людину істотою **унікальною**, і тому її існування закономірно виходить **за межі** існування всіх форм живого.

Людина володіє найдосконалішою нервовою системою і генетично не схожа ні на один вид живих істот.

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІОГЕНЕЗУ

Щодо безпосереднього формування і розвитку людини, то тут досить вдалою є концепція соціогенезу. Її започатковано **марксистською трудовою теорією**. Вона аналізує трансформацію біологічного в соціальне (**біологічна еволюція** → **антропогенез** → **соціогенез**). Популярно цей акт пояснив Ф. Енгельс у творі “Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину”. Людська істота на вищому етапі біологічної еволюції вийшла за межі природи. Вона перестала підпорядковуватися природним умовам і розпочала пристосовувати природне середовище до свого життя. Для цього була необхідна спільна дія багатьох людей суспільна діяльність.

До речі, міркування щодо соціального життя тварин (мурах, бджіл тощо) є хибним. В основі їх спільної взаємодії лежить інстинкт, що не є усвідомленою дією. Так, в Японії з цього приводу проводився експеримент: перед стадом мавп поклали їжу і накотили на неї великий камінь, який спільно тварини могли легко відсунути. Але вони накинулися на перешкоду поодиночі, а до спільних дій справа не дійшла.

У людей же спільна діяльність глибоко усвідомлена, та ще й одухотворена. До того привела **соціальна еволюція** – спільне взаємне самовдосконалення людей.

Іншого шляху розвитку, крім **спільної життєдіяльності**, людство не знає. Лише за таких умов могли з'явитися суто людські феномени.

Зміст спільної життєдіяльності людей:

- 1) **спільна праця**, як доцільне і творче перетворення природи, що призводить до вдосконалення самої людини;
- 2) **вдосконалення засобів комунікації** (з латини – “передача”, “повідомлення”), головним з яких є **мова**. Завдяки мові люди здатні усвідомлено спілкуватися, передавати знання та досвід поколінь, формувати суспільну свідомість і духовне життя в цілому, плекати історичну пам'ять та ін.;
- 3) **розвиток свідомості** – осмислення людиною і людством доцільності свого існування;
- 4) **вдосконалення самосвідомості людства** як головної умови розвитку духовного життя.

Марксизм також обґрунтовував принципову незавершеність людини, її **відкритість світові**, “незапрограмованість” раз і назавжди її сутності. Людина самостворює себе у процесі культурного життя.

Але у трактуванні послідовників К. Маркса та Ф. Енгельса роль суспільних відносин в існуванні людини абсолютизується, зводиться до головних чинників у поясненні людського існування, що дістало назву **соціологізаторства**, тобто зведення людини до функції її соціального способу життя (жити заради когось).

Особливість соціологізаторства полягає, **по-перше**, у тому, що воно ігнорує природно-біологічні чинники людського існування. Їм відводиться роль лише передумов соціального життя, які нібито не справляють жодного впливу на поведінку, інтелект, творчі здібності, соціальні орієнтири людини. **По-друге**, соціологізаторство не помічає в людині її “надсоціальної”, духовної сутності. Звідси бере свій початок відома теза про формування “нової людини”, згідно з якою за певних соціальних обставин із людини можна “виліпити” все, що завгодно. Як уважають прибічники таких поглядів, удосконалення людини залежить лише від удосконалення суспільства.

Отже, крайнощами в розумінні людини є не лише біологізаторство, коли суть людини зводиться до рівня всього живого, але й соціологізаторство. Перше абсолютизує природні чинники людського існування, друге – соціальні.

Прихильники обох позицій не помічають у людині її ядра – **індивідуальності**, духовної незалежності від зовнішньої обумовленості природними та соціальними чинниками. За винятком природного і соціального змісту на місці людини в таких теоріях залишається порожнеча.

ПРИРОДНІ УМОВИ

Тому необхідно звернути увагу на індивідуально-особистісний чинник творення людини. Кожен з нас наділений унікальною нервовою системою, а отже, по-своєму сприймає світ й оцінює себе. Від того люди мають неповторні здібності, нахили, потреби, формують лише їм притаманні інтереси, життєві цінності, цілі тощо.

Згідно з народною мудрістю, доля кожного в його руках. А стародавні греки зазначали, що мудрого доля веде, а дурня – волочить. Отже, крім зовнішніх умов (природних, соціальних) формування людини, ще значно впливають на цей процес суто особисті чинники.

Вони споріднені зі соціальним впливом на становлення і розвиток людини. Її соціальна зумовленість – факт, який не потребує доведення, але його не можна тлумачити спрощено. **З одного боку**, людина є продуктом певної епохи, існуючої форми суспільства. У цьому розумінні кожна людина є соціально-обмеженою істотою. Вона обумовлена “ззовні” і є своєрідною “іграшкою” соціальних сил і суспільного середовища. Її поведінка, свідомість та інші життєві прояви скеровуються всіма можливими помилками традицій, ідеологічними стереотипами, інтересами та цінностями конкретного суспільства. Тобто, **з другого боку**, людина є результатом, своєрідним відбитком і втіленням усієї історії людства та його культури.

Але людина здатна до самодетермінації, до вільної і творчої діяльності. Як зазначалося, вона може торувати власний життєвий шлях.

Таким чином, суспільно-історична зумовленість людини полягає не лише у впливі на неї суспільного середовища, певних соціальних відносин, але й у тому, що вона має можливість самовизначитися з історичним минулим і майбутнім через світ культури людства.

Таким чином, людина проявляє себе як біопсихосоціальна система, що сформувалася у результаті **космоантропосоціогенезу**. При цьому її соціальний аспект стає домінуючим. Відповідно до співвідношення названих компонентів людської сутності напрацьовані поняття: **індивід – особа – індивідуальність**.

Сутність способу вираження людини:

- 1) **індивід** – це окрема людина, насамперед зазначення її біологічних рис;
- 2) **особа** – це індивід із соціально обумовленими й індивідуально вираженими якостями. Під особою розуміють соціальну значущість індивіда, його соціально-етичне і психологічне вираження;
- 3) **індивідуальність** характеризує самотність і неповторність індивіда, його оригінальність та унікальність, особливо його духовність;
- 4) **духовність** як синтез добра, віри та надії.

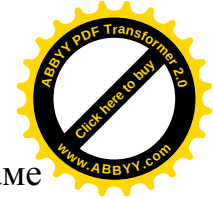
Отже, людина є настільки складною істотою, що поєднує безмежність Космосу, незчисленну кількість соціальних зв'язків і необмежений внутрішній світ. Тому вона здатна не тільки виокремлювати себе з природи, а й у суспільстві відчувати себе індивідуальністю. Вона ще здатна розвивати саму себе, залишаючись відкритою світові.

ПОШУКИ СЕНСУ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

Щодо сенсу людського життя, то у раціоналістичному вимірі його пошуки продовжують традиції попередніх часів.

По-перше, досить поширеною є ідея гедонізму (з грец. – “насолада”, “задоволення”). Її всебічно обґрунтував ще старогрецький філософ Епікур (бл. 342–271). Він закликав насолоджуватися життям – “жити заради життя” і не думати про час смерті. Адже життя, як він навчав, є **таємничим дарунком** людині, і до нього слід ставитися з вдячністю і любов'ю. Воно має багату палітру радощів і страждань, злетів і падінь, звершення надій та прагнень і марних сподівань. Разом з тим саме епікурейство у своєму ставленні до життя виражало таку позицію: якщо воно позбавлено відповідальності за дарунок життя, то вироджується в егоїстичну позицію “життя заради себе” і **спричиняється до втрати** людського відчуття повноцінності життя.

По-друге, широковідомою є теорія сенсу життя, яку розгорнув **марксизм**. Її можна назвати “життям заради інших”, коли гарантією осмислення життя для людини стають інтереси родини, класу, нації, суспільства, прийдешніх поколінь. Для людини, як суспільної істоти, небайдуже, що вона залишить після себе. Недаремно прожити життя – це і продовжитися у своїх нащадках, і передати їм результати своєї матеріальної та духовної діяльності.

Але на цьому шляху існує небезпека опинитися в ситуації, коли саме твоє неповторне **життя перетворюється лише на засіб** досягнення мети когось іншого. Таким “іншим” може виявитися і певна “ідея”, реалізація якої вимагає від людини присвятити їй своє життя (такою була, наприклад, у СРСР ідея комунізму – “світлого майбутнього”). Якщо така позиція не пов’язана з духовною еволюцією особистості, тоді людина стає на шлях фанатизму (історія знає безліч варіантів і класового, і національного, і релігійного фанатизму).

Також однобоко визначає сенс людського життя і **прагматизм** (з грец. pragma – “справа”, “діло”).

ПРАГМАТИЗМ

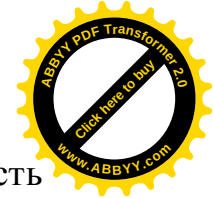
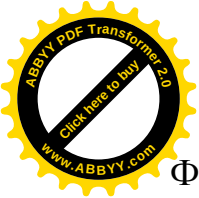
Родоначальниками прагматизму є американські філософи та соціологи Чарльз Пірс (1839–1914), Вільям Джеймс (1842–1910), Джордж Мід (1863–1931). У Європі це вчення здобуло особливий успіх з кінця 60-х років ХХ ст. Які особливості прагматизму?

По-перше, прагматизм **заперечує практичне значення філософії**, оскільки вона оперує, на думку його представників, абстрактними уявленнями про світ, коли людина живе у реальному світі. Тому, за словами Ч. Пірса, прагматизм має стати **новою філософією**, оскільки він розглядає людину у світі її безпосередніх інтересів і реальної практичної діяльності. **Осередком цієї філософії є людина з її практикою, яка вбирає в себе все суще і тим самим «розчиняє» його в собі як головному суб’єкті діяльності.**

По-друге, представники прагматизму, визнаючи постійну мінливість світу, пояснюють його як **безперервне виникнення раптових і несподіваних ситуацій**. Вони лавиною накочуються на людей, створюючи кризові стани, складні проблеми та непорозуміння. Засобом, що виводить людину з певного глухого кута, є її **інтелект** (з латини – “розуміння”, “розум”). Його завдання – ефективно позбавляти людину складних обставин на шляху до успіху.

Так, В. Джеймс у праці “Прагматизм” обґрунтував принцип **“радикального емпіризму”** (досвіду). Згідно з ним **цінність учень, теорій, понять визначається практичними діями, а їх істинність – успіхом і користю, які вони виявлять під час застосування у житті**. Тільки практичні дії здатні вдосконалити світ і поєднати людей на засадах взаємопорозуміння, віри та добра. Розвиваючи цю думку, автор “Перебудови в філософії” Д. Дьюї відзначав, що філософування виникає не зі здивування, як думали у старовину, а з потрясінь суспільства, його кризових станів. Отже, філософія має бути інструментом розв’язання конкретних соціальних проблем. Таке бачення філософії називають **інструменталізмом**.

По-третє, від вищенаведених міркувань дещо відрізняється **трансцендентальний прагматизм** Джосоя Ройса, викладений у фундаментальній праці “Світ і індивідуум”. На думку філософа, знання, ідеї повинні бути не лише планами практичних дій, а й нести **істинність**. Істинні практичні результати сприяють **добročесності** у взаєминах людей.

Філософські чи моральні знання самі по собі цінності не мають. Їх цінність визначається тим, на які дії вони спрямовують людей.

У цілому прагматизм – філософія діяльності людей, кінцевою метою якої є здобуття **позитивних практичних результатів**. Тому його ще називають **філософією підприємництва**. Нині він налічує значну кількість прихильників.

Але ж людське існування не може обмежуватися тільки діловою сферою. Воно набагато ширше і різноманітніше, пов'язане як із загальним соціальним, так із самоцінним унікальним.

Йдеться про духовну еволюцію, саморозвиток людської особистості у процесі співтворчості зі світом. Конкретні шляхи духовної еволюції особистості – справа її власного вибору, особистого ризику, віри та долі.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СЕНСУ ЖИТТЯ

Таким чином, у раціоналістичній філософії Новітньої доби вирішення вічного питання про сенс людського життя має два аспекти – об'єктивний і суб'єктивний.

Аспекти визначення сенсу життя:

Об'єктивний підхід до визначення сенсу людського життя ставить певні умови до існування індивіда. Оскільки кожна особистість є лише невеликою часткою загального потоку людського буття, що невинно плине з минулого в майбутнє, то **підпорядкування загальним принципам життя є закономірним способом існування кожної людини**. Лише так можна досягти досконалого існування як людства, так і окремої особи. Але у такому разі, як бачимо, навряд чи можлива повноцінна реалізація її прав і свобод.

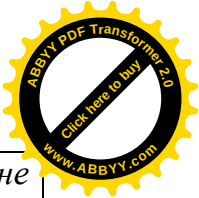
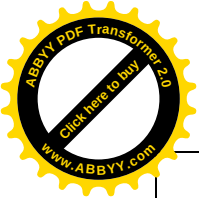
Суб'єктивний аспект розв'язання проблеми сенсу людського життя також не однозначний. Адже кожна людина його визначає по-своєму, кожен з нас проживає власне життя особисто. Проте воно не може бути свавільним, украй **егоїстичним** (з фр. слово – “себелюбним”), оскільки люди живуть спільно і взаємопов'язано як у наш час, так й історично.

Тому необхідно пам'ятати, що, народившись, ми отримуємо **готові умови існування: природні, соціальні, родинні**. Хтось для нас уже витратив частину свого життя, фізичних сил, розуму, щоб ми прийшли у досконалий (для нашого часу) світ. З перших днів життя ми отримуємо виготовлені кимось речі, різноманітні знання, історичний досвід, відповідний спосіб життя тощо. Це результат взаємодії суспільства і природи, зусиль багатьох поколінь людей, праці батьків, народу, суспільства в цілому.

Отже, з першої миті існування **кожна людина стає боржником природи, суспільства, батьків**. А борги слід повертати. Але як це зробити, коли вже немає багатьох із тих, хто формував істинні знання, винаходив методи і технології зміни людського життя, розробляв кращі норми існування людства і вищі його цінності? Відповідь проста: слід бути націленим у майбутнє.

Споживаючи природні дари, слід думати про тих, хто прийде після нас, і про те, що і в якому стані вони отримають у природному середовищі.

У суспільному житті кожен має відчувати себе творцем історії, хоч невеликий крок зробити заради його прогресу. Зокрема, шанувати життя, батьків, родинну спадщину, а отже, культурно-історичну пам'ять свого краю, народу, нації, людства.

Вести мову про сенс життя можна лише тоді, коли поважаєш, цінуєш не тільки власне, але й чуже існування. Сенс життя полягає у всебічному розвитку сутнісних сил людини, їх реалізації на благо інших людей і водночас у задоволенні власних потреб, що супроводжується переживанням задоволення, радості та щастя. Тому кожна людина має розвивати свої здібності, розгортати свої духовні сили та робити свій особистий внесок в історію. Людина реалізується через суспільство в різних проявах і на різних рівнях. Але вона є ще й тому людиною, що, здобуваючи щось своє, робить це завдяки іншим людям, а отже, повинна діяти і заради них.

Філософія сприяє критичному осмисленню людського буття, допомагає відшукати його смисл і посилити волю до життя. Вона також намагається розв'язати проблему смерті та безсмертя.

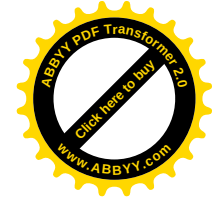
**ПРОБЛЕМА СМЕРТІ
ТА БЕЗСМЕРТЯ**

Роздуми про смерть і безсмертя є закономірними наслідками осмислення сенсу життя. Мета, мрії та надії – вічні наші супутники. Кожна людина **честолюбна** і тому **ніколи не задоволена** (за великим рахунком) досягнутим. Вона завжди спрямована на кращі умови життя, досконаліші власні справи, покращання зробленого у попередній час тощо. І раптом настає момент, коли вона замислюється: а чи вистачить часу для наміченого? Як встигнути реалізувати свої наміри?

Біологічний час, відведений природою людині, ні великий, ні малий. Він насамперед визначений. І скільки б не обґрунтовували дослідники віталізму, еґеністи, генетики можливість продовження життя людини, фізично безсмертною її зробити неможливо.

Безсмертя людини – не в її природній іпостасі. Воно пов'язане насамперед із соціальним виміром людського існування, оскільки має певний зв'язок з пам'яттю інших людей. Конкретний внесок у скарбницю людства дістає відповідну оцінку сучасників і нащадків. Так були увічнінені імена видатних учених, митців, мислителів тощо. Серед філософів згадаємо Конфуція, Будду, Сократа, Платона, Арістотеля, Канта, Гегеля, Сковороду та інших. Такий загальний план проблеми.

Щодо смерті та безсмертя індивіда, то тут філософська думка завжди була насичена різноманітними судженнями. Так, один із найвідоміших істориків ХХ ст. Арнольд Тойнбі (1889–1975) причину страху смерті вбачав у секуляризації (звільненні від релігійного впливу) людського світогляду і у поширенні наукового знання. У попередні епохи люди вірили у потойбічне життя і смерть їх, як і сьогодні, лякала. “Прогресуюча невіра” призвела до того, що смерть навіть стала “забороненою” темою в багатьох філософських ученнях. На наш погляд, сучасна людина повинна усвідомити часову обмеженість свого існування. Це має слугувати підставою для бажання повністю реалізувати сутнісні сили та до кінця відчувати радість життя як особисто, так і спільно з іншими людьми.

2. Ірраціональна антропологія Новітньої доби

МАКС ШЕЛЕР

Для ірраціональної антропології також характерна наявність великої кількості оцінок людини та сенсу її життя. Особливе місце в ній посідає вчення засновника філософської антропології Макса Шелера (1874–1928). Згідно з його дуалістичною концепцією існують реальний та ідеальний світи. М. Шелер у низці праць, особливо у праці “Місце людини в Космосі”, наголошує на тому, що людина є центром, де перетинаються всі зв’язки світу. У цьому центрі “поєднуються”:

- 1) **одиночність** – унікальність людського існування;
- 2) **самовизначеність** – зумовленість існування людською свободою;
- 3) **саморегуляція** – здатність до самостійного життя, що творить здобутки та справи людини: мову, совість, державу, науку, міфи, віру тощо. Крім того, справжнім підсумковим буттям кожної особи є **любов**.

Усебічно досліджуючи основи походження людини, М. Шелер визначив **дух** як її наймогутніше начало. Він настільки сильний, що постає як вираз надвітального (наджиттєвого) призначення людини. Як духовна істота, вона вільна від життєвої залежності та **відкрита світові**. Нині ж західноєвропейське суспільство відсуває на задній план духовні цінності, а це призводить до **занепаду духу**. Тому настає криза і всієї культури, і безпосередньо самої людини.

Міркування М. Шелера спричинили появу різних філософсько-антропологічних теорій: **біологічних, культурологічних, релігійних** та ін.

БІОЛОГІЧНІ
ТЕОРІЇ

По-перше, біологічний підхід до пояснення людини побудований на принципі **філогенезу**, тобто незмінності її біологічної природи. Доводиться, що людина є інстинктивною істотою, а людство – це лише певний рівень розвитку природи.

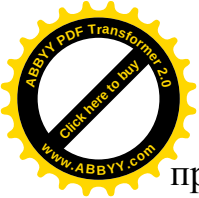
Німецький філософ Арнольд Гелен (1904–1976) переконував, що **людина є неповноцінною твариною**, оскільки має притуплені інстинкти. Їх вона компенсує культурою, унаслідок чого є неповноцінним світом, ерзацом реальності. Для виживання людина формує соціальні інстинкти, тому в ній є як природжені, так і набуті. Найсильнішими з них є:

- **підкування про потомство;**
- **захоплення квітухим життям і співчуття його занепаду;**
- **інстинкт безпеки.**

Подібні роздуми розвивав лауреат Нобелівської премії Конрад Лоренц (1903–1989), переконуючи, ніби агресивність людей породжується їх інстинктами, що призводить до нерозумних людських вчинків. Особливо небезпечною є агресія груп, маси людей (у політиці, у міжкласових відносинах тощо).

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА
АНТРОПОЛОГІЯ

По-друге, соціокультурна антропологія розглядає людину як творця і продукт культури. Німецький філософ Ернст Кассілер (1874–1945) доводив, **що людина є лише сукупністю символів культури**, оскільки вона живе не у

природному середовищі, а у Вселенській Культурі, яка складається із **символічних утворень: мови, міфів, релігії, мистецтва** тощо. Таким чином, за Е. Кассіроном між людиною і природою є посередник – сукупність символів (культура), тому людина – істота не стільки розумна (Homo sapiens), скільки **символічна**.

Відповідно людина без символів була б обмеженою біологічними потребами, а символи вводять її до світу вищого рівня. Тому вихідною точкою у філософії має бути символічне мислення, таке, що пояснює символічні дії і людини, і людства. Самі ж символи пізнати не можна, вони можуть підлягати лише тлумаченню. У цілому ж **символізм** зводиться до культурної визначеності людського буття через символи. Символізм сьогодні досить поширений у мистецтві, особливо в літературі.

РЕЛІГІЙНА АНТРОПОЛОГІЯ

По-третє, релігійна антропологія вбирає в себе релігійно-філософські погляди на сутність та існування людини залежно від релігійних засад, на які спираються її прибічники (християнство, іудаїзм, буддизм, іслам тощо). Скажімо, в основі християнської антропології лежать дві ідеї:

- **людина є образ і подоба бога;**
- **бог олюднився і з'явився людям як бог-людина.**

Так, залежно від релігійної традиції, трактується походження людини та сенс її життя, що, як правило, фаталістичне, обмежене надсилою божественної сутності. Звідси впливає тлумачення соціальних відносин, моральних засад та естетичних вартостей. Наприклад, для російських представників філософської антропології характерні ідеї **боголюдини** (М. Бердяєв), **позбавлення гордині** (Ф. Достоевський), **непротівлення злу насильством** (Л. Толстой). На їх погляд, внутрішній, моральний закон завжди має бути сильнішим за зовнішній, суспільний.

Таким чином, у ірраціоналістичній філософській антропології людина досліджується як істота, яка особливим чином втілює реальний та ірреальний світи.

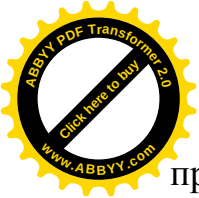
ФІЛОСОФІЯ ПСИХОАНАЛІЗУ

На цій підставі в новітній філософії чітко виокремилися вчення, що безпосередньо стосуються сенсу життя і призначення людини. Насамперед, це **філософія психоаналізу, екзистенційна філософія, персоналізм**.

У ХХ ст. значну популярність здобула **філософія психоаналізу**, що об'єднала кілька психоаналітичних теорій.

ЗИГМУНД ФРЕЙД

По-перше, основою психоаналізу є фрейдизм – учення видатного австрійського лікаря-психіатра Зигмунда Фрейда (1856–1939). Метою його досліджень було з'ясування засад людського буття та мотивів людської поведінки на підставі **несвідомого** (некерованого людиною). З. Фрейд доводив, що несвідомий шар людської психіки зосереджує в собі **потужні інстинкти, які формують бажання** (до високої якості життя, досягнення поставленої мети, переваги над іншими людьми та ін.). Надзвичайно потужним є інстинкт самозбереження, особливо через продовження роду – **лібідо**. Усі ці

прагнення, розбудовані на інстинктах, **вступають у конфлікт** зі свідомістю, з нормами суспільного існування, мораллю і т. ін. Чим зумовлений цей конфлікт?

Свідоме “Я” завжди намагається витіснити несвідоме “Воно”, тим більше, що “Я” підпорядковується суспільним нормам, які функціонують як “Над – Я”. Але перевага “Я” над “Воно”, що ґрунтується на інстинктах, здатна щезнути будь-якої миті. А “Воно” також будь-коли готове вирватися з надр психіки та призвести до нових конфліктів. Запобігати цьому можна завдяки **сублімації** – свідомому задоволенню бажань.

У працях “Психологія мас і аналіз людського “Я”, “Тотем і табу”, “Невдоволеність в культурі” та ін. З. Фрейд пояснював, що як індивідуальна психіка людей є **“театром масок”**, так і все суспільне (норми економічного життя і права, мораль, релігійні принципи тощо) є продуктами неусвідомлених пристрастей. Тим самим З. Фрейд здобув славу одного із засновників **“філософії підозри”**, яка покликана критично переглянути всі загальноприйняті цінності та істини і по-новому їх пояснити, оскільки неусвідомлені потяги, інстинкти, воля до влади і становлять основу людського буття.

КАРЛ ЮНГ

По-друге, дещо іншими були погляди на підсвідоме учня З. Фрейда, швейцарського психолога і філософа Карла Густава Юнга (1875–1961). Він установив факт **тотожності** між образами сновидінь здорових людей, фантазіями психічно хворих та первісними міфами. Цю схожість він назвав **“колективним несвідомим”**. Воно наявне у поведінці всіх людей, їхньому колективному самовираженні, у мистецтві, віруваннях та ін.

Особливості поглядів К. Юнга

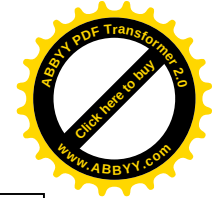
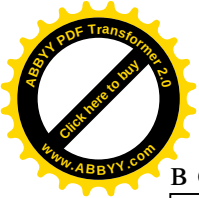
К.Юнг створив учення про інтеграцію свідомого і несвідомого. У працях “Архетипи колективного несвідомого”, “Психічні типи” та ін. він пояснював, що значення у суспільному житті образів, життєвих поривів, спонукань, що виявляються неусвідомлено, надзвичайно важливе. Вони, утворюючи колективне несвідоме, є підсумком багатовікового життя людського роду і передаються з покоління у покоління. Це своєрідний “глибинний голос”, що кличе до активності життя. Цей голос наділений могутньою енергією і спонукає до дій, оскільки на його основі формується психіка кожної людини.

Архетипічні образи завжди супроводжують людей у вигляді міфів, релігії, різних видів мистецтва. У процесі вдосконалення життя люди шліфують ці образи, надають їм привабливих рис і таким чином формують цивілізований спосіб життя, високу моральність і гуманну поведінку.

Таким чином, філософію психоаналізу К. Юнг розглядав як **засіб гармонізації свідомого і підсвідомого**, те, що стародавні називали мудрістю.

ЕРІК ФРОММ

По-третє, своєрідно розумів і пояснював роль несвідомого представник неофрейдизму німецький філософ Ерік Фромм (1900–1980), автор численних праць, одна з яких, а саме “Втеча від свободи”, є досить популярною і нині. Він відкинув одностороннє тлумачення поведінки людини, запропонованого З. Фрейдом, яке той зводив

В основному до сексуальних потягів.

Е. Фромм пов'язував несвідоме із соціокультурними ситуаціями – конфліктами у суспільстві, приниженням особистості, споживацтвом, відчуженням людини від культурних надбань. Реакцію різних суспільних груп на негативні обставини життя він називав “соціальним характером”. Змінюються умови життя – змінюється і соціальний характер. Реакція на суспільні зміни ґрунтується на свідомих і несвідомих переживаннях великих груп людей, особливо тих, які страждають у сучасних умовах. Це злиденні та соціально незахищені верстви населення.

Як прихильник соціалістичної ідеї, Е. Фромм був переконаний, що **гуманістичний психоаналіз** здатний, критично осмисливши західну цивілізацію, **поновити гармонію відносин між особою і суспільством**, запобігти відчуженню людей, допомогти людині реалізувати свою сутність. Необхідно зазначити, що психоаналіз Е. Фромма пов'язаний із релігійними пошуками. Він намагався у біблійному вченні, християнській містиці, буддизмі, даосизмі тощо знайти шляхи розбудови справедливого суспільства – **“демократичного соціалізму”**.

По-четверте, доцільно звернути увагу й на те, що у ХХ ст. робилися

**ВІЛЬГЕЛЬМ
РАЙХ**

спроби **поєднати психоаналіз із марксизмом**, революційною боротьбою класів за зміну соціальних умов життя. Так, австрійсько-американський прибічник фрейдизму Вільгельм Райх (1887–1957) уважав, що в основі будь-якої соціальної революції лежить сексуальна революція, а сексуальні утиски з боку суспільства є загрозою його існуванню. Культура, на думку В. Райха, **не потребує сексуальних обмежень**, оскільки вони призводять до масових неврозів, масових невдоволь, бунтів. Ці думки стали провідними у студентських заворушеннях Європи наприкінці 60–70-х років.

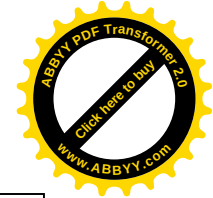
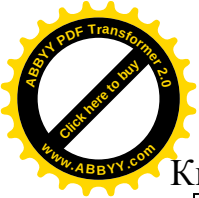
**ГЕРБЕРТ
МАРКУЗЕ**

“Репресивну цивілізацію” Заходу з марксистських позицій критикував і Герберт Маркузе (1889–1979), автор відомої праці “Ерос і цивілізація”. З фрейдистських позицій він пояснював марксистську точку зору на причини гноблення трудящих у ХХ ст. Це – формування сучасним суспільством **“одновимірної людини”**, яка позбавлена особистості. Подібні тенденції у філософії психоаналізу наявні й сьогодні.

**ЕКЗИСТЕНЦІЙНА
ФІЛОСОФІЯ**

Особливе місце у філософській антропології ХХ ст. посідає екзистенціалізм (з латини – “існування”). Для цього філософського напрямку характерне поєднання як ірраціоналістичних ідей, так і раціоналістичних. Але в усякому разі філософія екзистенціалізму відбиває **трагічний стан людини**, що спричинений глибокою кризою західного суспільства, його моралі, філософії, науки, мистецтва.

Ірраціональний екзистенціалізм представляють філософи різних країн. Наприклад, німецькі філософи Карл Ясперс (1883–1969) та Пауль Тілліх (1886–1965), французький філософ Габріель Марсель (1889–1973), засновник

Київської філософської школи росіянин Микола Бердяєв (1874–1948).

Найбільш узагальнено виклав ідеї екзистенціалізму його засновник німецький філософ Мартін Хайдеггер (1889–1969) у своїй книзі “Буття і час”. Він наголошував на тому, що сучасна людина дуже самотня в нинішньому світі, постійно відчуває себе покинутою, але не може жити без інших людей. Цього ж висновку дотримуються всі екзистенціалісти, але причини такого відчуження називають різні.

Так, М. Хайдеггер уважав причиною цього технічну цивілізацію. Це вона псує мораль та огрублює людське життя, через що люди страждають і почуваються самотніми. Водночас ні наука, ні філософія не здатні проникнути у внутрішній світ людини. Для справжнього пізнання людського існування слід абстрагуватися від повсякденного буття, прислухатися до **“голосу з глибин самої людини”**.

К. Ясперс, відкидаючи теологічне тлумачення буття, сповідував пріоритет **“філософії віри”**, оскільки співвідносність екзистенцій досягається в **комунікації** – глибоко інтимному й особистому спілкуванні в **“істині”**.

У Г. Марселя і П. Тілліха екзистенційні проблеми мають релігійне підґрунтя. Так, у творі “Бути і мати” Г. Марсель поділяє буття на світ **“об’єктивності”** та світ **“існування”**. Для людини об’єктивний матеріальний світ є чимось утаємниченим. Його засвоєння примарне, далеке від реальності. З цієї причини у людей з’являється зневіра у власних силах, невпевненість в ухваленні рішень, постійна розгубленість. Зрештою людина перестає бути сама собою.

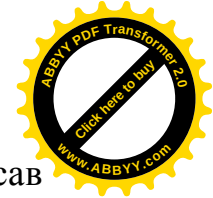
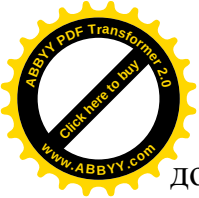
Представники ірраціоналістичного екзистенціалізму пояснюють що особистість, щоб приховати свою сутність замикається в собі. Для того щоб людина виявила **справжню** екзистенцію (унікальність своєї долі), необхідна **“межова ситуація”**. Такою може бути, на переконання Г. Марселя, передсмертний час, загроза життю, трагічні обставини. Для М. Хайдеггера **“межова ситуація”** інша: це боязкість не знайти своє призначення в житті, не досягти бажаного тощо. К. Ясперс пояснює цю ситуацію хворобами, відчуттям провини, стресовими станами. Проте є й інші її тлумачення.

У цілому екзистенціалізм **“межову ситуацію”** пов’язує з **“вибором”**. Адже в житті кожної людини настає мить, коли перед нею постає проблема рішучого вибору. І вибирати кожен має сам. Ось тоді й настає момент істини – виявляється справжнє **“Я”** людини, її внутрішня сутність.

ФРАНЦУЗЬКИЙ ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ

З проблемою вибору у межових ситуаціях пов’язана творчість видатних французьких філософів: лауреата Нобелівської премії Альбера Камю (1913–1960), Жана-Поля Сартра (1905–1980), іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета (1883–1955) та ін. Вони представляють раціоналістичне крило екзистенціалізму, оскільки, як, наприклад, А. Камю, розглядають **стан мислячої людини**.

Водночас А. Камю виявив стурбованість зневірою європейців ХХ ст. у сенсі свого життя. Більшість людей, як він уважав, стала байдужою

до свого майбутнього. Нинішній світ – це світ **абсурду**. Важливіше, як писав А. Камю, не дошукуватися суті речей, а знати, як жити і чого від життя чекати. Філософія може пояснити це, але люди забули про неї, як і про релігію та мораль.

Ж.-П. Сартр убачав абсурдність існування людини в її прагненні **стати богом**. Адже вона бажає змінити світ на власний розсуд, творити його за власним бажанням, усе знати та контролювати, що безглуздо.

Проте екзистенціалісти вірять у людину. Так, А. Камю у працях “Есе про абсурд”, “Міф про Сізіфа” та ін. стверджує, що людина, навіть страждаючи, здатна **перебороти ситуацію і залишитися собою**. Торжество людської екзистенції у кризовій ситуації А. Камю змалював у повісті “Чума”. Її головний герой у “межовій ситуації”, перед загрозою смерті залишається мужньою і відповідальною людиною.

Концепція Ж.-П. Сартра про приреченість людини на свободу

Як і А. Камю, Ж.-П. Сартр утверджує тотожність у людському існуванні **діяльності, самоусвідомлення і свободи**. Абсурд і трагізм буття, як зауважує цей філософ у творах “Буття і Ніщо”, “Диявол і бог”, “Дорога свободи” та ін., людина здатна перебороти свідомим вибором. Вибір – це єдина для всіх “людська ситуація”. **Людина вибирає навіть тоді, коли нічого не вибирає**. Множинність вибору є людською свободою, отже, людина **“приречена на свободу”**. Але, на жаль, така свобода закріпачує людей, оскільки зв’язує їх із зовнішнім світом. Тому і в “межових ситуаціях” необхідно відчувати екзистенцію як прояв свободи та вираження свого справжнього “Я”.

Отже, для екзистенціалізму різних спрямувань проблема людини обмежується її внутрішнім світом, оскільки саме буття становить для неї загрозу. Проте і у складних умовах людина має змогу подолати абсурдність зовнішнього світу і залишитися гідною свого призначення.

ПЕРСОНАЛІЗМ

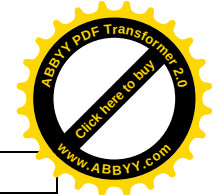
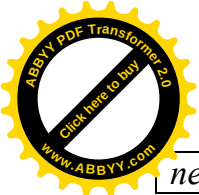
Дуже своєрідним у новітній філософії є **релігійне** тлумачення людини – **персоналізм** (з латини “persona” – “особистість”). Його започаткував американський філософ, пастор Баррі Боун (1847–1910). Ідеї його вчення швидко поширювалися: у США – Дж. Ройсом, У. Хокінгом; у Франції – М. Недойселем, П. Рикйором; у Росії – М. Бердяєвим, Л. Шестовим та ін. Який же зміст цього вчення?

По-перше, предметом дослідження персоналістів є людина, яка завдяки своїй творчій діяльності **причетна до божественної реальності**.

Виміри людини в персоналізмі:

1) у **матеріальному світі** це “людина-індивід”. Вона є звичайною часткою матерії, наділена психікою і підпорядкована громаді, державі тощо. Така людина обмежена у свободі дій;

2) у **духовному, позаемпіричному вимірі** людина постає як “**людина-особистість**”. Вона існує як духовне буття і здатна діяти вільно, оскільки наділена свободою вибору. Тим-то людина **підпорядковується тільки богу** і

перебуває поза межами впливу суспільства, його законів і моралі.

По-друге, світ пізнається лише тією мірою, **наскільки його творять особистості**, тобто пізнати можна лише результати практичної діяльності людей, лише те, що залежить від них. Але мету свого існування, призначення у світі, саму **сутність світу людина пізнати не може**. Це божественна **прерогатива** (з латини – “першим подавати голос”). Розкривати її таємниці може лише **релігія**.

Таким чином, персоналізм визнає **дотичність науки та релігії**. Перша з них забезпечує розуміння окремих речей, подій, фактів. Друга пояснює кінцеві умови існування суцього. Люди живуть насамперед у світі тих речей, подій, що вони їх творять самі, захоплюються ними, орієнтуються на них, і тому їхні душі недосконалі. Для запобігання життєвим **трудностям** необхідно обов’язково **звертатися до бога**.

По-третє, у сучасному персоналістичному тлумаченні життя людини (особливо у США) досить впливовою є **протестантська теологія**. Її фундаменталістський (традиційний) напрям підтримує незмінні принципи людського життя за біблійними канонами. Цей різновид персоналізму вважає нинішнє розуміння людьми моралі, краси, добра тощо перекрученими та недосконалими. Панувати у світі має лише їх божественне пояснення. Тільки так можна побудувати істинне життя.

Інший, **модерністський напрям** персоналізму, навпаки, стверджує, що людина є творцем свого життя, вона сама визначає умови власної свободи та відносини зі світом. Слід лише не порушувати божі закони. Бог **знаходиться серед людей**, він любить їх і допомагає їм, якщо вони не суперечать його промислу.

Отже, персоналізм у всіх його проявах підпорядковує людину надприродній силі і тим самим обмежує її у свободі вибору і діях.

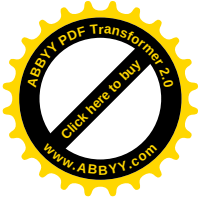
Таким чином, велика кількість підходів до з’ясування суті людини та її призначення у світі свідчить про надзвичайну складність її як об’єкта пізнання. А існуючі вчення про буття людини, смерть і безсмертя висвітлюють лише окремі грані цієї вічної проблеми. Та й чи можна розв’язати її до кінця?

Питання для самоконтролю

1. Проблеми походження людини.
2. Що таке соціологізаторство?
3. Який сенс буття людини?
4. Чи є смерть? Безсмертя?
5. Що таке релігійна антропологія.
6. Зміст філософії психоаналізу?
7. Що таке «екзистенціалізм» і який його зміст?
8. Розкрийте суть персоналізму.

Тести

Тема XII • 1 № 1 <u>Філософська антропологія пояснює:</u> 1) суспільний розвиток; 2) унікальність людини; 3) зв'язок людини з Космосом; 4) руйнівну силу техніки; 5) єдність людини і природи.	Тема XII • 1 № 2 <u>Людина є істотою:</u> 1) свідомою; 2) духовною; 3) повністю залежною від суспільства; 4) агресивною від природи; 5) моральною.
Тема XII • 1 № 3 <u>Сенс людського життя зумовлений:</u> 1) усвідомленням соціальної відповідальності; 2) егоїзмом особи; 3) відповідальністю перед майбутніми поколіннями; 4) розвитком науки та техніки; 5) самореалізацією особистості.	Тема XII • 1 № 4 <u>Прагматизм:</u> 1) заперечує значення філософії; 2) вивчає природу; 3) вважає, що істина визначається успіхом; 4) спирається на релігію; 5) переконує, що він навчає корисного життя.
Тема XII • 2 № 1 <u>Ірраціональна антропологія вважає, що людина:</u> 1) виникла з духовного начала; 2) є неповноцінною твариною; 3) є сукупністю символів культури; 4) образ і подоба бога; 5) результат розвитку природи.	Тема XII • 2 № 2 <u>Філософія психоаналізу вважає, що:</u> 1) головне в людині свідомість; 2) інстинкти у житті людини ролі не відіграють; 3) для людей важливе лише “колективне несвідоме”; 4) свідомість сприяє гармонії відносин між особою і суспільством; 5) культура потребує сексуальних обмежень.
Тема XII • 2 № 3 <u>Екзистенційна філософія переконує, що:</u> 1) людина самотня у світі; 2) свобода для людини є її вибором; 3) людина виявляє себе лише в трагічних ситуаціях; 4) жити – означає відповідати за інших; 5) існування – це колективне життя.	Тема XII • 2 № 4 <u>У персоналізмі розглядається:</u> 1) наявність глобальних проблем; 2) рівність людини і бога; 3) сумісність науки і релігії; 4) агностицизм; 5) онтологічні проблеми.

ТЕМА XIII. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

1. Тенденції новітньої соціальної філософії.

Загальний огляд. Філософія тоталітаризму. Філософія фашизму. Комуністичний тоталітаризм. Філософія ненасильства. Філософія діалогу. Теорія справедливості. Громадянське суспільство. Правова держава.

2. Моделі суспільства майбутнього.

Наукове прогнозування. Індустріальне суспільство. Постіндустріальне суспільство. Три хвили О. Тоффлера. Народ та особа в історії. Інформаційне суспільство. Мегатенденції розвитку суспільства. Типи суспільства майбутнього. Соціальний постмодерн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронкова В. Г. Філософія : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004.
2. Грицианов А. А. Социальная философия / А. А. Грицианов // Новейший философский словарь. – М. : Интерпресссервис, 2001.
3. Історія філософії : підруч. для вищої школи. – Х. : Прапор, 2003.
4. Кримський С. Б. Смысл постистории / С. Б. Кримський // Філософська думка. – 2006. – № 4.
5. Куциман П., Філософія : dtv – Atlas / Буркард Ф. П., Відман Ф. – К. : Знання, 2002.
6. Нижников С. А. История философии : курс лекций / С. А. Нижников. – М. : Экзамен, 2004.
7. Принципы ненасилия. Классическое наследие. – М. : Прогресс, 1991.
8. Ситниченко Л. А. Методологічні зрушення в сучасній західній філософії / Л. А. Ситниченко / Світоглядно-методологічні інновації в західній філософії. – К. : Український центр духовної культури, 2001.
9. Етика ненасилия. – М. : Философское общество, 1991.

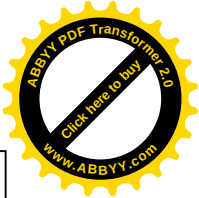
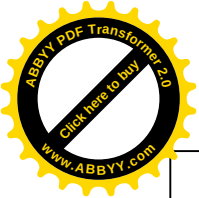
1. Тенденції новітньої соціальної філософії

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Масштабні соціальні катаклізми першої половини ХХ ст. (дві світові війни, революційні потрясіння Європи, світова економічна депресія 20–30-х років, глобальний національно-визвольний рух тощо) спричинили появу значної кількості нових соціально-філософських теорій і вчень. Більшість із них має чітку гуманістичну спрямованість, але є й антигуманні. Ще Г. Гегель зазначав, що свобода філософської думки залежить від стану громадянських свобод у суспільстві.

ФІЛОСОФІЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Це підтверджує поява у 20–30-х роках ХХ ст. **філософії тоталітаризму** (з латини – totalis – “цілісний”) як рефлексія спалаху соціального насильства. У той час певні філософські вчення виправдовували **авторитарне правління, домінування держави в суспільстві, а суспільства над особистістю.**

Головні принципи тоталітаризму:

1) **етатизм** – погляд на державу як вищу мету і результат суспільного розвитку. Політично та юридично стверджується її повна зверхність над суспільством та особою. І це в той час, коли держава – лише **соціальний інститут** (з латини – “установа”), що утримується коштом суспільства;

2) **культ державних керівників** – вождів, навколо яких створюється ореол віри в їх надзвичайні можливості, знання та вміння. Для цього насаджується їх абсолютна та беззаперечна влада у суспільстві;

3) **однопартійна політична система**. Всі інші партії, крім правлячої, забороняються. Інакодумство, як і опозиція, жорстоко переслідуються. Формується одностайна масова свідомість;

4) **ігнорування особистих прав і свобод громадян та заборона незалежних громадських об'єднань тощо**.

XX ст. відомі два основних типи тоталітарної філософії: **фашистський** і **комуністичний**.

ФІЛОСОФІЯ ФАШИЗМУ

Найяскравіше виявила себе фашистська філософія тоталітаризму в Німеччині з приходом до влади у 1933 р. партії націонал-соціалістів на чолі з Адольфом Гітлером (1889–1945). Він виклав свою ідеологію у програмній книзі “Моя боротьба” і численних публічних виступах.

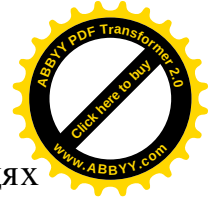
А. Гітлер доводив, що вся світова культура створена лише **однією расою** – **арійською**, тобто німцями. Решта народів оголошувалися расами неповноцінними й такими, що повинні слугувати арійцям. Тих, хто цього не визнає, слід знищити.

У самій Німеччині панувала ідея етатизму. Так, державний гімн розпочинався словами: “Німеччина, Німеччина над усе!” Особиста влада А. Гітлера була абсолютною і спиралася на однопартійну систему. Німецька нація гуртувалася на спільному почутті ненависті до інших країн і народів. З метою її підтримання постійно проводилися нескінченні ідеологічні акції з формування у населення відповідних почуттів. Також була створена державна система фізичного знищення інакодумців і цілих народів, які, на думку нацистів, “не мали права на існування” (євреїв, циган та ін.).

Подібна “філософія” панувала також в Італії. Там дуче (лідер місцевого фашизму) Б. Муссоліні наслідував А. Гітлера. Щодо суспільства, то він переконував, що народу непотрібні власні мислення і знання. Він повинен лише повністю і бездумно підкорятися своїм вождям.

КОМУНІСТИЧНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ

Подібне відбувалося і в Радянському Союзі. Оголосивши себе спадкоємцем марксистської комуністичної ідеї, В. Ленін, прийшовши у 1917 р. до влади на теренах колишньої Російської імперії, повів боротьбу за однопартійність. За короткий час опозиційні партії були ліквідовані. Інакодумці (філософи, вчені, агрономи, лікарі та ін.) насильно виганялися з батьківщини або відправлялися до концентраційних таборів.

Ще до революції В. Ленін у деяких філософсько-політичних працях обґрунтував теорію співвідношення мас, класів, партій і вождів. Відповідно до неї суспільство (маси) поділяється на класи. Одні з них відсталі в історичному, політичному і навіть моральному плані і тому є **реакційними**, такими, що суперечать **суспільному прогресу**. (Для свого часу такими В. Ленін уважав дворянство, духівництво, заможних селян та ін.). З ними слід вести безкомпромісну боротьбу.

Прогресивним є лише **пролетаріат** – робітничий клас. Революція оголошувалася справою його рук, і тим він здобув право на одноосібну **диктатуру** (з латини – “необмежена влада”) стосовно інших класів і верств населення, оскільки його очолює комуністична партія, яка керується **науковою теорією** побудови комунізму. Відтак комуністична (більшовицька) партія діє **безпомилково**. Відповідно її **вожді також ніколи не помиляються**.

Особливо жорстко втілювалася ідея безпомилковості вчень і дій партійних вождів у часи правління Й. Сталіна. Він і його оточення іменем народу, радянської держави та більшовицької партії оголошували ворогами народу і фізично знищували мільйони ні в чому не винних людей. Сталінщина кинула знекровлену нею ж радянську країну у вир Другої світової війни. Політична і військова безпорадність більшовицького керівництва призвела до загибелі понад 40 млн. населення СРСР.

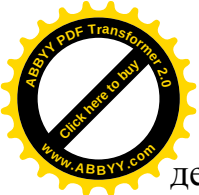
Щодо України, то сталінська влада у 30-ті роки у цій житниці Радянського Союзу штучно створила голодомор, жертвами якого стало 7 млн. українців. Крім того, було фізично знищено “як клас” найпрацьовитіших селян, так званих “куркулів”. До речі, усе це подавалося партійною пропагандою, філософією як надісторичні досягнення комуністичної партії, її вождів, радянської держави у побудові комуністичного суспільства.

*Наука і філософія у СРСР були підпорядковані партії. Корифеями у всіх галузях знань оголошувалися партійні лідери, а найперше – Й. Сталін. Для того **вульгарно фальшувалися** твори теоретиків марксизму, давалися викривлені оцінки історичних подій та осіб, аби тільки возвеличити постаті комуністичних вождів чи створити міфологічні уявлення про досягнення радянського суспільства.*

Марксистсько-ленінсько-сталінське філософське вчення використовувалося для обґрунтування найдивовижніших і найнеймовірніших речей. Про це свідчить тематика тогочасної наукової літератури, як-от:

- “Про марксистсько-ленінську теорію в ковальській справі”;
- “Діалектичний матеріалізм і статі дитини”;
- “За чистоту марксистсько-ленінської теорії у хірургії” та багатьох інших абсурдних і недоречних праць, які мало серйозно сприймати суспільство.

У СРСР свідомість суспільства потрапила під прес тотальної ідеологічної обробки. Стали систематичними й обов’язковими широкомасштабні **політичні й ідеологічні акції із залученням усього населення**. Такими були збори та мітинги для осуду інакомислячих,

демонстрації під час політичних свят тощо. У країні була введена обов'язкова політична освіта та політичне виховання на виробництві, у навчальних і навіть у дошкільних закладах. На це ж були спрямовані й усі засоби масової інформації та жанри мистецтва. З метою уніфікації мислення було підготовлено “Моральний кодекс будівника комунізму”, який зобов'язував кожного “ненавидіти ворогів комунізму і любити комуністичну партію”. Інакодумці жорстоко переслідувалися, а найбільш активні з них, як-от Василь Стус, фізично знищувалися. Подібне відбувалося у всіх європейських і азійських країнах “соцтабору”, а також у деяких країнах Африки, керівництво яких сприймало комуністичну ідею.

Тиск тоталітаризму був настільки сильним, що й нині, у третьому тисячолітті, де-не-де в посткомуністичних країнах чутно тугу за “міцною рукою” в управлінні суспільством, вихваляють “справедливих вождів” минулого та ін.

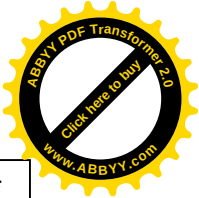
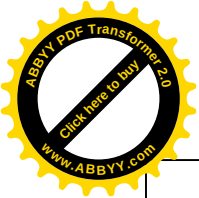
І тепер у світі ще наявні **тоталітарні амбіції** деяких розвинених країн, які **слабшим під тиском і погрозами нав'язують** свої культурні цінності, світоглядні орієнтації, спосіб життя. При цьому тоталітаризм приховує справжнє обличчя, намагаються стати **анонімним**. З цією метою сильні країни блокуються у політичні союзи, створюють міжнародні військові формування, використовують авторитет ООН тощо. Вони для задоволення власних амбіцій застосовують військову силу, різні засоби економічного і політичного впливу. Але тоталітаризм, у якій би формі він не існував, завжди залишається тоталітаризмом. Це завжди **наси́льство** в його найгірших проявах: політичному, економічному, правовому, релігійному та ін. У ХХ ст. йому дедалі сильніше протистоїть теорія і практика **ненаси́льства**. Це одна з головних тенденцій сучасного осмислення світу і людини в ньому.

ФІЛОСОФІЯ НЕНАСИ́ЛЬСТВА

Ідея ненасильства існувала у філософії всіх часів. Особливо чітко вона виявилася у християнській філософській думці. Нагорна проповідь Ісуса Христа з ідеєю любові до ближнього і відмови від насильства нині стала еталоном ненасильницького руху в європейських країнах.

Цей рух розповсюджений по всьому світу і відображений у різних філософських ученнях і практичній діяльності його прихильників. Взірцем тут може бути “толстовщина” – поширений у ХІХ ст. ненасильницький рух, заснований на релігійному вченні видатного російського мислителя Л. Толстого про **непротивлення злу насильством**.

У ХХ ст. палким прибічником ненасилля був лідер національно-визвольного руху індійського народу проти англійських колонізаторів, визначний його теоретик Махатма Ганді (1869–1945). Також чільною постаттю у ненасильницькому русі визнано американського пастора, який очолював рух за громадянські права чорношкірого населення, Мартіна Лютера Кінга (1929–1968). Обидва вони загинули від рук ворогів ненасильства.

Нині у світі створено багато ненасильницьких об'єднань і рухів. Це і “Міжнародна співдружність примирення”, і міжнародний рух “Ковчег”, і рух “Мечі на орала” та ін.

Ідею ненасильництва сповідають і **пацифісти** (з латини – “миротворці”) – ті, хто виступає проти війн, уважаючи їх **аморальним явищем**. У цілому ж рух за ненасильство не зводиться тільки до відмови від застосування сили. Він передбачає активний опір не лише агресивності владних структур і союзів різних країн тощо, а й **боротьбу за неприпинення особи, за її права та свободи**. На думку активістів пацифістського руху, у світі не має бути місця конфронтації, ненависті, непорозумінню на жодному підґрунті (економічному, релігійному, національному тощо).

Для цього необхідно будувати відносини між окремими людьми та народами за принципами **консенсусу** (з латини – “згоди”) та **діалогу**. На сьогодні існують напрацьовані різноманітні концепції, принципи та вчення ненасильницького співіснування.

Прикладом є **філософія діалогу**.

ФІЛОСОФІЯ ДІАЛОГУ

Філософія діалогу (або **філософія зустрічі**) виходить із того, що у людини в духовному вимірі (на відміну від тілесного) **немає внутрішньої суверенної території**. Вона завжди перебуває на межі: або зазирає в середину себе, або дивиться у чийсь очі.

Внутрішня індивідуальність людини завжди має сенс, оскільки виникає на межі власного або чужого усвідомлення. У такому значенні внутрішня індивідуальність особи “твориться” і “відбувається” між індивідами, під час взаємодії конкретних людей.

Сучасна філософія діалогу розвивається у двох напрямках: **міжособистісному** та **інформаційному**. З погляду останнього діалог є теорією мовних комунікацій, логікою дискурсу (понятійної сфери). Уже Л. Фейєрбах в “Основах філософії майбутнього” її предметом зробив зв’язок між людьми, між “Я” і “Ти”. Однак не всі представники тогочасної неklasичної філософії (С. К’еркегор, Ф. Ніцше, М. Хайдеггер та ін.) сприйняли такий зв’язок у поясненні сутності людини.

Лише у 20-х роках ХХ ст. на нього звернули увагу окремі **єврейські філософи**. Вони творили незалежно один від одного, але їх об’єднало критичне ставлення і до філософії суб’єктивізму, і до філософії реалізму, що й сприяло виникненню **філософії діалогу**.

Так, Франц Розенцвейг (1886–1929) убачав зло філософії від Парменіда до Гегеля в її намаганні схопити **все**, що веде до одного початку (Космосу, Бога чи людини). На його думку, це абсурд. У такому випадку неможливо пояснити, “що чим є”. Лише метод оповіді чи опису може показати, якою є дійсність. Оповідь або опис мають бути не монологами, а “розмовою”. Лише риторика розмови, діалогу слід уважати істинним смислом філософії. Мислення і мова мають **бути не безадресними, а розрахованими на когось і мають сприйматися кимось**. І цей хтось обов’язково повинен бути чітко зазначеним і **мати “не лише вуха, а й рот”**, тобто теж вести мову. Таким

чином, нове мислення засноване на “довірі досвідові”, під час якого відбувається зустріч з іншим.

Мартін Бубер (1878–1965), єврейський релігійний філософ, за головну тему своїх філософських рефлексій обрав проблему реальності людини, намагаючись розкрити таємницю її буття шляхом виділення “праслів”: “Я–Ти”, “Я–То ” та “діалогічного принципу”. М. Бубер розрізняє два “способи буття” людини, що є умовою для подвійного “руху”, коли перший з них зумовлює другий. У першому випадку відбувається оволодіння об’єктом на рівні “прадистанціювання” – спосіб “Я–То” (бачу, уявляю, мислю, відчуваю), а у другому – “Я–Ти” як “входження в стосунки”, коли між мною і світом виникає діалог, співбесіда. У такому випадку “Я–То” є досвідом, він не є зустріччю і навіть заперечує її. В іншому – відбувається діалогічна зустріч, **співвіднесення**.

У співвіднесенні можуть перебувати не тільки люди, а й світ природи та світ “духовних сутностей”. Співвіднесення повинно відбуватися безпосередньо, без будь-яких допоміжних засобів. Ось тоді можна вести мову про справжню зустріч. Лише у живому спілкуванні пізнається сутність людей і між ними з’являється бог.

*Колективне життя нерідко відзначається нестабільністю, а то й ворожістю до людини. Відтак кризовою ситуацією для індивіда стає його конфлікт з колективом, що діє як неістинна релятивно-релігійна сфера. Міжособистісний діалог будує життєдайний центр, і **маленькі одиниці** (общини, трудові групи) тоді стають **спільнотами діяльної любові**. Великі соціальні структури (класи, нації, народи) у такому випадку значної ролі не відіграють.*

Емануель Левінас, також єврейський мислитель, не погоджується з думкою М. Бубера про наявність у діалозі **симетрії**, адже може спостерігатися як активність, так і пасивність якоїсь із сторін. **Ближній** у діалозі не той, “хто не Я”, а хтось **неповторний**. Зустріч із ближнім є **подією**, тому вона не **пізнавальна**, а **етична**. Вирішальним моментом зустрічі має бути почуття й усвідомлення відповідальності. В істинній зустрічі вирішальним є голос “ближнього”, а свій має бути відповідальним. Так з’являється істинний діалог (любов), підґрунтям якого є відповідальність; він несе людям мир, злагоду та взаємопорозуміння.

Згаданий уже екзистенціаліст Карл Ясперс уважав, що діалог є способом визначення сутності свободи. Адже її не існує за межами **комунікації**. За К. Ясперсом свобода є скрізь, де в напруженому протистоянні ми залишаємося відкритими та зберігаємо свої можливості. Діалог, тобто любов, творчий підхід, продуктивний спосіб існування тощо, суперечить відчуженню, опредмеченню людини, її дегуманізації.

ТЕОРІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У цілому в новітній філософії чітко простежується також тенденція до **пріоритету прав і свобод людини перед суспільством**. Це підтверджує надзвичайна популярність на Заході **“теорії справедливості”**. Її обґрунтував і розвинув

американський соціолог Джон Роулз (1921), який у книзі “Теорія справедливості” сформулював базові принципи сучасного життя суспільства.

Такими принципами є:

- 1) *кожен має рівні права на цілком задовільну систему однакових свобод;*
- 2) *соціальні та економічні нерівності повинні бути якнайкорисніші для найменш забезпечених членів суспільства;*
- 3) *має забезпечуватися чесна рівність можливостей, пов'язаних із суспільним становищем і посадами.*

Ці принципи Дж. Роулза заперечують поширену на Заході, особливо у США, теорію **утилітаризму** (з латини – “користь”, “вигода”).

Її основи заклав ще у XIX ст. англійський філософ Джон Мілль (1806–1876). У праці “Утилітаризм. Про свободу” він висунув **ідею “найбільшої суми загального щастя”**. Згідно з нею, **збитки та злигодні окремих членів суспільства нічого не важать, коли суспільство в цілому процвітає**. Натомість Дж. Роулз відзначає, що **справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними людьми була виправдана благами інших**. Тому він пропонує своє бачення організації справедливого суспільства.

Що, за Дж. Роулзом необхідно зробити?

- 1) *насамперед змінити погляди сучасного суспільства на громадян. Це не наївні мрії, а індивіди, що прагнуть повної реалізації конкретних намірів і цілей;*
- 2) *необхідно змінити функції соціальних інститутів (насамперед держави). Замість загального управління суспільством вони мають узгоджувати інтереси громадян, груп, верств населення, які природно є конкурентними;*
- 3) *для досягнення соціальної справедливості потрібно використати теорію “суспільного договору”, розроблену ще у XVIII ст. Дж. Локком і описану у XIX ст. Ж.-Ж. Руссо. Проте в цілому думки Дж. Роулза ближчі до бачення громадянського суспільства, ніж до теорії “суспільного договору”.*

**ГРОМАДЯНСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО**

Громадянське суспільство власне і здатне забезпечувати соціальну справедливість, тобто допомагати дотримуватися правового принципу рівності громадян перед законом у всіх сферах життя. Формально проголошена (задекларована) рівність людей ще ні до чого не зобов'язує владні структури. Їх дії стосовно громадян постійно призводять до порушення прав і свобод останніх. І це в той час, коли людина здатна стати господарем власної долі.

Тому в суспільних відносинах має панувати кантівське розуміння **права як моралі**, осередком якого має бути **моральний імператив**. Стисло його можна сформулювати так: **людина ніколи не повинна бути засобом для досягнення чийось цілей, а лише метою суспільного розвитку.**

Принципи громадянського суспільства, за Г.Гегелем:

- 1) *кожна конкретна особа є для себе особливою метою. Проте вона може утвердити свою значущість й особливість тільки у формі загальності через другий принцип громадянського суспільства;*
- 2) *у другому принцип йдеться: хоча кожен є для себе метою, він може реалізувати себе лише через співвіднесення з іншими особами.*

Отже, за І. Кантом людина в суспільстві постає як **“моральна автономія”**, що її Д. Роулз уважає **основою громадянського суспільства**. Таке суспільство на Заході ще дістало назву **ліберального**. Власне його відповідна якість сприяє функціонуванню громадянського суспільства.

Термін “громадянське суспільство” тлумачиться по-різному ще з часів Арістотеля. Так, К. Маркс під ним розумів історичну арену непримиримої боротьби класів. Проте ще до появи марксизму більш глибоко і точно сутність громадянського суспільства з'ясував Г. Гегель у “Філософії права”. У ній чітко виокремлено два головні принципи.

Узагальнюючи ці думки, можна зрозуміти, що лише спільні зусилля інших людей здатні забезпечити права й свободи окремої особи.

Цей висновок чітко зазначений у спільній праці французьких і радянських науковців “Досвід словника нового мислення” (1989). У ньому наголошено, що **громадянське суспільство – це сфера спонтанного самовияву вільних індивідів, асоціацій та організацій громадян для захисту себе від свавілля і несправедливого ставлення з боку державних інституцій**. Тобто громадянське суспільство – це все, що не є державою і за необхідності захищає приватне життя індивіда, його політичну, економічну, духовну самодіяльність від тиску державних структур. Прикладами є “оксамитова революція” у Чехії, “революція троянд” у Грузії, “помаранчева” – в Україні.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

За таких умов можлива **правова держава**. Згадаємо, що держава – це **соціальний інститут** (з латини – “установа”), який здійснює волю і наміри правлячих у суспільстві сил. Держава організує, регулює і контролює життя населення країни відповідно до встановлених нею законів. Вона керує всіма соціальними й адміністративно-господарськими процесами (економічними, політичними, правовими, освітніми, військовими та ін.). Держава збирає податки і формує бюджет, а також веде зовнішню політику.

У своїй діяльності держава **спирається на примус** – армію, поліцію (міліцію), внутрішні та прикордонні війська, податкову службу, а також суд, прокуратуру тощо. Головною дієвою силою в державі є **державні службовці-чиновники**. Будучи **причетними** до державної влади, чиновники можуть її використовувати для обмеження прав і свобод як окремих громадян, так і їх об'єднань. Тоді у **громадянському суспільстві** на їх захист стають вільні асоціації та колективи громадян. Коли громадянське суспільство відсутнє, тоді громадян захищати нікому.

Будь-які утиски виключаються, коли **держава є правовою**. Поглядів на сутність правової держави існує багато, але зазначимо, що її поява можлива лише за двох головних умов.

Головні умови існування правової держави:

- 1) наявність такого законодавства, коли **всі громадяни** (незалежно від їх майнового стану, відношення до влади, статі, віку, релігійних переконань тощо) **рівні перед законом**;
- 2) наявність **механізмів** (сил, умов, засобів), що **повністю реалізують цю рівність**. Тоді у громадян відпаде необхідність будувати соціальний бар'єр між собою та владою і з'являться передумови для того, щоб держава виконувала функції громадянського суспільства.

Таким чином, теорія соціальної справедливості Дж. Роулза закладає підвалини **філософії суспільства майбутнього**. Вона розкриває підходи до розв'язання конфлікту між інтересами суспільства і його членів, а також між інтересами самих громадян.

У цілому провідною тенденцією соціальної філософії другої половини ХХ ст. стає намагання осмислити шляхи та способи розбудови такого суспільства, в якому права і свободи особи були б найширшими та забезпечували б її повну самореалізацію.

2. Моделі суспільства майбутнього

Людство постійно скероване у майбутнє і завжди хотіло б знати, на що йому слід очікувати в подальшому. Тому ще в архаїчні часи люди вигадали **“мантику”** (з грец. – “мистецтво віщувати”). Наприкінці ХХ ст. з'явилась **футурологія** (з латини – “вчення про майбутнє”). Нею займається багато дослідницьких організацій, наукових установ та об'єднань. Їх мета – **спрогнозувати** майбутнє людства.

**НАУКОВЕ
ПРОГНОЗУВАННЯ**

На відміну від передбачення, що будується на вгадуванні, сучасне прогнозування **спирається на наукові теорії і для цього використовує спеціальні методики**.

Останнім часом у прогнозуванні широко використовуються математичне моделювання соціальних процесів, їх синергетичний аналіз, можливості комп'ютерів.

Найпоширенішими методами соціального прогнозування є:

- 1) **метод екстраполяції** (з латини – “змінювати за межами”). Він передбачає глибоке і всебічне вивчення соціального об'єкта (в галузі економіки, політики, соціального забезпечення тощо) з метою **з'ясування закономірностей його функціонування**. На цій підставі здійснюються розрахунки можливості змін в об'єкті під час створення певних умов;
- 2) **метод історичної аналогії** (з грец. – “подібності”). Перспективи розвитку суспільства прогнозуються з огляду на шляхи, вже **пройдені** іншими народами. Це малодостовірний метод, оскільки розвиток суспільства (як і людини) **неповторний**;
- 3) **метод моделювання** передбачає умовне, наприклад комп'ютерне, створення образу майбутнього: відповідних соціальних об'єктів, їх станів та ін.;

4) сценарій майбутнього – нині найпоширеніший прогностичний метод. Він ґрунтується на результатах наукових досліджень як окремих науковців, так і їх колективів.

Необхідно звернути увагу на таку **закономірність** наукового прогнозування: **чим далі воно заглиблюється в час, тим менш воно достовірне**. Тому прогнозування поділяють на: **безпосереднє** (десь на 20-30 років); **найближче** (більша частина століття) і **віддалене** (за 100 років), що є дуже гіпотетичним.

Результатами соціального прогнозування стали численні **вчення про “досконалі” суспільства майбутнього**. Найпоширенішими серед них є теорії **індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства**.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО

Теорія індустріального суспільства спирається значною мірою на ідеї **технологічного детермінізму**. Мається на увазі, що економічне зростання суспільства (як головна умова його процвітання) цілковито залежить від розвитку **науки і техніки**. Згідно з цим ученням, навіть політична влада має належати технократам (організаторам виробництва, менеджерам, інженерам тощо). Цю ідею сформулював американський дослідник Т. Веблен у праці “Інженери і система цін” ще у 1921 р. Висновок у ній такий: **якщо суспільство хоче успішно розвиватися, то економіка повинна випереджати розвиток соціальних інститутів, норм суспільного життя, ціннісно-етичних вимірів політики тощо**.

Проте не всі теорії індустріального суспільства базуються на технологічному детермінізмі. Так, під час дослідження суспільства індустріального типу значну увагу приділяли його соціально-гуманітарному і духовному аспектам французький соціолог Еміль Дюркгейм (1859–1952) та англійський філософ Герберт Спенсер (1820–1903), які дійшли досить цікавих висновків щодо індустріального суспільства.

По-перше, індустріальне суспільство насамперед передбачає високий рівень промислового виробництва, заснованого на найновіших науково-технічних досягненнях. При цьому технічні новації сприяють якісним змінам не лише всіх сфер виробничого процесу, а й суттєвим перетворенням у громадському житті.

По-друге, індустріалізація є соціальним процесом, оскільки перетворює аграрне суспільство на промислове.

Отже, у такому випадку:

- 1) **приватна власність** стає основою економічного зростання, особистої свободи та захисту соціального порядку;
- 2) **бізнес** перетворюється на головний двигун соціального прогресу, а підприємець – на його головну постать;
- 3) **формується** плюралістична демократія, розбудована на політичному **консенсусі**;
- 4) **відбувається деідеологізація** громадського життя, що дозволяє надалі уникати соціальних конфліктів;
- 5) **забезпечується наукова організація праці та суспільного життя**.

По-третє, держава позбавляється репресивних функцій і перетворюється в організаційний і регулювальний засіб суспільства.

Першочерговим завданням державних органів є запобігання :

- 1) *негативному впливу індустріалізації на життя і свободи громадян;*
- 2) *перетворенню людини на придаток технічних засобів;*
- 3) *масовому безробіттю, оскільки наукова організація праці та досконалі машини й технології призводять до скорочення робочих місць;*
- 4) *згубному впливу виробництва на природу;*
- 5) *духовній ерозії, яку несе масова культура та ін.*

Засновники теорії індустріального суспільства визнають, що індустріалізація породжує чимало проблем. Тому перед індустріальним суспільством постають завдання, що вимагають негайного вирішення. Це зменшення соціальної нерівності, забезпечення соціальних гарантій і соціальної захищеності всіх верств суспільства, поліпшення морального клімату тощо.

**ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ
СУСПІЛЬСТВО**

Поглиблює ці думки теорія **постіндустріального** (з латини post – “після”) **суспільства**. Учення про постіндустріальне суспільство створили, насамперед, американські вчені та суспільні діячі Д. Гелбрейт, Р. Арон, З. Бзежинський, Г. Маркузе та ін. Їх погляди об’єднує ідея **реіндустріалізації** – переростання індустріального суспільства в постіндустріальне. Як це може відбутися?

У постіндустріальному суспільстві науково-технічний процес більше не загрожує суспільству та довкіллю. Навпаки, розвивається економіка, орієнтована на дбайливе використання природних ресурсів, збереження навколишнього середовища і здоров’я людей. Праця дає людині задоволення. У такому суспільстві громадянська активність реалізується не у промисловості, а у **сфері послуг і споживання**. Управляти постіндустріальним суспільством мають талановиті, умілі, кваліфіковані фахівці.

**ТРИ ХВИЛІ
О. ТОФФЛЕРА**

Низку праць присвятив концепції постіндустріального суспільства американський філософ-футурист Олівін Тоффлер (1928 р.): «Шок майбутнього», «Культурні споживачі», «Доповідь про екоспазм» тощо. Особливу увагу привернула його «Третя хвиля» (1980). У ній обґрунтовується провідна роль **технологічний революцій** у розвитку суспільства. Вони, як **гігантські хвилі** в океані суспільного життя, підносять людство на новий рівень прогресу.

Перша така хвиля (технологічна революція) привела до формування **аграрного суспільства**.

Друга – до наявного нині суспільства індустріального, з його перевагами (забезпеченням масового споживання) та недоліками (безробіттям, екологічними проблемами та ін.).

Третя хвиля пов'язана не стільки з технологічними інноваціями, скільки із соціальними трансформаціями:

- замість людини-споживача діє **споживач-виробник**, людина яка не лише виробляє, а й бере участь в **управлінні** виробництвом;
- відбивається трансформація не машин, а людей. Вони починають уважати першою цінністю не продукцію виробництва, а власну культуру, цивілізоване спілкування, розуміти роль знань та освіти в їх житті;
- людство дедалі активніше залучається до процесу глобалізації, спільного життя без соціальних і духовних кордонів;
- постійно посилюється роль особи в суспільному прогресі.

НАРОД ТА ОСОБА В ІСТОРІЇ

Це означає, що в історії людства **домінанта народу** зміщується в бік кожної **окремої людини**. **Народ – це та частина населення, що сприяє суспільному прогресу, і саме він є головною рушійною силою історії.**

Роль народу в історії:

- 1) *народ виробляє всі матеріальні блага (їжу, одяг, житло, транспорт, зв'язок тощо);*
- 2) *народ закладає основи духовного життя суспільства (мову, фольклор, досвідні знання, історичну пам'ять);*
- 3) *народ забезпечує всі соціально-політичні зміни як мирним, так і революційним шляхом.*

Стосовно **окремих осіб**, то вони здатні відігравати та постійно відіграють дуже важливу роль у суспільному житті, особливо **видатні особи**. Вони талановиті, енергійні, наполегливі. Їх дії можуть бути прогресивними чи реакційними, але всі їх прагнення, наміри втілюються в життя лише тоді, коли їх реалізує народ.

Проте видатні особи здатні до великих дій: організувати народ у кризових ситуаціях і повести за собою, передбачити наслідки певних соціальних колізій, відкрити нові горизонти та засоби до історичного розвитку. Але вони, як усі люди, смертні, а народ вічний. Їх дії, ідеї, подвиги, якщо дійсно слугували людям – незабутні, а ворожі – підлягають осуду.

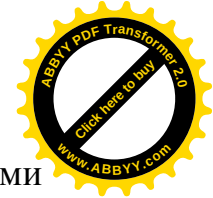
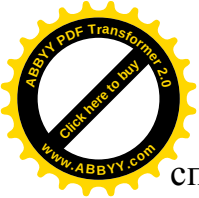
Посилення ролі особи в історії збігається зі започаткуванням нового етапу розвитку людства – **інформаційного суспільства**.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Щодо **інформаційного розвитку** суспільства, то погляди на нього теж не однозначні. Але безперечно визнається поєднання в ньому: **1) комунікативних супутників; 2) кабельного телебачення; 3) персональних комп'ютерів.**

Уважається, що суцільна комп'ютеризація, широке застосування електронних засобів, найрізноманітніших інформаційно-комунікативних систем і мереж створять суспільство майбутнього.

Так, за М. Маклуеном електронна революція докорінно змінить суспільне життя. Поліпшаться інтелектуальні здібності і творчий характер особистості. Сформується новий тип соціального спілкування, оскільки зникнуть міждержавні, міжнаціональні, міжкультурні та інші диспропорції,

спотворення і бар'єри. Покращиться взаємопорозуміння між членами суспільства і його прошарками. Тоді культура і цивілізація досягнуть нового рівня розвитку, заснованого на **гіперінтелекті** (з грец. hyper – “зверх”).

А французький футуролог Ж. Еллюль у праці “Інша революція” наголошує, що інформаційно-технічна цивілізація має будуватися **на відмові від застосування політичної сили та за допомоги розвинених країн країнам бідним**. Стосовно окремої особи, то інформаційне суспільство унеможливить однобічність професійності, сприятиме скороченню робочого часу і допоможе кожному в самореалізації.

Таким чином, інформаційне суспільство в сучасному філософському осмисленні неможливе без “комп’ютерної демократії”.

Принципи “комп’ютерної демократії”:

- 1) **інформація** уособлює владу, оскільки унеможлиблює соціальну революцію;
- 2) інформація спричиняє **відкритий і відвертий діалог** влади з громадянами, і тому політика ґрунтується на двосторонніх контактах;
- 3) посередником між владою і суспільством виступають **незалежні електронні засоби масової інформації**;
- 4) функціонування посередницької системи “наблік рилейшна” – **інституту відносин із громадськістю**. Він популярно роз’яснює громадськості рішення управлінських структур і надає їй доступ до соціальної інформації.

Отже, згідно з теоріями інформаційного суспільства, **інформація є головним чинником розвитку** суспільства майбутнього. Адже інформація поряд із **речовиною** та **енергією** є однією із трьох субстанцій, що творять світ. Крім того, інформація **трансформує** (з латини – “перетворює”) світ. У соціумі вона змінює **інфологічну систему**: знання, вірування, моральні правила, світогляд і ментальність людей у цілому.

МЕГАТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Узагальнення різних футурологічних підходів до прогнозування майбутнього людства уможлиблює визначення **мегатенденцій** його розвитку (з грец. megas – “великий”, з латини tendentia – “спрямування”).

Які ж мегатенденції розвитку суспільства?

1. В економічній сфері – це:

- 1) **перехід до інформаційного суспільства**;
- 2) **перехід до економічно чистих і безвідходних технологій**;
- 3) **перехід від національних економік до світових**;
- 4) **перехід від централізації до децентралізації**;
- 5) **залучення до участі всіх громадян в організації всіх сфер суспільного життя тощо**.

2. У соціально-духовній сфері передбачається:

- 1) розквіт наукових знань, мистецтв, формування нових культурних цінностей;
- 2) розмивання культурно-мовних бар'єрів;
- 3) формування глобального стилю життя;
- 4) посилення ролі особистості в суспільному житті;
- 5) широке залучення жінок на керівні посади та ін.

ТИПИ СУСПІЛЬСТВА МАЙБУТНЬОГО

Нині представники соціальної філософії намагаються не лише спрогнозувати тенденції суспільного розвитку, а й конкретні його типи (з грец. – «взірці»). Виділимо з них найповніше обґрунтовані.

1. Суспільство знань. Характеристика цього суспільства близька до ідеї французьких просвітників ХІХ ст. про всемогутню силу наукових знань та освіти, які здатні розв'язати всі проблеми людства. Автори цієї думки стверджують, що вже сучасні наукові знання формують наноінженерію (з італ. «нано» – малий, карликовий), молекулярно-біологічні, наногеномні, наноінформаційні технології. Їх називають хай-тех (Hi-Tech) і вони можуть привести до створення штучного інтелекта і відповідно до докорінної зміни образу суспільства.

Тобто суспільство знань – це суспільство **панування** високої освіти всього населення, глибоких наукоємних технологій і новітніх засобів. Вони мають привести до глобальної цивілізації, де пануватимуть злагода та взаємопорозуміння між усіма народами світу, де людина набуде найвищої визначеності в бажаній для неї **самореалізації**.

2. Мережеве суспільство означає новий підхід до вивчення соціальних явищ і формування нового типу суспільства завдяки трансформації соціальної комунікації. Серед головних мереж виділяються фінансові, виробничі, торгові, tas-media, Інтернету та інші. Вони утворюють **єдину глобальну мережу** і забезпечують успішне функціонування суспільства.

На думку одного з авторів цієї концепції Л. Козименко, інтелект у мережевій організації набуває мобільної властивості. Суспільство стає повністю відкритим і слугує людині.

3. Суспільство ризику. У праці з однойменною назвою німецький філософ У. Бек передбачає зростання ризику для існування людства через технологічні катастрофи, спровоковані високими технологіями, а також катастрофи, не пов'язані безпосередньо з розвитком виробництва (як глобальне потепління, вулканічна діяльність). Майбутнє суспільство посилює джерело соціальної небезпеки, ризик його існування постійно зростає.

Наявна ще значна кількість думок про суспільства майбутнього і в них, як і в згаданих, наявні і оптимістичні, і песимістичні висновки. Але згадаймо, що прогнозування – справа невдячна: чим далі воно у часі, тим менш достовірне.

Поряд із розглянутими підходами до оцінки перспектив суспільного розвитку існують й інші. Прикладом може бути **постмодерн у філософії**.

СОЦІАЛЬНИЙ ПОСТМОДЕРН

Постмодерн (з латини “пост”– “після”, з фр. “модерн”– “новітній”, “сучасний”) виник у другій половині ХХ ст. як **критична рефлексія філософського і культурного осмислення сучасної цивілізації**.

У річищі постмодерну творять не лише філософи, а й соціологи, лінгвісти, мистецтвознавці та ін.

Слід зважити на те, що поява постмодерну у філософії пов’язана з **філософським аналізом мови**, особливо зі **структуралізмом**. Це філософське вчення розвивали К. Леві-Строс, М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт, У. Еко, Л. Гольдман та ін. Структуралізм розглядає не побудову (“скелет”) об’єкта, а **сукупність його внутрішніх і зовнішніх зв’язків**. Тоді стає можливим виявлення правил, за якими зрозуміло, як з одного об’єкта з’являється інший завдяки перестановці його елементів. Це тому, що увага звертається не на їх “природні” властивості, а на зв’язки та взаємодії, завдяки чому виникає можливість системного вивчення об’єкта.

Вивчення структури мови завершилися її визначенням як системи зазначень, безпосередньо **не пов’язаних із предметами**. Саме тому вони не здатні створити єдиний постійний смисл буття. Скажімо, Жак Дерріда (1930) **пояснює культуру як систему текстів**, які не можна з’ясувати та пояснити. Адже вони існують самотійно і творять нові тексти. Їх ніхто не здатен до кінця усвідомити й описати, оскільки осмислення “відстає” від текстів, що невпинно змінюються. Тому **всі соціальні установи, організації та інші суспільні утворення є насильницькими щодо особи, яка формує текст життя**.

Для реалізації кращих намірів і надій людство має насамперед **децентрувати, демаркувати та декодифікувати** свій світ життя.

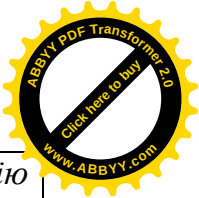
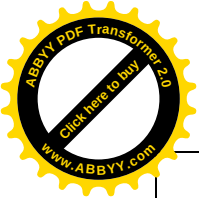
Як це зробити?

По-перше, представники постмодерну рішуче виступають проти будь-якого **“центризму”**: натуроцентризму, логоцентризму, антропоцентризму, раціоцентризму тощо. Це не зречення розумного життя. Це прощання з розумом **унітарним**, цілеспрямованим, усередненим, оскільки такий розум призводять до однобокого, збідненого розуміння всіх сфер буття.

По-друге, постмодерністи закликають **демаркувати** (з нім. *marka* – “межа”, “кордон”) території людського існування. Уважається, що в суспільстві кожна людина обмежена умовностями життя (правовими, моральними, релігійними, міфічними тощо). Тому людський світ стає збідненим, унаслідок чого звужуються права і свободи особи.

Так, у спільній праці Жюльєн Дельоза та Фелікса Гваттарі “Капіталізм і шизофренія. Анти-Едип” обґрунтовується гостра необхідність звільнення людей від змаркованої закомплексованості, оскільки “соціальна машина” позбавляє її “істинної природи”. Досягається вивільнення через **шизоаналіз і руйнування ілюзій “Я”**, що можливо лише за умови виходу особи з-під впливу соціуму.

По-третє, у процесі спільного існування люди **кодифікують** світ (з фр. *code* – “сукупність знаків, символів”). Коди, у свою чергу, обмежують світогляд і життя людей.

У книзі “Дзеркало виробництва” Жан Бодрійяр розглядає соціальну історію як розвиток способів зазначень. Розпочалася сучасна кодифікація ще в епоху Відродження. Поступово з історії витіснялися кодифікуванням спочатку мертві, потім жінки, потім інтелектуали та ін. Через те історія нині видається збіднілою, і тому вона втратила істинний зміст.

Розвивають думку про репресивний вплив на людину процесів кодифікації Ф. Гваттарі у праці “Молекулярна революція” та Ж. Дельоз у праці “Кіно”. Автори доходять до висновку про те, що декодифікація можлива лише зі зруйнуванням наявних соціальних систем. Сучасні суспільства, на їх думку, постійно посилюють кодове закріпачення своїх громадян.

Однак, претендуючи на нове філософське осмислення соціуму, постмодерністи не пояснюють, яким воно має стати. І все ж таки за всієї аморфності та конгломеративності своїх ідей постмодерн сприяє утвердженню критичного осмислення соціальної дійсності. Він закликає **не бути однобокими в оцінках соціуму й обмеженими однозначними вимірами реалій людського життя**. Проте, що ця однобокість по суті привела людство на межу катастрофи, породивши низку гострих сучасних **проблем суспільного існування**.

Таким чином, соціальна філософія у Новітню добу надзвичайно розмаїта за поглядами, теоріями та ідеями. Вона пройшла шлях від засилля ідеології тоталітаризму до виникнення різноманітних учень про справедливе суспільне життя. Дедалі більше філософських доктрин спираються на думку про домінування особистості над суспільством, повне і беззастережне забезпечення всіх прав і свобод індивіда. Тим самим розгортається культуротворчий процес майбутнього і по-сучасному цивілізується людське життя.

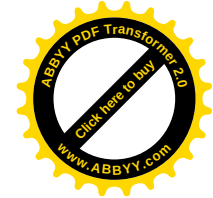
Отже, сучасна світова соціальна філософська думка є насамперед філософським пошуком шляхів і методів формування суспільства майбутнього. Існування значної кількості підходів указує на нелінійність цього процесу, можливість поліваріантного вибору в суспільному житті. Крім того, вони засвідчують і наявність проблем, які людство має розв’язувати негайно з метою запобігання Вселенській катастрофі. Це – глобальні проблеми.

Питання для самоконтролю

1. Що таке тоталітаризм? Назвіть його типи.
2. Зміст філософії ненасильства.
3. Філософія діалогу.
4. Суть теорії справедливості.
5. Який зміст «теорії справедливості» Дж. Роулза?
6. Розкрийте суть мегатенденції розвитку суспільства.
7. Що таке інформаційне суспільство?
8. Які є типи суспільства майбутнього?
9. Який зміст соціального постмодерну?

Тести

Тема XIII • 1 № 1 <u>Соціальна філософія прагне:</u> 1) інтегрувати знання про життя людства; 2) дослідити життя окремої людини; 3) пояснити, що суспільство самовдосконалюється; 4) дослідити минуле людства; 5) розкрити шляхи розвитку суспільства.	Тема XIII • 1 № 2 <u>Філософія тоталітаризму:</u> 1) вся була комуністичною; 2) формувала культ вождів; 3) відстоювала гуманізм; 4) виправдовувала інакомислення; 5) підпорядковувала особу державі.
Тема XIII • 1 № 3 <u>Філософія ненасильства підтримує:</u> 1) вплив держави на людину; 2) мирне розв'язання будь-якого конфлікту; 3) рух за права і свободи людей; 4) збройний опір загарбникам; 5) рівність усіх людей світу.	Тема XIII • 1 № 4 <u>Філософія діалогу закликає:</u> 1) сприймати іншого як себе; 2) вміти слухати когось; 3) до колективного життя як основи взаємопорозуміння; 4) кожного підпорядковувати власні інтереси суспільним; 5) у діалозі йти назустріч один одному.
Тема XIII • 1 № 5 <u>У змісті “теорії справедливості” наявні:</u> 1) пріоритет особистості перед суспільством; 2) ідея вільного розвитку людини; 3) екологічні проблеми; 4) думки про перевагу держави над громадянами; 5) докази: коли суспільство процвітає – страждання окремих осіб можливе.	Тема X • 1 № 6 <u>Правова держава і громадянське суспільство означають:</u> 1) рівність усіх перед законом; 2) право урядовців на верховенство в суспільному житті; 3) заборону громадських рухів та об'єднань; 4) захист громадян від утисків держави; 5) що вища цінність людини – її свобода.
Тема XIII • 2 № 1 <u>Наукове прогнозування:</u> 1) будується на вгадуванні майбутнього; 2) використовує перевірені методи та засоби; 3) передбачає розвиток окремих осіб; 4) формує сценарії суспільного майбутнього; 5) вказує, чим віддаленіший у часі прогноз, тим він достовірніший.	Тема XIII • 2 № 2 <u>Теорія індустріального суспільства передбачає:</u> 1) соціальні конфлікти; 2) високий розвиток економіки; 3) забезпечення прав і свобод населення; 4) побудову соціалізму; 5) демократизацію держави.
Тема XIII • 2 № 3 <u>Постіндустріальне суспільство – це:</u> 1) творча діяльність людини; 2) загострення екологічних проблем; 3) централізація економіки; 4) повне розгорнення прав і свобод громадян; 5) ліквідація приватної власності.	Тема XIII • 2 № 4 <u>“Хвилі прогресу”</u> <u>О. Тоффлера пояснюють:</u> 1) закономірну зміну цивілізацій; 2) що подальший розвиток техніки загрожує суспільству; 3) як стиратимуться класові та національні ознаки; 4) важливість посилення державного впливу на суспільство; 5) шляхи вдосконалення людини.
Тема XIII • 2 № 5 <u>Зміст інформаційного суспільства:</u> 1) електронна комунікація; 2) один для всіх світогляд; 3) повний доступ до інформації; 4) соціальні непорозуміння; 5) розширення свободи особи.	Тема XIII • 2 № 6 <u>Мегатенденції розвитку суспільства:</u> 1) самоізоляція країн; 2) перехід до інформаційного суспільства; 3) формування світової економіки; 4) посилення ролі особи в суспільстві; 5) зосередження влади в одних руках.
Тема XIII • № 7 <u>Постмодерн заявляє:</u> 1) усі соціальні установи турбуються про особу; 2) необхідно демаркувати все суспільне життя; 3) необхідно кодифікувати світ; 4) не можна сприймати реалії життя однобоко; 5) необхідно зміцнювати державу.	

ТЕМА XIV. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

1. Сутність і зміст глобальних проблем.

Загальний огляд. Інтерсоціальні проблеми. Проблема захисту життя і здоров'я людей. Вплив суспільства на природу. Екологія. Екофілософія. А. Швейцер. Римський клуб. Новий гуманізм.

2. Шляхи вирішення глобальних проблем.

Загальний огляд. Сутність глобалізації. Глобальна революція. Антиглобалізм. Глобальна суспільна свідомість. Цінності. Типологія цінностей. Загальнолюдські цінності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневський І. Об'єкт вивчення – атом / І. Вишневський, Ф. Іванюк // Вісник НАН. – 2010. – № 6.
2. Воронкова В. Г. Філософія : навч. посіб. / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004.
3. Качуровський М. О. Філософія в запитаннях та відповідях / Качуровський М. О., Тарелкін Ю. П., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ, 2008.
4. Михальченко М. Україна ХХІ ст.: і знову пошук шляхів розвитку / М. Михальченко // Віче. – 2001. – № 1.
5. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование / А. С. Панарин. – М.: Алгоритм, 2000.
6. Соколенко С. І. Глобалізація і економіка України / С. І. Соколенко. – К. : Логос, 1999.
7. Філософія : навч. посіб. [за ред. І. Надольного]. – К. : Вікар, 1997.

1. Сутність і зміст глобальних проблем

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Глобальні проблеми (з латини *globus* – “куля”) – це кризові ситуації, що **загрожують подальшому існуванню людства**. Їх можна поділити на:

1) **об'єктивні**, які становлять загрози для природного походження. Наприклад, зіткнення Землі з небесними тілами; різка природна зміна температурного режиму, посилена вулканічна діяльність та ін.;

2) **суб'єктивні** – глобальні проблеми, які створило людство своєю життєдіяльністю. За змістом з-поміж суб'єктивних проблем виділяються **три великі групи**.

ІНТЕРСОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

До першої групи входять **інтерсоціальні** проблеми. Вони спричинені геополітичними зазіханнями та великодержавними амбіціями агресивних політичних структур. Це вони спричиняють конфліктні ситуації, різні насильницькі дії та війни в різних кінцях планети. А це особливо небезпечно сьогодні, коли по світу поширюється ядерна зброя та інші засоби масового знищення людей.

До інтерсоціальних проблем безпосередньо належать:

- 1) **попередження війн і збереження сталого миру у світі.** Ніхто не в праві виражати свої наміри силою зброї. Для розв'язання непорозумінь існують переговори, діалог, досягнення консенсусу;
- 2) **боротьба з тероризмом.** Нині він загрожує лише окремим країнам. Але його масштаби невпинно зростають. Не виключається можливість доступу терористів до ядерних арсеналів, бактеріологічної чи хімічної зброї. Через це зростає загроза життю на Землі;
- 3) **формування справедливого міжнародного економічного порядку.** Ця проблема пов'язана з нерівномірністю світового розвитку. На початку XXI ст. особливо вражаючими стали відмінності у розвитку країн Сходу і Заходу, Півдня і Півночі. Невелика група країн так званого “золотого мільярда” зосередила більшу частину багатств світу. Решта держав фактично певною мірою стали їх сировинним придатком або ринком дешевої робочої сили.

Подальше **поглиблення прірви між багатими та бідними країнами** може призвести до світових соціальних конфліктів, вимирання цілих народів, а то й самознищення світової культури.

**ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ
ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я
ЛЮДЕЙ**

Другу групу сучасних глобальних проблем становлять **проблеми захисту життя і здоров'я людей.** Нині це стосується не тільки бідних країн, а й розвинених. Адже техногенний вплив на природу отруює атмо- і гідросферу всієї планети.

До другої групи проблем слід віднести:

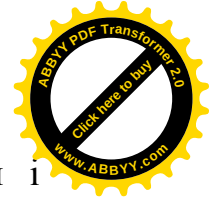
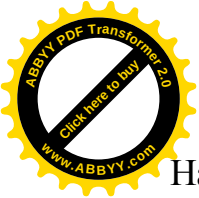
- 1) **високу смертність дітей** у слаборозвинених країнах;
- 2) **проблему голоду** в багатьох країнах Азії, Африки та Південної Америки. Є дані, що у світі від голоду щорічно помирає майже 37 млн лише дітей;
- 3) **незадовільну охорону здоров'я** більшості населення світу, розповсюдження СНІДу, наркоманії тощо. Безперечно, вони становлять реальну загрозу людству;
- 4) **демографічні проблеми:** у бідних країнах відзначається перенаселення, а в більшості багатих смертність перевищує народжуваність.

**ВПЛИВ
СУСПІЛЬСТВА
НА ПРИРОДУ**

Третя група проблем – це вплив суспільства на природу. Виявилось, що можливості природи не безмежні. Вони катастрофічно вичерпуються. Люди бездумно знищують першооснови свого існування.

Як результат:

- 1) **обмеженими виявилися сировинні природні запаси.** Відтак суспільству загрожує енергетична криза. Адже за сучасного рівня споживання вугілля вистачить на 200 років, газу – на 60, а нафти – лише на 30;
- 2) **особливу загрозу для людства становить техногенний вплив на природу.** Не вистачає чистої питної води. Систематично знищуються “легені планети” – ліси. Через це на планеті погіршуються кліматичні умови, внаслідок чого виснажуються ґрунти, розширюються засушливі райони, пересихають не тільки річки й озера, а навіть цілі моря (наприклад, Аральське).

Наприклад, аналізуючи результати обміну енергією між суспільством і природою, ще у 1880 р. С. Подолинський зробив висновок не на користь природи.

Тривога за майбутнє природи та людства спричинилася до виникнення **екологічної філософії**.

ЕКОЛОГІЯ

Її витoki наявні у творах мислителів різних країн: французького філософа Е. Леруа (1870–1954), одного із засновників Української академії наук, геніального вченого-природознавця В. І. Вернадського (1863–1954), німецько-французького філософа А. Швейцера (1875–1965) та ін., які звернули увагу на надмірний вплив суспільства на природу.

Ще в середині XIX ст. відомий німецький природознавець Е. Геккель створив учення про **екологію** (з грец. – “вчення про житло”), **яке розвинулося в науку про взаємодію організмів між собою і довкіллям**. Пізніше вчені констатували надмірний вплив господарської діяльності соціуму на природу. Необдумана життєдіяльність людства поставила довкілля на межу виживання, а разом із ним – і себе. Протягом останнього століття люди знищили сотні видів тварин і рослин. А на формування кожного з них природа “витратила” в середньому мільйон років!

Настала **екологічна криза** (коли природа не може самовідтворюватися).

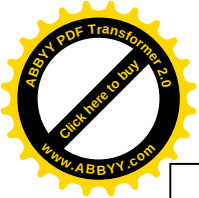
ЕКОФІЛОСОФІЯ

Замислившись над наслідками впливу суспільства на природу, представники різних наук (філософи, біологи, соціологи та ін.) створили **екофілософію – учення про збереження живого на Землі**. Виявилось, що, **крім вузького кола спеціалістів, майже нікого реально не турбує майбутнє нашої планети та її живої оболонки**. Від екології, як правило, чекають лише чистих продуктів, незабрудненого повітря і водойм, але тільки не рішучого обмеження виробничої діяльності людей.

Розвиваючи думки про **ноосферу** (з грец. noos– “розум”), як особливу земну оболонку, цікаву гіпотезу висунув американський учений Джеймс Лавлок. На його думку, всі земні сфери (атмо-, гідро-, літо- та ін.) разом із біосферою утворюють дуже злагоджений механізм. Ноосфера ж, проникнувши у всі пори цього механізму, заносить у нього людську нетерплячість та агресію, руйнуючи його. Тим самим людство спрямоване на самознищення. Це точка зору **екоалармістів** (з фр. alarm – “тривога”).

Крім того, існують й інші підходи до розв’язання екологічних проблем:

- 1) **теорія біоцентризму**, що спрямована на охорону дикої природи;
- 2) **концепція консерваціолізму**, яка пропонує формувати продуктивну діяльність людей без екологічної загрози;
- 3) **ідеї еколого-економістів** спрямовані на суттєве обмеження споживання людством природних ресурсів тощо.

А. ШВЕЙЦЕР

Центральною категорією екофілософії є життя. Його сучасний вимір прекрасно розкрив німецько-французький філософ, лауреат Нобелівської премії Альберт Швейцер (1875–1965), створивши *етичну концепцію благоговіння перед життям*. У працях “Про стан нашої культури”, “Філософія і рух на захист тварин”, “Гуманність” та ін. він доводить, що *матеріальне ніколи не може бути вищим за духовне*.

Жорсткий раціоналізм європейської філософії, на думку філософа, призвів до втрати творчих цінностей культури. Тому він звернувся до людства: чи стали люди, збудувавши великі міста, розвинувши виробництво матеріальних благ, щасливішими? Чи менше від того стало у світі насильства, горя та страждань?

А. Швейцер відповідає: “Ні!”

Відбувся лише занепад духовної культури, який призвів людство до патологічних змін. І це у той час, коли для збереження гуманізму і добра у світі не потрібно особливих норм і правил. *Просто необхідно шанувати життя*. Його приниження, а тим паче знищення, завжди було і є злом. Адже *поява людського життя – саме по собі вже добро*. Отже, шануймо його!

На думку А. Швейцера, етика благоговіння перед життям *може бути реалізована лише в індивідуальному, особистому виборі*. Суспільство до цього нездатне. Воно передоручає розв’язання етичних проблем державі. А та, насильницьки використовуючи життя, здоров’я, працю і свободу громадян, знищує їх віру у власні сили, чим викривляє суть людського призначення. Тому оцінювати якість суспільного життя слід через стан кожної особи. Лише благоговіння перед життям зробить особистість головною метою й умовою розвитку людства.

Етичні проблеми екофілософії досить плідно розвинули учасники Римського клубу – міжнародної неурядової організації, створеної у 1968 р.

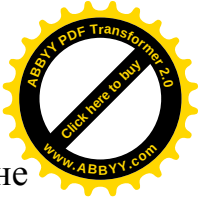
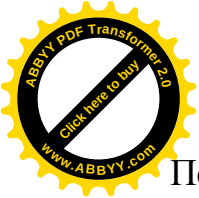
**РИМСЬКИЙ
КЛУБ**

Ініціював її роботу відомий громадський діяч, італієць Ауреліо Печчеї (1908–1984), згуртувавши для спільних дій видатних науковців, політиків, бізнесменів. Під егідою клубу проводяться міжнародні та регіональні теоретичні і практичні акції (конференції, симпозіуми, здійснюється радіо- і телепропаганда, масово видається екологічна література, спрямовуються дії Грінпісу тощо).

Особливо актуальним у наш час є напрацювання клубом *нових методик глобального моделювання за допомогою комп’ютерів, з використанням системного аналізу та синергетичного підходу* до вивчення подальшого впливу людства на довкілля. На їх основі відомі фахівці з різних галузей знань проводять ґрунтовні дослідження кожної зі загальносвітових проблем. До їх конкретних рекомендацій прислуховуються уряди багатьох країн, громадські та екологічні рухи, доповідачі Римського клубу.

**НОВИЙ
ГУМАНІЗМ**

З часом у доповідях клубу викристалізувалася *нова світоглядна парадигма* (теоретична побудова, кут зору), яка прийшла на зміну *технократичному детермінізму*. А.

Печчеї назвав її **“новим гуманізмом”**. Його центральною проблемою став не просто вплив соціуму на природу, а **образ майбутнього суспільства**. Причому це майбутнє досягається завдяки розв’язанню глобальних проблем із застосуванням гуманістичних підходів.

Основою соціальних перетворень “новий гуманізм” вважає не матеріальне виробництво, а **вдосконалення людських якостей і самореалізацію людини**.

“Новий гуманізм” передбачає:

- 1) визначення місця і ролі особи в суспільстві на підставі соціальної справедливості та глобальної солідарності;
- 2) формування гуманістичної культури;
- 3) досягнення гармонії людської природи, рівності між людьми;
- 4) формування суспільної свідомості на основі **вищих загальнолюдських цінностей: життя людини, її прав і свобод**.

Крім того, “новий гуманізм” висуває ідею “екологічної рівноваги”:

- 1) усвідомлення всім людством екологічної кризи як межі свого існування;
- 2) створення світової економічної системи, яка б сприяла відтворенню природи;
- 3) ставлення людини до природи як до самої себе;
- 4) відродження культурної спадщини та організація дозвілля за рахунок коштів, призначених на військові витрати;
- 5) поширення екогуманізму по всій планеті тощо.

Римський клуб не заперечує досягнутих життєвих стандартів людей. Він виступає за **“збалансоване суспільство”**, в якому б задоволення людських потреб не прирікало б усе живе на смерть. Тому вищий вимір людського існування вбачається у всебічному і гармонійному розвитку особи, в її гуманному ставленні і до себе, і до світу.

Розгляд глобальних проблем сучасності підводить до однозначного висновку: **майбутнє людства залежить від спільних зусиль населення планети**.

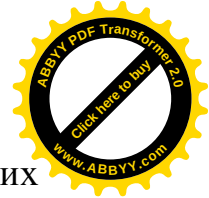
2. Шляхи вирішення глобальних проблем

**ЗАГАЛЬНИЙ
ОГЛЯД**

Усвідомлюючи сучасну реальну загрозу для існування людства, що виникла внаслідок загострення глобальних проблем, суспільні діячі, різні громадські рухи намагаються запобігти цьому. Тривають пошуки радикальних заходів.

Серед них найдоцільнішими вважаються:

- 1) **скорочення** кількості населення на Землі;
- 2) суттєве **обмеження** господарської діяльності людей;
- 3) різке **скорочення** споживання людством природних ресурсів;
- 4) **організація** безвідходного виробництва;
- 5) екологічне **виховання** населення тощо.

З філософської точки зору все це лише наслідки реалізації тих **фундаментальних умов**, що мали б сприяти розв'язанню глобальних проблем.

Такими умовами, на наш погляд, є:

- 1) **глобалізація зусиль людства;**
- 2) **формування планетарної суспільної свідомості;**
- 3) **виховання загальнолюдських ціннісних орієнтацій.**

Особливістю цих умов є те, що вони взаємопов'язані і кожна з них зумовлює успішність реалізації інших. Це цілісний процес.

**СУТНІСТЬ
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

Беззаперечно, що без цілеспрямованих спільних матеріальних, духовних і соціально-політичних зусиль усього людства жодну глобальну проблему до кінця розв'язати не можна. Тільки наполеглива спільна діяльність усіх країн і народів нашої планети сприятиме формуванню більш досконалого і справедливого суспільного життя. Вона становить **суть глобалізації**.

Поняття “глобалізація” введене в науковий обіг у другій половині ХХ ст., але сам процес глобалізації має тривалу історію.

Історичні етапи глобалізації:

- 1) **протоглобалізація** – об'єднання родів, племен, народів від неолітичної революції (12-8 тис. років тому) до Осьового часу (800–200 рр. до н. е.);
- 2) **зародження глобальної спільноти** (від Осьового часу до першої науково-технічної революції (кінець XVII–XVIII ст.);
- 3) **формування глобальної спільноти** – останні 200 років.

**ГЛОБАЛЬНА
РЕВОЛЮЦІЯ**

З кінця ХХ ст. розпочалася **глобальна революція**. Поки що вона торкнулася найрозвиненіших країн. Але народам слід об'єднати зусилля всіх континентів у боротьбі не лише за виживання, а й за кращу долю кожної людини.

Сутність глобальної революції:

- 1) **інтенсифікація транскордонних економічних, політичних, соціальних і культурних зв'язків;**
- 2) **формування глобальних ринків;**
- 3) **тісна технологічна кооперація з метою розв'язання глобальних проблем;**
- 4) **формування глобальної інформаційної мережі;**
- 5) **поєднання гострої конкуренції з розширенням взаємодії та співробітництва всіх країн, регіонів, континентів;**
- 6) **інтернаціоналізація виробничих зв'язків у високотехнічних галузях з метою розв'язання гострих соціальних проблем і забезпечення гідних умов життя для кожної людини.**

Необхідно зазначити, що ставлення у світі до нинішнього стану глобалізації неоднозначне. До негативних її тенденцій насамперед відносять зосередження “сімкою” найрозвиненіших країн до 80% світових

багатств. І це тоді, коли решта народів світу здебільшого має низький рівень життя, а частина з них злидарює. Крім того, **багаті країни нерідко нав'язують решті світу свій спосіб життя**, свою систему господарювання, а інколи свою мораль та ціннісні орієнтації. Для цього використовуються політичний та економічний тиск, шантаж і погрози, збройна інтервенція. До речі, існуючі глобальні проблеми людства в основному також створені найрозвиненішими країнами.

АНТИГЛОБАЛІЗМ

У зв'язку з цим у світі розгортається рух **антиглобалістів**. Вони мають на меті демонополізацію економічного і соціального життя на планеті, виступають за справедливий розподіл наявних у світі багатств, допомогу багатих країн бідним, рівноправність усіх народів у соціально-політичному і духовному житті.

Антиглобалісти проводять **широкомасштабні акції** протесту проти концентрації влади та багатств на одному соціальному полюсі і збіднення іншого: мітинги, походи, пікетування урядових установ; широко використовуються мас-медіа і мистецтво.

Крім того, антиглобалісти протестують проти поширення у світі не лише економічного насильства, а й військових конфліктів, проти обмеження доступу більшості населення світу до повноцінної освіти, наукових знань. Вони категорично проти політичного і правового утиску особи соціальними інституціями. Нині антиглобалісти прагнуть створити свій **світовий центр**.

Отже, є надія, що соціально справедливий процес глобалізації нарешті дійсно посприє розв'язанню найгостріших проблем сучасності.

ГЛОБАЛЬНА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ

Загальновідомо, що духовний стан суспільства визначає перспективи його існування. Недаремно видатні мислителі всіх часів, як-от Платон, І. Кант, Г. Гегель, Г. Сковорода, П. Юркевич та багато інших, первинним у житті людства вважали **духовність**. Завдяки їй кожна людина, нація, країна формує орієнтири свого життя і розвитку, аналізує досягнення та помилки, розбудовує майбутнє, тобто, живе духовним життям.

Духовне життя включає в себе:

- 1) **виробництво засобів духовного розвитку людства:** мови, різноманітних знань, мистецтва, фольклору, вірувань, філософії, моралі тощо;
- 2) **матеріалізацію духовних надбань** у вигляді письма, графіки, малюнка, фільму, аудіо-запису та магнітного запису та ін. Без цього людство втратило б **духовну пам'ять**;
- 3) **обмін духовними здобутками** між окремими особами, поколіннями людей, народами, континентами, расами;
- 4) **споживання духовних цінностей** через спілкування людей, систему навчання, виховання, мас-медіа, інтернаціональну логосферу – Інтернет тощо;
- 5) **формування суспільної свідомості** – сукупності ідей, теорій, переконань, настроїв і почуттів, які об'єднують і спрямовують великі групи людей, народи, а то й усе людство на досягнення певної мети (наприклад, розв'язання глобальних проблем).

Головною особливістю суспільної свідомості є її прояв на двох рівнях: **буденному** і **теоретичному**. Чим вони різняться?

По-перше, буденна свідомість є психічною реакцією людей на умови і стан свого існування, різні життєві ситуації, загальні складні проблеми. Вони завжди викликають у суспільстві відповідні почуття, емоції, переживання, які **можуть швидко змінюватися**.

По-друге, більш сталою і систематизованою є теоретична свідомість. Вона розбудовується на підставі відповідної системи знань, доктрин, теорій. Їх виробляють окремі представники суспільства: науковці, філософи, політики, громадські діячі.

По-третє, у той час, коли буденна свідомість формується стихійно, непередбачувано (як настрої, переживання, емоції), теоретична свідомість спирається на наукові знання, історичний досвід, здобутки соціального прогнозування. Буденна свідомість хистка, нестійка, може раптово змінитися, теоретична – чітко визначена і цілеспрямована. Кожна соціальна теорія, концепція чи вчення розраховані на довговічність.

По-четверте, буденна і теоретична свідомість взаємопов'язані. Так, життєздатність кожної теоретичної побудови щодо соціального життя має перспективу лише тоді, коли її підтримує суспільна психологія, носіями якої є широкі верстви населення. Адже теоретично обґрунтовують розв'язання певних проблем у суспільстві **окремі особи чи їх невеликі групи**. Вони ж без підтримки широкого загалу повністю реалізувати свої задуми не здатні. Прикладом можуть бути події “помаранчевої революції” в Україні. Коли гасла і дії її лідерів підтримуються більшістю населення, то з'явилася надія на суттєві зміни у країні на краще.

Це стосується також розв'язання глобальних проблем. Ідеї, вчення, теоретичні обґрунтування чи то Римського клубу, чи то Пагуошського руху, чи то таких провісників, як А. Швейцер та ін. без їх глибокого усвідомлення і перетворення в особисті переконання всім населенням планети залишаються нереалізованими мріями. Лише спільні зусилля всіх верств населення, країн, континентів можуть відвернути Вселенську катастрофу.

ЦІННОСТІ

Ще одним із фундаментальних факторів розв'язання глобальних проблем є втілення в життя **загальнолюдських цінностей**.

Говорячи про цінності, слід чітко розмежовувати поняття “**вартість**” і “**цінність**”. Зазвичай вони вживаються як рівнозначні. Проте це не так. **Вартість** – термін економічного виміру кількості праці, яку вміщують створені людьми речі, духовні здобутки, соціальні досягнення.

Цінність – категорія духовна, насамперед моральна. Економічно чи фінансово її обчислити неможливо. **Цінність** – це передусім **життєвий орієнтир, доленосний символ**. Цінність для людини має неперехідне значення. Наприклад, добро є завжди добром.

Вартість залежно від ситуації може суттєво змінюватися. Скажімо, склянка води у пустелі може бути дорожчою за значну кількість золота.

Проте мало визначити пріоритети тих чи інших цінностей. Вони ще

повинні стати ідеалами та символами життя людей. Тоді цінності перетворюються у норми та правила існування кожної особи, її ставлення до світу. Це стосується і людства в цілому.

*Цінності стають основою життєвої орієнтації людей тоді, коли вони вмотивовують їх дії та поведінку, наміри, прагнення, тобто коли **цінності перетворюються у глибокі внутрішні переконання**. Тоді вони стають істиною життя.*

Цінність – категорія не “вічна”. Ціннісні системи формуються і змінюються у процесі розвитку культури та залежать від цивілізованості соціуму. Постійно змінювалась навіть цінність людського життя (у “Правді Руській” вона різна для холопа і пана). І нині є терористи-смертники, які не цінують ні своє, ні чуже життя.

**ТИПОЛОГІЯ
ЦІННОСТЕЙ**

Розвиток культури привів до формування значної кількості ціннісних орієнтирів.

Типологія людських цінностей:

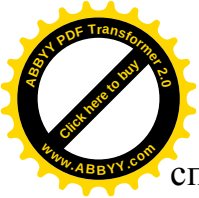
1. **Цінності поділяються за їх носіями.** Ними є окремі люди, верстви населення, нації, народи та ін. Носієм певних цінностей є і **все людство**. Тоді мова йде про **загальнолюдські цінності**.
2. **Цінності поділяються за своїм змістом:** вони можуть бути матеріальними, духовними, соціальними.
3. Цінності різняться за **значенням у житті людей**. Одними з них (наприклад, матеріальними) людина може поступитися, іншими (наприклад, свободою) – ні.
4. **Цінності відрізняються за актуальністю.** В економічно розвинених країнах особливої ваги набувають соціальні та духовні цінності: права людини, свобода совісті, творчості, доступ до всіх духовних надбань (науки, освіти, інформації тощо). У країнах із низьким матеріальним достатком більшість населення орієнтуються на цінності економічного характеру.
5. Цінності також поділяються за усвідомленням населенням їх **суті, гуманізму і справедливості**.

У конкретній країні правлячий режим може нав'язувати викривлені або штучно сформовані цінності. Замість свободи може пропонуватися її сурогат; замість демократії – авторитаризм та ін.

Тоді відбувається деформація суспільної свідомості, штучний поділ світу на свій (найкращий) і чужий, що обов'язково є ворожим. Звідси походить і подібний поділ філософії, права, релігії, літератури та навіть науки, як це було і є в тоталітарних суспільствах.

У такому разі як цінність пропагується ненависть до інших народів, рас, релігій, способів життя. Триває боротьба з інакомисленням. Звичайно, що за таких обставин мова про планетарну суспільну свідомість іти не може. Це можливо лише за умови створення дійсно гуманних, соціально-справедливих і гідних людини умов життя.

Таким чином, ціннісні орієнтації залежать від цивілізаційного стану населення країни, його загального культурного рівня, традицій, звичаїв,

способу життя. Але у кожному конкретному випадку цінності постають як **ядро життєво-світоглядної позиції людини**. Пригадаємо давню оповідку. Коли запитали кількох робітників, які везли на підводах цеглу: “Що ви робите?”, то один із них відповів: “Цеглу везу”, інший: “На хліб заробляю”, а третій: “Будую храм”.

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ

Ця оповідка має глибокий філософський смисл. Очевидно, що ціннісні орієнтації різних людей різні. Це залежить від суспільного світорозуміння і самооцінки, розуміння кожною людиною своєї ролі та місця в багатоликому світі. І доти вони не збігатимуться на основі людського взаємопорозуміння, діалогу і безконфліктності, поки **торжество загальнолюдських цінностей буде проблематичним**.

Цінностями вселенського масштабу, що мали б беззастережно охопити всю планету, всі країни, всі народи, є:

- 1) **життя людини** як найвища цінність;
- 2) **людські права і свободи**, без усяких умов;
- 3) **право людини на власність**, на досягнення якої вона витратила частку свого життя і свободи.

У такому разі з’явиться можливість об’єднати зусилля всіх людей планети для відвернення глобальної катастрофи. І тоді стане можливим торжество добра, надії, порозуміння і любові.

Питання для самоконтролю

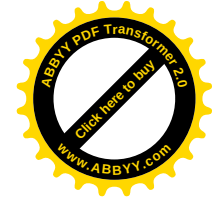
1. Що таке глобальні проблеми і які є?
2. Що таке екологічна криза?
3. Що таке екофілософія та її зміст?
4. Який зміст нового гуманізму?
5. Який зміст діяльності «Римського клубу»?
6. Чого навчав А. Швейцар?
7. Які шляхи розв’язання глобальних проблем?
8. Сутність і зміст глобалізму. Який нині його стан?

Тести

Тема XIV • 1 № 1 <u>Глобальні проблеми сучасності:</u> 1) загрожують усьому людству; 2) сприяють консолідації народів; 3) це науково-технічний прогрес; 4) становлять загрозу для здоров'я людей; 5) допомагають бідним країнам.	Тема XIV • 1 № 2 <u>Мета екофілософії:</u> 1) посилити екологічну кризу; 2) зберегти все живе; 3) обмежити споживання земних ресурсів; 4) розширити господарську діяльність; 5) запровадити безпечні технології.
Тема XIV • 1 № 3 <u>Альберт Швейцер закликав:</u> 1) шанувати все живе; 2) обдумувати наперед суспільні дії; 3) збільшувати багатства за рахунок насильства; 4) посилювати роль держави у вирішенні етичних питань; 5) над усе цінувати людське життя.	Тема XIV • 1 № 4 <u>Римський клуб зініціював:</u> 1) напрацювання нових методик глобального моделювання; 2) пошук нових джерел посилення впливу на природу; 3) ствердження “нового гуманізму”; 4) розгорнення екологічної кризи; 5) формування “збалансованого суспільства”.

Тема XIV • 1 № 5 <u>“Новий гуманізм” пропонує:</u> 1) стабільний мир у світі; 2) створення світової держави; 3) збільшення військових витрат; 4) справедливий економічний порядок; 5) відвернення соціальних конфліктів.

Тема XIV • 2 № 1 <u>Глобалізація означає:</u> 1) об'єднання зусиль людства, спрямованих на розв'язання найгостріших проблем; 2) підтримку слаборозвинених народів; 3) посилення ролі багатих країн; 4) спосіб наживи одних народів за рахунок інших; 5) створення умов для гідного життя для всіх людей.	Тема XI • 2 № 2 <u>Антиглобалісти прагнуть:</u> 1) рівноправного розвитку всіх народів; 2) збільшення виробництва озброєнь; 3) допомоги бідним країнам; 4) соціальної справедливості у всіх країнах; 5) посилення ролі НАТО як гаранта миру.
Тема XIV • 2 № 3 <u>Суспільна свідомість:</u> 1) має три рівні; 2) формується для об'єднання зусиль багатьох людей; 3) справедлива, якщо у ній переважає психологія; 4) має поєднувати ідеологію і суспільну психологію; 5) копіює індивідуальну.	Тема XIV • 2 № 4 <u>Цінності:</u> 1) це вартість речей; 2) це життєві орієнтири; 3) встановлюються владою; 4) вічні; 5) усі загальнолюдські.

ТЕМА XV. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

1. Сутність, зміст і функції культури.

Загальний огляд. Філософія культури. Сутність і зміст культури. Закономірності розвитку культури. Функції культури. Суперечливість культури.

2. Цивілізація як соціокультурне утворення.

Поняття цивілізація. Концепція цивілізації А. Тойнбі. Монадний характер цивілізації. Умови поступу сучасної цивілізації. Культурна цивілізація.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загороднюк В. Доцільність культури і сенс людського життя / В. Загороднюк // *Філософська і соціологічна думка*. – 1992. – № 9.
2. Качуровський М. О. Філософія в запитаннях та відповідях / Качуровський М. О., Тарелкін Ю. П., Цикін В. О. – Суми : СумДПУ, 2008.
3. Лісовий В. Культура та цивілізація / В. Лісовий // *Філософська і соціологічна думка*. – 1993. – № 1.
4. Павленко Ю. Загальні контури цивілізації історії людства / Ю. Павленко // *Сучасність*. – 1997. – № 6.
5. Павленко Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу // *Сучасність*. – 1996. – № 5.
6. Ракитов А. Культура и цивилизация, технология и рынок / А. Ратников // *Вопросы философии*. – 1992. – № 5.
7. Фрейд З. Неудовлетворенность в культуре / З. Фрейд // *Философские науки*. – 1989. – № 1.
8. Філософія : навч. посіб. – Х. : Орієнт, 2004.

1. Сутність, зміст і функції культури

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД

Людство живе особливим, притаманним лише йому життям у створеному ним же особливому середовищі. Це суспільне явище дістало назву **культура** (з латини – “обробка”, “виховання”, “освіти”). Саме культура є першопочатком і вершиною людської діяльності та, водночас умовою досягнень людства і є тими ж досягненнями.

Однозначного визначення культури немає. Спочатку цей термін уживався у значенні “вирощування сільськогосподарських рослин”. У 45 р. до н. е. Цицерон використав його у значенні розумової діяльності та виховання, а у XVII ст. культурою називали все, що відрізняє людське життя від природного. З XIX ст. з культурою пов’язують найрізноманітніші етапи, стани та сфери життєдіяльності людей: сукупність матеріальних і духовних цінностей; міру ставлення людей до себе, суспільства і природи; специфічний спосіб розвитку людства у процесі праці тощо.

Виходячи з великої кількості підходів до визначення культури, виділяють її різні типи:

- 1) **в історичному процесі** – первісну, античну, середньовічну, сучасну та ін.;
- 2) **за географією** є культури **континентальні** (європейська, азійська, африканська тощо), **регіональні** (східноєвропейська, північноамериканська, латиноамериканська тощо) і **національні** (українська, лівійська, французька, індійська та ін.);
- 3) **за специфікою прояву** культуру поділяють на молодіжну, елітну, масову, офіційну;
- 4) **за сферами життя людей** культура поділяється на економічну, політичну, правову, моральну, екологічну, фізичну, сімейно-побутову тощо;
- 5) **у повсякденному житті людини** мова йде про культуру праці, навчання, відпочинку, спілкування, поведінки в конкретних ситуаціях.

Філософія інтегрує, узагальнює всі часткові уявлення про культуру. Вона розглядає її як цілісність, як загальний результат розвитку людства.

**ФІЛОСОФІЯ
КУЛЬТУРИ**

У ХХ ст. у західній філософії з'явився новий напрям – **філософія культури**. Виявилися різні підходи до її розуміння.

Так, німецький філософ Освальд Шпенглер (1880–1960) у книзі “Присмерк Європи” (1918) охарактеризував культуру як живий організм, що досягає розквіту, а потім занепадає і гине. Таким чином, кожна з восьми культур, які він розглядав, є явищем одноосібним і не спорідненим з іншими.

Цю ж позицію обстоював і його співвітчизник Вільгельм Дільтей (1883–1911), обґрунтовуючи залежність культури від світогляду людей. Ще один німецький філософ Макс Вебер (1864–1920) створив теорію **“ідеальних типів”** – особливих образів-схем тих явищ культури, що вивчаються. Він уже допускав існування зв'язків між різними культурними утвореннями.

Усю філософію культури відзначає перевага духовного над матеріальним.

**СУТНІСТЬ І ЗМІСТ
КУЛЬТУРИ**

Очевидно, що **культура охоплює весь історичний процес, усі прояви та стани розвитку людства.**

Вона не обминає жодного народу і жодної людини та вбирає індивідуальне й соціальне, об'єктивне й суб'єктивне. Культура – явище історичне і глобальне. Вона існує стільки, скільки і люди, і є там, де вони діють. Таким чином, у філософському вимірі **сутність культури утворює творча діяльність людей з перетворення світу.** Вона є процесом і продуктом реалізації сутнісних сил людини, оскільки остання, створюючи культуру, тим самим творить себе. Культура є актом реалізації історичного призначення людства.

Зміст культури

Культура вбирає в себе засоби, форми та результати перетворювальної діяльності людей, спрямованої на задоволення власних потреб і подальший розвиток. Відповідно до основних сфер існування суспільства, культура поділяється на матеріальну, духовну, соціальну та культуру особистостей.

Вона реалізується в житті кожної людини в індивідуальному або соціально-груповому значенні. Який зміст основних сфер культури?

1. До **матеріальної культури** належать створені суспільством знаряддя праці, виробничі та побутові споруди, транспорт, породи виведених людьми тварин і сорти рослин та ін. Сюди входять і технологічні процеси, організація виробництва, способи розподілу благ тощо. Тобто матеріальною культурою є **перетворене людьми для їх життя зовнішнє середовище**.

2. **Духовна культура** – це **результати інтелектуальної діяльності людей**. Вона складається з досвідних та наукових знань, різноманітних поглядів і теорій, фольклору і здобутків мистецтва, а також їх матеріалізованих проявів у вигляді книг, фільмів, картин, спектаклів, архітектурних споруд тощо.

Сюди також відноситься творчість учених, винахідників, діяльність освітніх, інформаційних та інших закладів, що розповсюджують духовні цінності. Важливим елементом духовної культури є **мова** – засіб мислення, спілкування та соціалізації людей.

3. **Сфера культури соціального життя** є результатом тривалого матеріального і духовного розвитку суспільства. У його процесі поступово виникали та формувалися такі соціальні інститути, як держава, політичні та громадські організації та рухи. Сформувалися і способи соціальної діяльності та її регулятори: мораль, релігія, політика, право, мистецтво, освіта та ін. Суспільна організація у деяких країнах досягла найвищого для нашого часу рівня демократії шляхом забезпечення верховенства права і наявності громадянського суспільства.

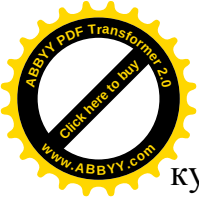
ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Названі сфери культури становлять її базову структуру. На її підставі розгортається культура дій та поведінки конкретних людей відповідно до їх причетності до культурних надбань. Розвиток і функціонування культури підпорядковані певним **закономірностям**.

Першою з них є **взаємозв'язок і взаємовплив усіх сфер культури**. Без матеріальної основи не можуть розвиватися духовні здобутки суспільства і навпаки. Зрозуміло, що матеріальні та духовні блага не є самоціллю, а виробляються заради людей, проте без відповідної культури соціальних відносин вони не можуть бути доступними для всього населення. Тому найкращою умовою розвитку системи культури є **гармонійний** розвиток усіх її елементів.

Другою закономірністю розвитку та функціонування культури є **відносна самостійність усіх її сфер**. Кожна з них має власну внутрішню логіку розвитку та специфіку взаємодії своїх елементів. Через те, наприклад, у країнах із невисоким рівнем матеріальної культури може досягти піднесення література, мистецтво, філософія тощо. Або, навпаки, може панувати матеріальний достаток і непогані здобутки освіти, науки, техніки, а свободи та права людини в той час значно обмежені чи існує расова або національна дискримінація.

Крім того, суттєвою ознакою самостійності кожної з основних сфер культури є **їх різна інтенсивність сприйняття нового**. Так, матеріальна

культура, особливо її економічний аспект, приречена на безперервне відкидання застарілих технологій і засобів виробництва та постійне засвоєння найновіших досягнень. Без цього наступить застій і занепад. У той час у духовній сфері за загального розвитку всієї культури дуже повільно змінюються мова, фольклор, традиції, менталітет народу. Нове приживається повільніше, воно завжди гостро сприймається як щось недоречне, чуже.

Є суттєві особливості й у сприйнятті та засвоєнні культурним середовищем певних соціальних свобод і навіть деяких загальнолюдських цінностей. Наприклад, у соціокультурному просторі посткомуністичних країн нерідко відбувається те, що Е. Фромм назвав “втечею від свободи”. Тоді з’являється ностальгія за “сильною рукою” у державному правлінні чи несприйняття заміни смертної кари довічним ув’язненням або скасування інституту прописки тощо.

Третьою закономірністю розвитку культури є її **відкритість**. Культурні здобутки різних народів та їх кращі надбання мають бути загальнолюдськими. Континентальна, регіональна чи національна культура повинна завжди сприймати все краще ззовні та ділитися своїм. Замкненість прирікає культуру на загибель.

Але й надмірне споживання чужого, особливо у духовній сфері, призводить до того ж. **Завжди повинен домінувати власний осередок**, інакше локальна культура може розчинитися серед інших і зникнути. Тому більшість народів намагається підтримувати та розвивати власне суспільне виробництво, свою науку й освіту, зберігати мистецтво, звичаї тощо. Так, у Франції, Чехії та інших країнах створені державні структури для захисту мови, охороняються культурні цінності, відроджуються забуті народні традиції.

Четвертою закономірністю розвитку культури є її внутрішня відкритість. Відкритість культури означає доступність її здобутків для кожного з членів суспільства. Тоді досягається тотожний культурі рівень усього соціуму і розгортається перспектива його подальшого розвитку.

ФУНКЦІЇ КУЛЬТУРИ

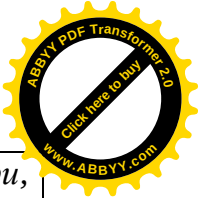
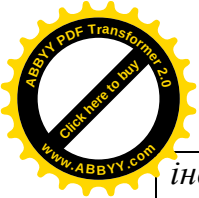
Відлучення будь-якої частини населення від культурних досягнень (сучасної продукції виробництва, освіти, мистецтва, демократичних свобод тощо) робить її обмеженою в культурному плані. Тому необхідне повне **функціональне розгорнення культури**.

Головні функції культури:

1) **перетворювальна функція**, оскільки культура є насамперед засобом задоволення потреб людства, створення відповідних умов і організації життя, яких не надає природне середовище. Люди перетворюють, змінюють світ і себе з метою досягнення кращого рівня життя;

2) **орієнтувальна функція**, адже завдяки таким елементам культури, як знання, освіта, технології, навички, досвід та ін. люди можуть змінювати дійсність у бажаному напрямку, свідомо забезпечувати потреби – як індивідуальні, так і суспільні;

3) **комунікативна функція** виявляється через мову, освіту, засоби масової

інформації, Інтернет та ін., що приводить до обміну досягненнями культури, кращої організації життя, викликає взаємопорозуміння окремих людей і народів;

4) **виховна функція**, оскільки культура регулює поведінку людей через систему норм, принципів і взірців життя;

5) **функція соціалізації** – під впливом культури людина відчуває необхідність спільних дій з іншими людьми, дає собі соціальну оцінку й усвідомлює свою відповідальність за стан суспільства.

Через функціональний прояв культура “олюднюється”, стає надбанням конкретних людей, населення в цілому. Від рівня причетності суспільства до загального стану культури, засвоєння ним її досягнень залежать відносини як великих груп людей, так й окремих індивідів.

Форми функціонального прояву культури:

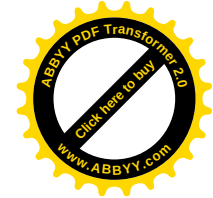
- 1) **культура суспільних відносин**: правових, політичних, моральних, релігійних, сімейних, побутових тощо;
- 2) **світоглядна культура**: прогресивність чи реакційність ідей, теорій, поглядів, різноманітних учень, концепцій, доктрин, що наявні у цьому суспільстві;
- 3) **культура діяльності**: навчання, виконання професійних обов’язків, громадських зобов’язань;
- 4) **культура поведінки**: у гостях, на вулиці, вдома, серед друзів тощо.

Таким чином, культура є узагальненим результатом творчої діяльності людей для забезпечення кожного індивіда і суспільства всім необхідним для задоволення різноманітних потреб через сутнісну самореалізацію. У глобальному масштабі мова йде про **світову культуру** як сукупність усіх типів культур, їх діалектичну єдність і цілісність на певному історичному етапі розвитку людства.

**СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ
КУЛЬТУРИ**

У цілому **розвиток культури – процес суперечливий**. На перший погляд, він цілісний за своєю суттю, оскільки творення культури відбувається завдяки усвідомленій і цілеспрямованій діяльності людей незалежно від того, на якому історичному рівні вони знаходяться. Водночас неоднаковий стан культурних здобутків різних народів робить загальнолюдську культуру дуже **різноманітною за змістом**. Навіть на початку третього тисячоліття поряд із країнами з високим рівнем культурних досягнень наявні племена, які ще не вийшли з первісної культури.

Крім того, суперечливість культуротворчого процесу очевидна завдяки його **прогресивним і регресивним тенденціям**. Наразі сучасна науково-технічна культура сприяє самореалізації людини, розгорненню її сутнісних сил, утвердженню загальнолюдських цінностей. Але її підвалини становить нищівна експлуатація суспільством навколишнього середовища та загострення глобальних проблем, унаслідок чого під загрозою опинилося майбутнє культури. Усе це є результатом складної соціокультурної діяльності людства, осередок якої утворює цивілізаційний процес.

2. Цивілізація як соціокультурне утворення

ПОНЯТТЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Культура людства за глибокого осмислення постає *не як цілісність, а як низка послідовних і співіснуючих соціокультурних утворень, розмежованих у просторі і часі*. Для нелінійного осмислення цієї проблеми важливо опанувати поняття “*цивілізація*” (з латини – “громадянський”, “громадянське суспільство”). Поняття «цивілізація», як і «культура», в сучасній літературі не має однозначного тлумачення. У царині історичних досліджень початком зародження цивілізацій вважається: 1) виникнення міст; 2) наявність писемності; 3) поява гончарного виробництва, що є складним технологічним процесом.

У XVI–XVII ст. цивілізацію розуміли як соціально-історичне явище, як ступінь розвитку суспільства, а цивілізуванням уважалось залучення людей до культури. Пізніше американський етнограф Льюїс Морган (1818–1885) назвав *цивілізацією* стан суспільства, відмінний від дикості та варварства. А російський соціолог Микола Данилевський (1822–1885) у книзі “Росія і Європа” вже розглядав історичний процес як низку автономних співіснуючих *культурно-історичних типів*, етап зрілості яких він назвав цивілізацією. Так з’явилася думка про *множинність* цивілізацій (у М. Данилевського їх охарактеризовано 10). Уже згаданий О. Шпенглер виділяв в історії 8 замкнених у собі культур, але для нього цивілізація була не злетом, а змертвінням культури.

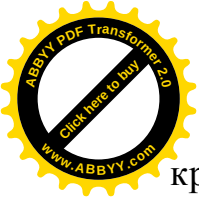
КОНЦЕПЦІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЇ А. ТОЙНБІ

По-іншому оцінив феномен цивілізації англійський історик і соціолог Арнольд Тойнбі (1889–1975) у 12-томній праці “Дослідження історії”. Він відзначав послідовне існування 30 культур і пояснював, що кожна з них не уособлене вище, а таке історичне утворення, що має тисячі соціокультурних відносин з іншими. Такою є, наприклад, “цивілізація християнського Заходу”, що є спільним здобутком багатьох народів.

А. Тойнбі пояснював, що серед компонентів зародження цивілізації наявні і Вселенська церква, й універсальна держава, і рух племен, і певні кліматичні умови тощо. Ці сили приводять у дію *Виклик* – ситуацію, яка загрожує існуванню суспільства (скорочення родючості земель, природні катаклізми, демографічні вибухи та ін.). Тоді суспільство, згуртовуючись й активізуючи дії проти Виклику, дає *Відповідь*. Хто не дає Відповіді – гине. Ключову роль в опорі Виклику відіграє *творча меншість*, але повинна бути активною і нетворча більшість.

Творчою меншістю у цьому випадку виступає *соціальна еліта* (з фр. – “добірне”), *яка є результатом тривалого соціального добору найбільш здібних, гідних представників суспільства, що обов’язково мають високі моральні прагнення та ідеали і які не шкодують зусиль для процвітання країни*. Тобто соціальну еліту ніхто не може довільно оголосити чи призначити, оскільки її творить історія.

Дійсно елітарною, провідною *є та менша частина суспільства, яку підтримує більшість усього населення*. У кожного народу, в кожній

країні наявне власне, неповторне співвідношення активної творчої меншості та решти громадян. Тому не може бути мови про лінійний, у всьому повторюваний цивілізаційний процес різних, навіть чимось дуже подібних народів.

Це означає, що в історичному процесі відсутні єдина світова вертикаль, ступені історії, а наявна розгалуженість шляхів розвитку. Для народів, що поставили собі за мету досягти найвищого рівня цивілізації, не обов'язково повторювати шлях передових країн. Та й об'єктивно вони не можуть того здійснити.

**МОНАДНИЙ
ХАРАКТЕР
ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Адже кожна з цивілізацій самою своєю суттю є *нелінійним утворенням монадного характеру. Монада* у цьому випадку означає *конструктивне начало* кожної цивілізації. Сама цивілізація в такому розумінні постає не як щось відособлене від сутнісних характеристик інших подібних соціокультурних утворень, а має вигляд множини, що прагне ввібрати в себе ці характеристики, залишаючись цивілізацією, тобто самою собою.

Як кожна людина є унікальною за змістом, а по суті *концентрує всі властивості живого*, так і вбираючи в себе досягнення всього людства, кожна цивілізація, розвиваючись, стає *неповторною*, акумулюючи досягнення всього людства. Це означає, що такі складні системи, як людина чи соціум однозначного лінійного виміру не мають. Тому розвиток людства, як і всього живого, у своїй різноманітності становлення та функціонування *не передбачуваний*.

Наприклад, на сьогодні виявилася марною надія людей на отрутохімікати в боротьбі із сільськогосподарськими шкідниками. Через кілька поколінь комахи стають байдужими до відповідної отрути. І взагалі біологічні системи здатні "вислизати" з-під контролю людини.

Так само навіть *найзавближчі теорії щодо вдосконалення суспільного життя* (на зразок комуністичної) під час їх реалізації призводять до абсолютно непередбачуваних результатів, оскільки класична наука, яка намагається пояснити ці процеси, ґрунтується на стаціонарних законах функціонування і розвитку суцього. Вона потрапила у зачароване коло ілюзійних уявлень про кругообіг і лінійність існування як на рівні простих об'єктів, так і на рівні надскладних систем.

Але досвід людства переконує, що історичної закономірності немає. Є лише тенденції (випадкові спрямування) розвитку суспільства. У соціальній реальності *нерідко панує випадковість*. А це означає, що *лінійність* у соціальному житті постійно чергується з *непередбачуваністю*.

Таким чином, *уявлення про розвиток суспільства по сходах прогресу і конкретні прогнози щодо його майбутнього не відповідають реальності. Цілісність соціуму не складається з "передових" і "відсталіх" цивілізацій.* Вона є поєднанням як власного, так і загальнолюдського прогресу.

**УМОВИ ПОСТУПУ
СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ**

Історичний поступ світу протягом XX ст. зі

значним промисловим розвитком Заходу і створенням глобальної системи комунікацій протягом останніх десятиліть сприяв розширенню багатопланових можливостей, які в різних історичних ситуаціях реалізуються по-різному.

Умови формування цивілізаційного суспільства

По-перше, повинна бути спільність дій елітарної меншості й основної маси населення. Сама ж еліта формується творчим процесом соціуму, а не є довільним феноменом. Крім того, елітарну меншість і більшість населення країни має об'єднувати певна провідна ідея, почуття патріотизму і громадянської відповідальності. Тільки спільні дії народу, єдність зусиль громадян, спільна злагода стають запорукою повноцінного розгорнення цивілізаційного процесу.

По-друге, становлення і розвиток цивілізації зумовлені внутрішніми вірогіднісними, індетермінаційними процесами. Формування дисипативних структур у вигляді різноманітних соціальних утворень є переважно явищем випадковим. Тому повністю передбачити кінцеві результати формування кожного соціокультурного утворення неможливо, хоча тенденції їх розвитку можна спрогнозувати, але результати будуть неочікуваними.

По-третє, специфікуючу роль у сутнісному визначенні майбутнього цивілізації відіграє селектор. Адже він є керівним правилом, тим принципом, на підставі якого робиться вибір, що визначає стійкість системи. Кожне суспільство (всі його верстви, структурні утворення), кожну особу повинна пронизувати провідна ідея, домінуюча думка, яка їх спрямовує до певної мети.

Роз'єднаність населення, нетворчі принципи організації його життя неодмінно стають згубними для цивілізаційного процесу. Звичайно, на стан цивілізації суттєво впливає у наш час і загальний стан культури людства. Але доля і перспективи певної цивілізації, безперечно, вирішуються насамперед внутрішніми факторами.

Отже, для формування і розгорнення цивілізації сучасного рівня необхідна значна кількість належних умов.

Наявність різноманітних підходів до з'ясування сутності культури та цивілізації ускладнює визначення їх **співвідносності**. Більшість філософів відзначають, що поняття «культура» ширше, ніж «цивілізація». Адже вважається, що лише загальні досягнення культури можуть об'єднати людство на шляху до більш досконалого **стану цивілізації**.

КУЛЬТУРНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Недаремно ще засновник київської філософської школи Микола Бердяєв (1874–1948) обґрунтовував необхідність **культурної цивілізації**.

З цієї причини суспільство в наш час вважається цивілізованим тоді, коли в ньому на найвищому рівні реалізуються всі культурні надбання і розвинені всі сфери життєдіяльності людей. У такому разі всім членам суспільства сповна доступні здобутки суспільного виробництва, досягнення

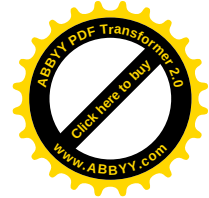
науки і техніки, освіта та мистецтво. А соціально-політичні умови життя стимулюють і забезпечують вільний розвиток і повну самореалізацію кожного індивіда.

Саме гуманна культура детермінує розгорнення **цивілізаційного генома**, головного рушійного чинника, оскільки вона виховує і соціалізує людину й активізує її творчу діяльність. Тоді культура у цивілізаційному процесі спрямовує людину на **добро, красу, істину, любов**.

Таким чином, на засадах гуманістичних досягнень культури забезпечується творчий рух людства до сучасної цивілізації. Тому невід'ємною і сутнісною ознакою нинішнього цивілізаційного розвитку має бути гармонійна єдність культури та цивілізації. На цій підставі можна передбачити шляхи розвитку суспільства, його історичного спрямування.

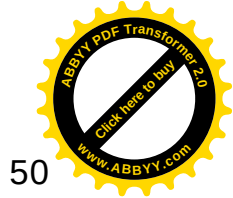
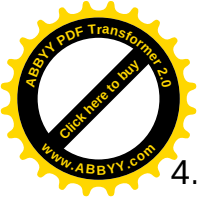
Тести

Тема XV • 1 № 1 <u>Культура – це:</u> 1) сучасний духовний стан суспільства; 2) правила поведінки людей; 3) єдність матеріальних, духовних і соціальних здобутків людства; 4) поглиблене дослідження Всесвіту; 5) процес удосконалення світу і людини.	Тема XV • 1 № 2 <u>Закономірним у розвитку культури є:</u> 1) взаємозв'язок усіх її сфер; 2) повна відкритість усієї культури зовнішньому впливу; 3) доступ кожного до здобутків культури; 4) інтеграція світової торгівлі; 5) комп'ютеризація населення.
Тема XV • 1 № 3 <u>Функції культури:</u> 1) соціалізуюча; 2) порівняльна; 3) виховна; 4) футуристична; 5) перетворювальна.	Тема XV • 1 № 4 <u>Сучасну світову культуру характеризує:</u> 1) нерівномірний розвиток народів; 2) глобальне потепління; 3) гармонійне співвідношення регіональних і національних культур; 4) нищівна експлуатація природи; 5) катастрофічне зменшення природних ресурсів.
Тема XV • 2 № 1 <u>Цивілізація – це:</u> 1) сучасний спосіб життя; 2) занепад культури; 3) етап культури, пов'язаний із загальним розвитком суспільства, науки і техніки; 4) соціокультурне утворення, яке вбирає досягнення різних цивілізацій; 5) моральний закон людства.	Тема XV • 2 № 2 <u>Розвиток суспільства зумовлений:</u> 1) чітко визначеними законами його існування; 2) високим рівнем розвитку всіх цивілізацій; 3) багатоплановою й активною діяльністю людства; 4) поступовим переходом від простих до більш складних форм існування; 5) техногенним впливом на природу.
Тема XV • 2 № 3 <u>Сучасне цивілізоване суспільство передбачає:</u> 1) наявність професіоналів-чиновників; 2) наявність народної еліти; 3) військово-політичні союзи; 4) єдність дій та інтересів народу й еліти; 5) світову мережу торгівлі.	Тема XV • 2 № 4 <u>Культурна цивілізація:</u> 1) забезпечує самореалізацію особи; 2) збільшує творче виробництво; 3) дає кожному доступ до всіх надбань цивілізації; 4) спричиняє війни; 5) це процес, спрямований на людину, її гідне життя.

ЗМІСТ

Від авторів	3
 <u>МОДУЛЬ І. ПРОПЕДЕВТИЧНИЙ</u>	
ТЕМА І. ПРИРОДА ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ.....	4
1. Поняття про буття та матерію.....	4
<i>Загальний огляд. Буття. Матерія. Рух. Простір і час. Небуття.</i>	
2. Предмет і функції філософії.....	6
<i>Філософія. Мова філософії. Типи світогляду. Філософський світогляд. Особливості філософського знання. Предмет філософії. Структура філософського знання. Функції філософії.</i>	
ТЕМА ІІ. ФІЛОСОФІЯ РОЗУМІННЯ СВІДОМОСТІ.....	13
1. Симбіоз свідомості, підсвідомості та над свідомості.....	13
<i>Загальний огляд. Структура свідомості. Самосвідомість. Функції свідомості. Підсвідомість. Надсвідоме.</i>	
2. Суспільна свідомість: носії, рівні та форми.....	17
<i>Суспільна свідомість. Носії суспільної свідомості. Рівні суспільної свідомості. Форми суспільної свідомості.</i>	
3. Духовність і духовне життя суспільства.....	20
<i>Проблема духовності. Духовний світ людини. Монадний характер духовності. Структура духовності: генезисна, функціональна, реалізаційна.</i>	
ТЕМА ІІІ. ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПІЗНАННЯ.....	26
1. Проблема істини в філософії.....	26
<i>Загальний огляд. Сучасна гносеологія. Істина. Характеристика істини. Практика. Функції практики. Інші критерії істини.</i>	
2. Наукове пізнання – особливості, форми та методи.....	32
<i>Донаукові знання. Позанаукове пізнання. Наукове пізнання. Форми наукового пізнання. Методи емпіричного пізнання. Методи теоретичного пізнання.</i>	
ТЕМА ІV. ДІАЛЕКТИКА.....	39
1. Історичні типи та принципи діалектики.....	39
<i>Загальний огляд. Історичні типи діалектики. Принципи діалектики. Поняття про закон.</i>	
2. Категорії діалектики.....	42
<i>Загальний огляд. Одиничне – загальне. Сутність – явище. Ціле – частина. Система – елемент. Форма – зміст. Причина – наслідки. Необхідність – випадковість. Можливість – дійсність.</i>	
3. Закони діалектики.....	47
<i>Загальний огляд. Закон взаємного переходу кількісних і якісних змін. Закон єдності і боротьби протилежностей. Закон заперечення заперечення.</i>	

4. Альтернативи діалектики.....	50
<i>Негативна діалектика. Метафізика. Синергетика. Софістика.</i>	
<i>Догматизм. Еклектика.</i>	

МОДУЛЬ II. ФІЛОСОФСЬКІ ВЧЕННЯ

ТЕМА V. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ.....	55
---	-----------

1. Філософія Стародавнього Китаю.....	55
--	-----------

Загальний огляд. Конфуціанство. Моїзм. Даосизм.

2. Староіндійська філософія.....	59
---	-----------

Загальний огляд. Ведична література. Упанішади. Неортодоксальні філософські системи. Джайнізм. Буддизм.

3. Антична філософія.....	62
----------------------------------	-----------

Загальний огляд. Досократики. Софістика. Класична філософія. Сократ. Кіренаїки. Кініки. Платон. Держава Платона. Арістотель. Держава Арістотеля. Еллінізм. Стоя. Епікурійство. Скептицизм. Еклектика. Неоплатонізм.

ТЕМА VI. ФІЛОСОФІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ.....	75
---	-----------

1. Філософія Середніх віків.....	76
---	-----------

Загальний огляд. Теоцентризм. Патристика. Апологетика. Августин Блаженний. Схоластика. Рання схоластика. Реалізм і номіналізм. Висока схоластика. Тома Аквінський. Дунс Скот. Пізня схоластика.

2. Філософський зміст європейського Ренесансу.....	82
---	-----------

Загальний огляд. Микола Кузанський. Раннє (італійське) Відродження. Пізнє (північне) Відродження.

ТЕМА VII. ФІЛОСОФСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ ЗМІСТ НОВОГО ЧАСУ.....	87
--	-----------

1. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.....	88
---	-----------

Загальний огляд. Емпіризм. Френсіс Бекон. Ісаак Ньютон. Томас Гоббс. Джон Локк. Раціоналізм. Рене Декарт. Бенедикт Спіноза. Готфрід Лейбніц.

2. Філософські ідеї французького Просвітництва.....	94
--	-----------

Загальний огляд. Вольтер. Шарль Монтеск'є. Жан-Жак Руссо. Просвітники-енциклопедисти.

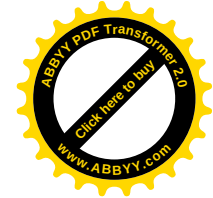
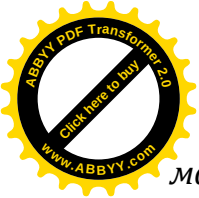
ТЕМА VIII. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ МАРКСИЗМУ.....	100
---	------------

1. Зміст німецької класичної філософії.....	100
--	------------

Загальний огляд. Й. Гердер. І. Кант. Докритичний період творчості І. Канта. Критичний період творчості І. Канта. «Критика чистого розуму». «Критика практичного розуму». «Критика здатності до судження». Й. Фіхте. В. Шеллінг. Г. Гегель. Основи світорозуміння Гегеля. Діалектика Г. Гегеля. Погляди Г. Гегеля на людину і суспільство. Л. Фейєрбах.

2. Філософія марксизму	107
-------------------------------------	------------

Загальний огляд марксизму. Діалектичний матеріалізм. Історичний

матеріалізм. Висновки К. Маркса щодо розвитку суспільства. Марксистська антропологія.

3. Інтерпретація філософії марксизму..... 111

Сутність інтерпретації марксизму. Погляди на марксизм в Україні. Інтерпретація марксизму В. Леніним.

ТЕМА IX. ГЕНЕЗИС УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ..... 114

1. Зародження філософської думки в Україні..... 114

Загальний огляд. Вплив степу. Білінгвізм. Відсутність державності. Українська передфілософія. Філософська думка в Київській Русі. Розквіт Просвітництва та гуманізму. Іван Вишенський. Острозький духовний осередок. Діяльність братств. Братства Сумщини. Київський учений гурток.

2. Становлення української класичної філософії 122

Петро Могила. Формування Київської академії. Філософія у Києво-Могилянській академії. Погляди на незалежність України. Григорій Сковорода. Яків Козельський. Академічна філософія. Філософія у Харківському університеті. Просвітництво на Слобожанщині.

ТЕМА X. ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ..... 131

1. Розвиток української національної ідеї..... 131

Філософія кирило-мефодіївців. Микола Костомаров. Тарас Шевченко. Пантелеймон Куліш. Українська національна ідея. Концепції націотворення. Громадівський рух. Заборона в Україні українського духовного життя. Націоналізм, космополітизм, шовінізм. Філософський ідеалізм XIX ст. Філософський матеріалізм XIX ст. Олександр Потебня. Михайло Драгоманов. Марксизм в Україні. Сергій Подолинський. Філософія демократів «другої хвилі». Особливості філософії Івана Франка. «Молода Україна».

2. Новітня українська філософія..... 143

Боротьба більшовиків з інакомисленням. Філософія сталінізму. Діяльність Павла Копніна. Національне пробудження. Філософія в незалежній Україні. Українська діаспора. Дмитро Чижевський. Іван Мірчук. Філософи-державники. Володимир Винниченко. Сучасний стан філософії діаспори.

МОДУЛЬ III. ФІЛОСОФІЯ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

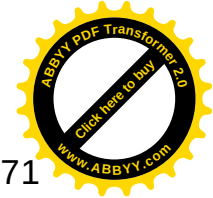
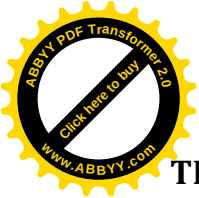
ТЕМА XI. НОВІТНЯ ФІЛОСОФІЯ..... 152

1. Філософський зміст ірраціоналізму XX ст..... 152

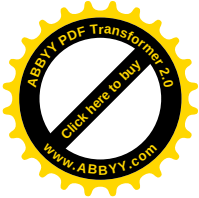
Загальний огляд. Особливості новітньої філософії. Філософія життя. Артур Шопенгауер. Фрідріх Ніцше. Анрі Бергсон. Містика XX ст. Сучасна релігійна філософія. Релігійний світогляд народів Азії та Африки.

2. Раціоналізм у Новітній філософії..... 158

Філософія мови. Проблема існування у мові. Тиранія мови. Філософія освіти. Аналітична філософія. Герменевтика. Герменевтичне коло. Феноменологія. Позитивізм. Емпіріокритицизм. Неопозитивізм. Постпозитивізм. Сцієнтизм. Філософія техніки. Антисцієнтизм.

ТЕМА XII. НОВІТНЯ ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ.....	171
1. Сучасний раціональний антропологізм.....	171
<i>Загальний огляд. Походження людини. Концепція соціогенезу. Природні умови. Пошуки сенсу людського життя. Прагматизм. Основні чинники сенсу життя. Проблема смерті та безсмертя.</i>	
2. Ірраціональна антропологія Новітньої доби.....	179
<i>Макс Шелер. Біологічні теорії. Культурологічна антропологія. Релігійна антропологія. Філософія психоаналізу. Зигмунд Фрейд. Карл Юнг. Еріх Фромм. Вільгельм Райх. Герберт Маркузе. Екзистенційна філософія. Французький екзистенціалізм. Персоналізм.</i>	
 ТЕМА XIII. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬНОГО	
БУТТЯ.....	187
1. Тенденції новітньої соціальної філософії.....	187
<i>Загальний огляд. Філософія тоталітаризму. Філософія фашизму. Комуністичний тоталітаризм. Філософія ненасильства. Філософія діалогу. Теорія справедливості. Громадянське суспільство. Правова держава.</i>	
2. Моделі суспільства майбутнього.....	195
<i>Наукове прогнозування. Індустріальне суспільство. Постіндустріальне суспільство. Три хвилі О. Тоффлера. Народ та особа в історії. Інформаційне суспільство. Мегатенденції розвитку суспільства. Типи суспільства майбутнього. Соціальний постмодерн.</i>	
 ТЕМА XIV. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ.....	204
1. Сутність і зміст глобальних проблем.....	204
<i>Загальний огляд. Інтерсоціальні проблеми. Проблема захисту життя і здоров'я людей. Вплив суспільства на природу. Екологія. Екофілософія. А. Швейцер. Римський клуб. Новий гуманізм.</i>	
2. Шляхи вирішення глобальних проблем	208
<i>Загальний огляд. Сутність глобалізації. Глобальна революція. Антиглобалізм. Глобальна суспільна свідомість. Цінності. Типологія цінностей. Загально-людські цінності.</i>	
 ТЕМА XV. КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС.....	215
1. Сутність, зміст і функції культури.....	215
<i>Загальний огляд. Філософія культури. Сутність і зміст культури. Закономірності розвитку культури. Функції культури. Суперечливість культури.</i>	
2. Цивілізація як соціокультурне утворення.....	220
<i>Поняття цивілізації. Концепція цивілізації А. Тойнбі. Монадний характер цивілізації. Умови поступу сучасної цивілізації. Культурна цивілізація.</i>	

Навчальне видання

Качуровський Михайло Олександрович
Öèê í Âáí àì í Îëåêñðîâñêîéäîâ÷

СУЧАСНИЙ КУРС ФІЛОСОФІЇ

Навчальний посібник

Суми : Вид-во СумДПУ ім. А.С. Макаренка, 2011 р.
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Відповідальна за випуск **А. А. Сбруєва**
Комп'ютерна верстка **Н. Є. Ніколаєнко**

Здано в набір 26.11.2010. Підписано до друку 30.12.2010.
Формат 60х84/16. Times. Папір друк.
Друк ризогр. Умовн. друк. арк. 14,6. Обл.-вид. арк. 16,9.
Тираж 300. Вид № 1.

Видавництво СумДПУ ім. А.С. Макаренка
40002, м. Суми, вул. Роменська, 87
Виготовлено на обладнанні СумДПУ ім. А. С. Макаренка